

Dr Zorica Mršević
Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost

Mr Bojana Balon je autorka poglavlja „Žene u pravnim profesijama“

Izdavač:

Institut društvenih nauka
Beograd, Kraljice Natalije 45
Telefon: +381 11 361 60 02
Faks: +381 11 361 40 67

Urednica:

Dr Mirjana Rašević

Recenzentkinje:

Profesorka emeritus Svenka Savić
Profesorka Marijana Pajvančić
Profesorka Nevena Petrušić

Lektorka:

Tatjana Antić

Štampa i grafički dizajn:

Čigoja
S T A M P A

e-mail: office@cigoja.com

Tiraž:

300

ISBN 978-86-7093-138-1

DR ZORICA MRŠEVIĆ

KA DEMOKRATSKOM
DRUŠTVU – RODNA
RAVNOPRAVNOST

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

Beograd

2011

Ova knjiga je nastala u okviru projekta:

„Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup“, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke u periodu 2011-14.

Stavovi i mišljenja objavljeni u ovoj knjizi, su isključivo lični stavovi autorki (ako ne pripadaju citiranim autorima) i ni na koji način ne odražavaju stavove i mišljenja organizacija u kojima su autorke u vreme izdavanja knjige radila ili sa kojima su sarađivale.

SADRŽAJ

Reč autorke	17
-------------------	----

OPŠTI DEO

PRVO POGLAVLJE – STUDIJE RODA

Studije roda	21
<i>Pravo kao mesto borbe</i>	23
<i>Rodno zasnovano nasilje</i>	24
<i>Diskriminacija</i>	24
<i>Položaj žena u pravnoj profesiji i pravnom obrazovanju</i>	25
<i>Odsustvo žena iz javnog, političkog i informativnog života</i>	25
<i>Žensko siromaštvo</i>	25
<i>Reproduktivna i zdravstvena prava</i>	26
<i>Prava marginalizovanih žena</i>	26
<i>Lezbejska prava</i>	27
<i>Položaj žena u kriznim periodima</i>	27
<i>Ženska geografija pravnog i društvenog života</i>	27
Profesionalni put pravnicā	30
Pravo tretira žene onako kako muškarci tretiraju žene	32
Ne slažemo se	33
Ne govorimo – roze modrice	35
Pol i rod, pojam i vrste diskriminacije	36
<i>Dihotomija pol/rod</i>	37
<i>Zabrana diskriminacije</i>	38
<i>Vrste diskriminacije, individualna, institucionalna i strukturalna</i>	38
<i>Dihotomija posredna/neposredna diskriminacija</i>	40
<i>Dihotomija pravna/faktička diskriminacija</i>	41
<i>Dihotomija vidljiva/nevidljiva diskriminacije</i>	41
<i>Eksploatacija</i>	42
<i>Marginalizacija</i>	42
<i>Nemoć</i>	42
<i>Kulturni imperijalizam</i>	43

<i>Nasilje</i>	43
<i>Govor mržnje</i>	43
<i>Mizoginija i govor mržnje</i>	44
DRUGO POGLAVLJE – NASILJE NAD ŽENAMA I ŽENSKA LJUDSKA PRAVA	
Nasilje nad ženama i ženska ljudska prava	47
<i>Međunarodna dokumenta i ženska prava</i>	48
<i>Proces priznavanja ženskih prava kao ljudskih prava</i>	51
<i>Bečka Konferencija i Tribunal</i>	52
<i>Nasilje u partnerskim vezama: lično je političko</i>	55
<i>Zašto žene dugo trpe partnersko nasilje</i>	59
Koncept gender mainstreaming-a	64
Gender mainstreaming	64
TREĆE POGLAVLJE - POLITIČKA PRAVA ŽENA	
Pravo glasa žena	67
<i>Sifražetski pokret u Velikoj Britaniji</i>	67
<i>Istorijske činjenice ostvarenja pravnog statusa žena</i>	70
<i>Pravo glasa žena u Srbiji</i>	76
<i>Žene u Saudijskoj Arabiji</i>	78
Značaj Osmog marta danas	79
<i>Podsećamo se istorije i vraćamo se autentičnoj prirodi tog dana</i>	79
<i>8. marta 1857. - Njujork</i>	80
<i>8. marta 1908. – Njujork -</i>	80
<i>Istorijski doprinos Klare Cetkin</i>	80
<i>Obeležavanje Osmog marta u Evropi</i>	80
<i>Socijalističko obeležavanje Osmog marta</i>	80
<i>Međunarodni karakter: Ujedinjene nacije</i>	
<i>Savet Evrope i Evropski ženski lobi</i>	81
<i>Ujedinjene nacije</i>	81
<i>Zašto se ženama sveta posvetio dan?</i>	81
<i>Savet Evrope</i>	81
<i>Evropski ženski lobi</i>	81
<i>I mi imamo šta da kažemo</i>	82
Samoorganizovanje žena	83
Izborni sistem kvota kao mehanizam postizanja ravnopravnosti polova u politici	84
<i>Srbija</i>	85
<i>Broj žena pre uvođenja kvota sistema u Srbiji</i>	87
<i>Izborni sistemi i njihov uticaj na prisustvo žena u politici</i>	89
<i>Vrste kvota</i>	91

<i>Faktori uspešnog povećanja broja žena</i>	92
<i>Kumulativno dejstvo partijskih i zakonskih kvota</i>	93
<i>Uloga kvota izbornog sistema</i>	93

ČETVRTO POGLAVLJE - MEHANIZMI ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

Mehanizmi za rodnu ravnopravnost	97
<i>Istorijat nastanka mehanizama za rodnu ravnopravnost</i>	99
<i>Instrumenti međunarodnog prava koji predviđaju pristup demokratiji kroz rodno partnerstvo.</i>	100
<i>Politička participacija žena kao predušlov za uspostavljanje i kao stalni zadatak nacionalnog mehanizma za rodnu ravnopravnost</i>	102
<i>Osnovni elementi nacionalnih mehanizama za postizanje rodne jednakosti.</i>	104
<i>Institucije</i>	104
<i>Pregled nacionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u nekim evropskim zemljama.</i>	106
<i>Zaključak</i>	110
Pravila EU o rodnoj ravnopravnosti	110
Rodno senzitivni jezik	112
Rodno senzitivna statistika.	113
Žene u pravnim profesijama*	116
<i>Uvod</i>	116
<i>Kratka istorija ulaska žena Srbije u pravnu profesiju i njihovog doprinosa samoj profesiji</i>	116
<i>Prva žena advokatkinja.</i>	117
<i>Nalazi istraživanja – položaj žena u pravnim profesijama - analiza stanja u 2007. godini</i>	120
<i>Sudovi</i>	120
<i>Predsednici sudova</i>	120
<i>Javna tužilaštva</i>	121
<i>Uporedna analiza zastupljenosti žena u pravnim profesijama 1992, 2000 i 2007. godine</i>	121
<i>Sudovi</i>	121
<i>Sudije</i>	121
<i>Predsednici sudova</i>	121
<i>Javna tužilaštva. Javni tužioci</i>	122
<i>Zamenici tužilaca.</i>	122
<i>Detaljna analiza zastupljenosti žena u pravnoj profesiji u 2007. godini. Pregled situacije u sudovima</i>	122

* Napisala Bojana Balon

<i>Pregled situacije u javnim tužilaštvima</i>	123
<i>Pravni fakulteti</i>	123
<i>Advokatske komore i pravnička udruženja</i>	124
<i>Preporuka za poboljšanje rodno osetljive statistike</i>	124

POSEBNI DEO

PETO POGLAVLJE - MARGINALIZOVANE ŽENE	129
Marginalizovane žene	129
Žene sa invaliditetom	133
<i>Opšte o institucionalnim preprekama</i>	135
<i>Fizičko okruženje</i>	136
<i>Predrasude</i>	137
<i>Jezik kao pokazatelj odnosa društva prema invalidnosti</i>	137
<i>Nesvesne diskriminatorske prakse „dobronamernih“</i>	138
<i>Kritika i socijalni model</i>	138
<i>Pojam socijalnog modela tretiranja osoba sa invaliditetom</i>	140
<i>Elementi socijalnog modela</i>	141
<i>Društvena interakcija</i>	141
<i>Nezavisan život</i>	142
<i>Evropska strategija za osobe sa invaliditetom</i>	142
Žene u starijim godinama - sindrom bake robinje	144
Prostitutke na društvenim marginama	147
Žene u zatvoru	152
<i>Prljavi štrajk zatvorenica u Severnoj Irskoj</i>	159
Lezbejke na društvenim marginama	161
<i>Lezbejke</i>	163
<i>Spoljni telesni izgled – lezbejsko telo u prostoru</i>	165
<i>Unutrašnje karakteristike lezbejskog tela</i>	
<i>Polne bolesti, kontracepcija, polni organi</i>	167
<i>Odnos sa drugim lezbejskim telima</i>	168
<i>Odnos prema heteroseksualnom svetu</i>	172
Romkinje: između mita i stvarnosti	180
<i>Rasizam</i>	182
<i>Obrazovanje</i>	183
<i>Zdravlje</i>	184
<i>Zaposlenje</i>	185
<i>Politička participacija</i>	186
<i>Istraživanja o položaju Romkinja</i>	187

Žene u sportu	189
<i>Žena u sportu nije slabija već je prosto drugačija.</i>	189
<i>Diskriminacija žena sportistkinja</i>	191
<i>Fenomen: suprug trener, otac trener</i>	193
<i>Promene protekle decenije u Sjedinjenim Državama</i>	193
<i>Izjave sportistkinja</i>	195
Žene u muzeju	202
<i>Uvod</i>	202
<i>Prozori i maramice - ženski portreti</i>	203
<i>Škola uljudne prostitucije</i>	205
<i>Opasne žene</i>	207
<i>Vladarke i aristokratkinje</i>	209
<i>Devojčice i devojke</i>	210
<i>Gazdarice</i>	211
<i>Samoubice</i>	214
<i>Dr. Kej Skarpeta</i>	214
<i>Intelektualke</i>	216
<i>Ženske grupe</i>	216
<i>Lezbejske neočekivanosti</i>	217
<i>Kupačice, Batšebe i mame</i>	217
<i>Prostitutke</i>	219
<i>Za kraj: muzejska subverzija ili otkriće neobičnih slika</i>	219
Žene u krizi	220
<i>Posebno pogođene kategorije</i>	222
<i>Primeri</i>	223
<i>Degradacije žena u tranziciji</i>	224
 <i>Redukovana literatura</i>	
<i>Radovi dr Zorice Mršević</i>	227

CONTENT

The author's preface	17
-----------------------------------	----

GENERAL PART

CHAPTER 1 – GENDER STUDIES	21
Gender studies	21
<i>Law as the battlefield</i>	23
<i>Gender based violence</i>	24
<i>Discrimination</i>	24
<i>The position of women in the legal profession and education</i>	25
<i>Absence from public, political life and the media</i>	25
<i>Poverty of women</i>	25
<i>Reproductive and health rights</i>	26
<i>The rights of marginalised women</i>	26
<i>Lesbian rights</i>	27
<i>The position of women in crisis</i>	27
Women's geography of legal and social life	27
Professional path of women lawyers	30
The law treats women the same way as the men treat women	32
We do not get along	33
We do not talk – pink bruises	35
Sex and gender, the meaning and types of discrimination	36
<i>Dichotomy sex/gender</i>	37
<i>Ban of discrimination</i>	38
<i>Types of discrimination; individual, institutional and structural</i>	38
<i>Dichotomy indirect/direct discrimination</i>	40
<i>Dichotomy de iure/de facto discrimination</i>	41
<i>Dichotomy visible/invisible discrimination</i>	41
<i>Exploitation</i>	42
<i>Marginalisation</i>	42
<i>Weakness</i>	42
<i>Cultural imperialism</i>	43

<i>Violence</i>	43
<i>Hate speech</i>	43
Mizoginija i govor mržnje	44
CHAPTER 2 – VIOLENCE AGAINST WOMEN AND WOMEN’S HUMAN RIGHTS	
Violence against women and women’s human rights	47
<i>International documents and women’s rights</i>	48
<i>The process of acknowledging of women’s rights as human rights</i>	51
<i>The Vienna Conference and the Tribunal</i>	52
<i>Partner violence: personal is political</i>	55
<i>Why women endure partner violence</i>	59
The concept of „gender mainstreaming“	64
Gender mainstreaming	64
CHAPTER 3 – POLITICAL RIGHTS OF WOMEN	
Women’s right to vote	67
<i>The suffragette movement in Great Britain</i>	67
<i>Historical facts related to achievement of the legal status of women</i>	70
<i>Women’s right to vote in Serbia</i>	76
<i>Women in Saudi Arabia</i>	78
The meaning of 8th of March today	79
<i>Remembering history and returning to the authentic nature of the day</i>	79
<i>8th of March 1857 – New York</i>	80
<i>8th of March 1908 – New York</i>	80
<i>The historical contribution of Clara Zetkin</i>	80
<i>Commemorating 8th of March in Europe</i>	80
<i>The Socialist Commemoration of 8th of March</i>	80
<i>International aspect: the United Nations, Council of Europe,</i> <i>European Women’s Lobby</i>	81
<i>The United Nations</i>	81
<i>Why a day dedicated to women?</i>	81
<i>Council of Europe</i>	81
<i>European Women’s Lobby</i>	81
<i>Also we have something to say</i>	82
Self-organisation of women	83
Election quota system as a mechanism for the advancement of gender equality in politics	84
<i>Serbia</i>	85
<i>The number of women before the introduction of quota system</i>	87
<i>The election system and their influence on the representation of women in politics</i>	89

<i>Types of quota</i>	91
<i>Factors influencing the increase of number of women</i>	92
<i>Cummulative effect of party and legal quota</i>	93
<i>The role of quota election system for the increased representation of women</i>	93
CHAPTER 4 - MECHANISMS FOR GENDER EQUALITY	
Mechanisms for gender equality	97
<i>The historical overview of gender equality mechanisms</i>	99
<i>The instruments of international law which envisage democracy through gender partnership</i>	100
<i>Political participation of women as a precondition for the establishment and as permanent task of the national mechanism for gender equality</i>	102
<i>The basic elements of national mechanisms for gender equality</i>	104
<i>Institutions</i>	104
<i>Overview of national mechanisms for gender equality in some European countries</i>	106
<i>Conclusion</i>	110
EU rules regulating gender equality	110
Gender sensitive language	112
Gender sensitive statistics	113
Women in the legal professions*	116
<i>Introduction</i>	116
<i>Short overview of the entry of women in Serbia in the legal profession and their contribution to the profession</i>	116
<i>First women lawyer</i>	117
<i>Research results – the position of women in the legal professions – the analysis of the situation in 2007</i>	120
<i>Courts</i>	120
<i>Presidents of courts</i>	120
<i>Public prosecutors offices</i>	121
<i>Comparative analysis of the representation of women in legal professions in 1992, 2000 and 2007</i>	121
<i>Courts</i>	121
<i>Judges</i>	121
<i>Presidents of courts</i>	121
<i>Public prosecutors offices, public prosecutors</i>	122
<i>Deputy public prosecutors</i>	122

* Written by Bojana Balon

<i>Detailed analysis of the representation of women in the legal profession in 2007, overview of the situation in courts</i>	122
<i>Overview of the situation in public prosecutors offices</i>	123
<i>Law schools</i>	123
<i>Bar associations and lawyers associations</i>	124
<i>Recommendations for the advancement of gender sensitive statistics</i>	124

SPECIAL PART

CHAPTER 5 - MARGINALISED WOMEN

Marginalised women	129
Women with disability	133
<i>In general on the institutional challenges</i>	135
<i>Physical surroundings</i>	136
<i>Stereotypes</i>	137
<i>Language as indicator of the relationship towards disability</i>	137
<i>Unaware discriminatory practices of those with „good intentions“</i>	138
<i>The criticism and the social model</i>	138
<i>Social model in treating people with disability as a social model</i>	140
<i>The elements of the social model</i>	141
<i>Social interaction</i>	141
<i>Independent life</i>	142
<i>European strategy for persons with disability</i>	142
Elderly women	144
Prostitutes at social margins	147
Women in prison	152
<i>Dirty strike of women prisoners in North Ireland</i>	159
Lesbian at social margins	161
<i>Lesbians</i>	163
<i>The outside look – lesbian body in space</i>	165
<i>The internal characteristics of the lesbian body. Sexual disease, contraception, reproductive organs</i>	167
<i>Relationship with other lesbian bodies</i>	168
<i>The attitude towards the heterosexual world</i>	172
Roma women: between the myth and reality	180
<i>Racism</i>	182
<i>Education</i>	183
<i>Health</i>	184
<i>Employment</i>	185
<i>Political participation</i>	186

<i>Research on the position of Roma women</i>	187
Women in sport	189
<i>A woman in sport is not weaker but different</i>	189
<i>Discrimination of women in sport</i>	191
<i>Phenomenon: husband a trainer, father a trainer</i>	193
<i>The changes in the last decade in the United States of America</i>	193
<i>Statements of women in sport</i>	195
Women in museums	202
<i>Introduction</i>	202
<i>Windows and handkerchiefs – women’s portraits</i>	203
<i>School of nice prostitution</i>	205
<i>Dangerous women</i>	207
<i>Rulers and aristocrats</i>	209
<i>Girls</i>	210
<i>Owners</i>	211
<i>Suicides</i>	214
<i>Dr. Kay Scarpetta</i>	214
<i>Intellectuals</i>	216
<i>Women’s groups</i>	216
<i>Lesbian unexpectedness</i>	217
<i>The bathers, Batšebe and mothers</i>	217
<i>Prostitutes</i>	219
<i>For the end: subversion in museum and the discovery of unusual paintings</i>	219
Women during crisis	220
<i>Specially affected categories</i>	222
<i>Examples</i>	223
<i>Degradation of women in transition</i>	224
<i>Redukovana literatura</i>	
<i>Radovi dr Zorice Mršević</i>	227

Reč autorke

Ova knjiga je nastala na osnovu mojih predavanja, istraživanja i različitih formi objavljenih radova u oblasti rodne ravnopravnosti tokom dvodecenijskog perioda devedesetih i dvehiljaditih. U tom smislu ona je tekstualni most između mojih prvih predavačkih početaka i današnje profesionalne profesorske, predavačke i istraživačke aktivnosti.

Sve vreme predajem, od osnivanja 1992. godine do danas, na Ženskim studijama u Beogradu (sada na Fakultetu političkih nauka) predmet Ženska prava i teorija nasilja. Tokom devedesetih i početkom dvehiljaditih predavala sam na različitim alternativnim edukativnim programima u Beogradu, kao što su Mirovne studije, Alternativna akademska mreža i Beogradska otvorena škola.

Predavala sam i na inostranim univerzitetima, npr. predmet Comparative feminist jurisprudence na Pravnom fakultetu Univerziteta u Ajovi školske 1996/97. Na Institutum Studiorum Humanitatis u Ljubljani bila sam gostujući profesor u letnjem semestru 1999. gde sam predavala Rod i nasilje. Tri godine sam bila gostujući profesor na Centralno evropskom univerzitetu u Budimpešti, od 2002. do 2005, gde sam predavala Teoriju nasilja i ženska ljudska prava. Isti predmet sam predavala školske 2005/06. kao gostujući profesor na Roza Majreder Koledžu u Beču.

Od 2008. predajem Krivičnoprocesno pravo, Kriminologiju, Fenomenologiju nasilja i Studije roda kao vanredni profesor na Fakultetu za evropske pravne i političke studije u Novom Sadu. Objavila sam do sada 19 knjiga (ova je dvadeseta) i preko 300 članaka u naučnoj i stručnoj periodici iz oblasti krivičnih disciplina, teorije roda, teorije nasilja i ženskih ljudskih prava omogućujući tako javnosti, institucijama, aktivističkim grupama, medijima i svojim studentima (na žalost, često samo fragmentarno) da koriste moja dotadašnja iskustva, znanja i istraživačke rezultate.

Zahtevati rodnu ravnopravnost, analizirati njenu manjakavost, teoretisati njenu neophodnost, argumentovati pravce razvitka i tražiti njeno dosledno ugrađivanje u pravni sistem, samo na prvi pogled je neosporno. U praksi često nije bilo tako kao i uvek kada se dovode u pitanje tradicionalni odnosi, podele uloga, odnosi moći, interesi i neprikosnovenost privilegija. Pogled unazad na taj dvodecenijski period skreće pažnju da je bilo, posebno tokom devedesetih, tipičnih situacija objašnjenih Martin Luter Kingovom antitezom, po kojoj Strah postavlja

pitanje: „Da li je to bezbedno?“, dok se Lukavstvo pita: „Da li je to mudro?“ a Sujeta: „Da li je to popularno?“ Ipak, sve vreme stoji pitanje koje postavlja Savest: „Da li je to ispravno?“ To mi je bolje od prethodnih omogućilo odgovor na pitanje kako zapravo postupati.

Postupala sam, pisala i predavala često sa saznanjem da ima momenata kada se mora zauzeti stav koji nije ni bezbedan, ni mudar, ni popularan, ali se jednostavno mora, jer je ispravan.

Prof. dr Zorica Mršević

OPŠTI DEO

PRVO POGLAVLJE

STUDIJE RODA

Studije roda

Ne dopusti da te zavara lažna jednakost – tvoja dužnost je da zahtevaš najbolje i čuvaš svoju slobodu!

Ursula Legvin

Studije roda ili (pravna) Teorija roda, ponegde još kao nastavno naučna disciplina nazvana i Feministička jurisprudencija, ispituje osnovne pravne principe kao što su pravda, jednakost, uslovi i situacije posedovanja ili lišenosti prava, i sl, koji su relevantni za sve pravne oblasti, posmatrano kroz prizmu specifičnih razlika između ženskih i muških potreba i zahteva, kao i odnosa žena i muškaraca u društvenom i pravnom ambijentu. Neminovno je uočavanje činjenice da iako zakoni imaju jasne pretenzije da predstavljaju interese svih ljudskih bića, žene su kroz donošenje i formulisanje zakona i njihovu primenu od strane muškaraca stavljene na stranu, ućutkivane, loše tumačene, deprivilegovane i podređene, neadekvatno zaštićene od nasilja i diskriminacije raznih vrsta.¹

Prilikom donošenja zakona i njihovog praktičnog sprovođenja, ženama kroz istoriju, sem u kratkom periodu savremene istorije počev od poslednjih decenija 20 veka, nikada nije bilo dozvoljeno da predstavljaju same sebe. Žene su uvek predstavljali muškarci što nije bilo lišeno nepristrasnosti. Pravna zavisnost od muškarca u nekim periodima je bila potpuna, pri čemu nikada nije prestajala da teži tome.

Pravna teorija roda uočava da patrijarhalni svet nije dobar za žene, a zakoni i način njihovog sprovođenja predstavljaju važne oslonce toga sveta. Teorija roda je kritička analiza prava, zakona i njihove primene kao patrijarhalnih institucija. Jednakost pravne zaštite i tretmana, diskriminacija u obrazovanju, zaposljenju, napredovanju i plaćanju, zaštita reproduktivnih prava i sloboda, zaštita od nasilja, silovanja, incesta,

¹ Mršević Z., (2000), *Ženske studije*, Ka feminističkoj jurisprudenciji, vol. 6, 11/12: 307-329.

seksualnog ucenjivanja i bračnih zloupotreba, prostitucija i pornografija, patrijarhalno pravo i primena zakona, glavne su oblasti izučavanja ove pravne discipline. Rodna analiza je, dakle, zainteresovana za bilo koju pravnu oblast, ideju, ili instituciji prava, samo što sadrži nužno rodni ugao sagledavanja relevantnih pojmova, pojava i propisa. Domen rodnog interesa i rodne kritičke analize prava je širok onoliko koliko je širok domen pokriven celokupnim pravom.

Međutim, društveno-pravni kontekst u kome deluje pravna teorija roda nije uvek isti, jer se menjaju društvene okolnosti, a sa njima, i prateći pravni ambijent. Najteže je uopšte govoriti o ženskim potrebama, pravima ili njihovim aspiracijama u slučaju postojanja onoga što pravna teorija naziva pravnom distopijom. Distopija je pojam suprotan utopiji i označava turobnu zajednicu u kojoj je vlast neizмерно moćna, a pojedinac potpuno potisnut i onečovečen. Ukratko, pod pravnom distopijom se podrazumeva nedemokratska zajednica, koja zanemaruje zaštitu elementarnih ljudskih prava (zlo)upotrebljavajući pravni sistem kao instrument za beskonačno dugo produženje trajanja sopstvene distopičnosti. Ona se pretvara u onu najgoru i najopasniju vrstu pravne disfunkcije koja je zapravo sve vreme u funkciji formalnog održanja glavne funkcije prava, koji usled toga postaje i formalno i suštinski potpuno distopično disfunkcionalan. Ceo utisak je prilično pesimističan, kako kaže Doris Lesing: „Gde god pogledamo, vidimo brutalnost i glupost, dok ne počne da nam izgleda da i nema ništa drugo da se vidi do povratka u varvarizam, koji nismo u mogućnosti da zaustavimo“.

Pravnom distopijom se može nazvati situacija postojanja takvih karakteristika pravnog sistema koju Fuller smatra dovoljnim razlogom da pravni sistem i ne postoji i ne zaslužuje da bude poštovan:

1. ako njegova pravila ne važe na isti način za sve građane, ako postoje norme koje su tajne, neobjavljene,
2. ako se donose zakoni koji deluju retroaktivno, tj. za period pre svog donošenja,
3. ako pravila nisu jasna osobama prosečne inteligencije,
4. ako pojedini delovi protivureče drugima (kontradiktornost važećih normi),
5. ako se od građana traži da učine nešto što ljudski nije moguće,
6. ako se toliko često menja da građani ne mogu da zasnuju nikakav trajni odnos niti da predvide posledice svog postupanja,
7. ako jedno piše u zakonu a drugo se stvarno događa, odnosno primenjuje kao pravo.

Pravo dakle, mora da bude stabilan sistem, a ne način izdavanja zapovesti i legalizacija vlastodržačkih želja, onemogućavajući čoveka da svoj život zasnuje na najnužnijoj meri predvidljivosti i da preduzme poduhvate o čijim posledicama postoji razumna mera izvesnosti. Dakle, samo nedistopičan najširi okvir omogućava delovanje teorije roda u teoretskom i praktičnom smislu.

Iako sadrži utopijsku viziju sistemskih pravnih promena, teorija roda ne može da popravi takve distopične elemente pravnog sistema, niti ima revolucionarno/reformatorsku snagu promene iz distopije ka demokratski uravnoteženom sistemu mada Doris Lesing kaže: „Ali, mislim, iako je istina da postoji opšte pogoršanje, to je upravo zato što su stvari toliko zastrašujuće da postajemo hipnotisani, pa ne primećujemo, ili ako primećujemo, umanjujemo podjednako jake snage druge strane – strane razuma, duha i civilizacije“. Imajući to u vidu, teorija roda kao element tih snaga razuma, duha i civilizacije može da bude tačka kritičke analize, otpora i oslonca u traženju alternative.

Poznato je da najmračniji deo svih distopija, pa i onih pravnih, predstavlja osećaj bespomoćnosti, uticak uzaludnosti pobune. Sistem uspeva pošto milom ili silom stvara potpuni konformizam, a teorija roda je upravo nekonformistički pobunjena protiv patrijarhalnog pravnog sistema. Ako ta pobuna nije pravno moguća, ako takvu teoriju sistem već ni najmanje unapred ne „želi“ dozvoljavajući je, tj. pravno je legitimišući, ili bar tolerišući, onda je ona nemoguća ili, u najboljem slučaju, prerana. Prvi korak je da se ljudsko ponašanje meri onim pravilima koja su nesporna, kao što su međunarodnopravni standardi, pravda ili pravičnost. To već samo po sebi otvara široka vrata delovanju Teorije roda kao specifične kritike patrijarhalnog pravnog sistema ako/kada on nije u saglasnosti sa međunarodnim standardima zaštite ženskih ljudskih prava, i ne obezbeđuje ženama dovoljno pravičnosti svojim internim procedurama. Pravo je nesumnjivo mesto borbe.

Pravo kao mesto borbe

Nismo mi te koje igramo svoje uloge, već uloge igraju nas, ali ipak znamo da smo mi deo trenutka a ne trenutak deo nas.

Ursula Legvin

Rodni stereotipi u pravu su jaki razlozi ženskog otpora i prava mesta ženskog otpora. Prethodnica Univerzalne Deklaracije o ljudskim pravima, Atlantska povelja, proklamuje nužnost da ljudi svih zemalja budu zaštićeni od straha i bede. Teorija roda polazi od konstatovanja nedopustive manjakavosti pravnog sistema, koji upravo taj minimum ženama ne omogućuje. Koliko god bila razudjena, Teorija roda veruje jedinstveno da je društvo oblikovano patrijarhalno i da njime dominiraju muškarci, produkujući rodno zasnovano nasilje i strah od njega, rodno karakterističnu bedu i strah od nje, održavajući i, štaviše, razvijajući pravni sistem koji takve pojave nije u stanju da eliminiše. Stalno je prisutna svest da promena prava sama po sebi ne menja strukture moći i da pravo nije jedini ključ za ona vrata koje je zaključao patrijarhat.

Pravna teorija roda kritikuje ulogu pravnog sistema u reprodukovanju diskriminacije ženskog položaja u patrijarhalnom sistemu. S druge strane, ona nastoji da razvije transformativne elemente i metode eliminisanja patrijarhata analizirajući prirodu i obim ženske podređenosti u raznim pravnim oblastima. Ona zahteva reforme radi poboljšanja pravnog statusa žena kritikujući pravni sistem kroz težnju ka reformama u nekoliko osnovnih pravaca:

1. Polno zasnovano nasilje
2. Diskriminacija
3. Položaj žena u pravnom obrazovanju i pravnoj profesiji
4. Odsustvo žena iz javnog, političkog i informativnog života
5. Žensko siromaštvo
6. Reproductivna i zdravstvena prava
7. Prava marginalizovanih žena
8. Lezbejska prava
9. Položaj žena u kriznim periodima

Rodno zasnovano nasilje. U ovoj oblasti su najčešće i najvidljivije pravne inicijative za promenu zakona. Uglavnom se radi o odredbama krivičnog i porodičnog zakonodavstva i prekršajnih odredaba i sl. Takođe se veoma insistira na promeni procedura kako bi postale rodno senzitivne (gender sensitive), a to znači da službena lica, po mogućnosti, uvek budu žene, da žena-žrtva nasilja u postupku ima pravo da bude praćena drugom ženom (osobom od poverenja), kao i prošireno pravo na besplatnog advokata. Naročito se insistira na promenjenom pristupu ženama svedocima i žrtvama krivičnih dela nasilja, uz promenu težišta postupka koji je po usvojenoj mizoginoj tradiciji smeštao krivicu na žrtvu fokusirajući se na utvrđivanje njenog doprinosa (pod čim se podrazumevala) svaka neadekvatnost, odnosno odstupanje od usko postavljenih granica prihvatljivog: u oblačenju, ponašanju, prethodnom životu, odgovornost za ponašanje sopstvene dece, roditelja i prijatelja i srodnika i sl. Kritikuje se nesnosni nadzor i samovolja u privatnom životu koja ili vodi nasilju ili je sastavni deo nasilne zajednice, što se prećutno smatra „normalnim“ delom bračnog ugovora, odnosno bračne zajednice. Feminističke pravnice zahtevaju da pravna regulativa domaćeg nasilja bude sveobuhvatna i takvog karaktera da življenje može/mora da se odredi kao dostojan život a ne puko bitisanje pod bilo kakvim uslovima. Utvrđuje se cikličnost porodičnog nasilja, njegova neizbežnost u datim patrijarhatom zadatim ulogama i odnosima žena i muškaraca.

Diskriminacija. Kritički se uočava još uvek postojanje zakonskih odredaba koje otvoreno diskriminišu žene (nedostupnost nekih radnih mesta ili profesija, kao i određenih vidova školovanja na visokoškolskim institucijama, npr. u vojsci i policiji). Ukazuje se da formalna pravna jednakost u uslovima višemilenijumske legitimne pravne nejednakosti još uvek ne predstavlja dovoljan uslov za postiza-

nje faktičke jednakosti. Skreće se pažnja da formalna jednakost nejednakih znači generisanje novih nejednakosti uz održavanje status quo postojećih nejednakosti i nepravdi, koje prevashodno pogađaju društveno slabije. Zahteva se dosledna i kompleksna primena programa afirmativne akcije kako u obrazovanju svih nivoa a naročito visokoškolskom tako i u oblasti zaposlenja, naročito onih elitnih mesta koja se po tradiciji smatraju ekskluzivnim muškim domenom.

Položaj žena u pravnoj profesiji i pravnom obrazovanju. Proučava se diskriminacija koja postoji u procesu školovanja (obeshrabrivanje žena da javno govore, da se školuju ili imaju ambicije ka nekim pravim profesijama, naročito onim elitnim, otvorena promocija preferencije ka muškom polu u smislu njihove navodne povećane profesionalne efikasnosti), teškoće kod zaposlenja, napredovanja (potreba da se ispuni više uslova od muškaraca kao da je muški pol već samim tim jedan veliki „profesionalni uspeh“), postojanje oficijelnih zahteva za višim i boljim stalnim rezultatima rada, nemogućnost dolaženja na rukovodeće položaje, diskriminacija (naročito izražena u odnosu na: geografski kriterijum – dihotomije mali/veliki gradovi, instancionalna – viša/niša organizaciona instanca i hijerahijska – unutar iste organizacije kao viša/niša mesta). Uočava se harasmentalno onemogućavanje ili uslovljavanje napredovanja žena uz stvaranje i održavanje profesionalnog ambijenta u kome je „normalno“ da se od žena za opstanak u njemu zahtevaju neki „drugi“ kriterijumi, različiti od uobičajenih, profesionalnih, koje treba da ispunjavaju muškarci („uspeva“ tj. napreduje ljubavnica direktora a ne druge žene ma koliko bile stručne i posvećene poslu). Preispituje se proces formulisanja obrazovnih normi i procedure u procesu obrazovanje kao prenosa duha prava sa generacije na generaciju. Uočava se da je u dosadašnje pravno obrazovanje ugrađena muška pravna logika izražena muškim jezikom koji negira vrednost alternative i predstavlja se kao jedino objektivna, neutralna naučna istina.

Odsustvo žena iz javnog, političkog i informativnog života. Nepostojanje ženskih glasova na javnoj sceni izaziva ono što su prve teoretičarke prava formulisale kao čeznju za ženskim govorom. Teorija roda konstatuje da je dominantan pravni govor muškarca. Učesnici na pravnoj sceni i govornici na njoj su uglavnom muškarci. Žena još uvek nema autentični glas da govori pravno, niti forum/akademiju na kojoj može pravno da misli ženski, a ni društvenu pozornicu na kojoj može ženski pravno da dela. Još uvek se više i pre pitamo šta možemo da učinimo za državu, umesto da formulisemo šta možemo/imamo prava da očekujemo od nje.

Žensko siromaštvo. Uočava se da siromaštvo ima pol, tj. da većinu siromašnih, nezaposlenih ili na ivici egzistencijalnog minimuma čine žene. Traže se i analiziraju uzroci koji su takodje i pravnog i sistemskog karaktera, npr. slabije

obrazovanje, usmeravanje na ženska zanimanja, koja su po pravilu manje plaćena, iscrpljenost neplaćenim kućnim radom, ne vrednovanje podizanja dece, pojava samohranih majki, napuštanje dece i njihovih majki u vremenima društvene krize, ili usled nastupanja privatnih kriza, kao što su neuklapanje u očekivane, tradicionalne rodne stereotipne kategorije ponašanja, invaliditet, bolest i nezaposlenost.

Reproduktivna i zdravstvena prava. Analiziraju se činjenice da se zakonima i praksom ženama oduzima ili ograničava pravo kontrole svoga tela i svoje fertiliteta. Teorija roda zahteva i afirmiše novi pristup problemima kontracepcije, abortusa, sterilizacije, plodnosti, veštačkog osemenjavanja, oplodjenja in vitro, testiranja i tretmana fetusa, trudnoće, dostupnosti i kvaliteta medicinske službe, reproduktivnih prava predtinejdžerskog, tinejdžerskog i zrelog doba žena, žena u menopauzi i posle nje, fertilitet lezbejki, pripadnica manjina, siromašnih i invalidnih žena. Zahteva se jednaka pravna regulativa besplatne lekarske pomoći uz kritikovanje prakse da se često redovne potrebe održavanja ženskog zdravlja smatraju neuobičajenim lekarskim zahvatom koji mora da bude plaćen. Kritikuje se neadekvatnost, nedovoljnost i nepristupačnost ginekoloških službi, njihova neobučenosť i nespremnosť za posebne kategorije žena kao što su lezbejke („sredovečne device“).

Prava marginalizovanih žena. Od samih početaka formiranja Teorije roda postavilo se (i ostalo otvoreno) pitanje da li ta teorija treba da pretenduje da govori u „ime“ svih žena, odnosno o nediferenciranoj, uopštenoj, apstraktnoj kategoriji žena. Svaka teorija ili svaki misaoni sistem koji nastoji da bude teorija ima nužno pretenzije da bude opšteg karaktera tj. da bude govor „u ime svih“, tj. da analizira poziciju jedne cele kategorije. Problem važi i za druge aspekte feminističke teorije a ne samo feminističku jurisprudenciju. Za sada se samo zna jasan stav da ne treba nametati kao opšte žensko iskustvo npr. majčinstvo, iskustvo sa nasiljem, poslovnu diskriminaciju, iskustvo studentkinje prava ili sutkinje i sl. Sve drugo je otvoreno za argumente i argumentovane opcije.

Govoriti uopšteno o ženama je opravdano samo ako se stalno imaju u vidu one grupe žena koje se zbog nekih specifičnih društvenih situacija nalaze u pozicijama dvostruke ili višestruke diskriminisanosti. Ako su žene u pravnom sistemu još uvek nepriviligovane, često otvoreno diskriminisane i nevidljive, položaj žena sa invaliditetom, Romkinja, prostitutki, lezbejki, žena u zatvoru, samohranih majki, i nekih drugih kategorija, je još teži. Teorija roda sadrži analizu specifičnosti društvenog položaja i pravne situacije svake pojedine kategorije marginalizovanih žena.

Analizira se dvostruka ili višestruka pravna diskriminacija koja proizilazi iz postojanja više osnova društvene nemoći. Npr, žena koja je pripadnica manjina i sa hendikepom, izbeglica, samohrana majka dece sa invaliditetom, lezbejka, neobrazovana, siromašna.

Lezbejska prava. Skreće se pažnja da nepostojeća pravna regulativa ove oblasti ne znači da tu nema problema, već da nedostaje veliki antidiskriminativni paket propisa koji izričito i pod pretnjom sankcija, zabranjuje poslovnu diskriminaciju, diskriminaciju u obrazovanju (kako na strani učenica/studentkinja tako i predavačica), u sportu, politici, u zdravstvenim institucijama, kao i drugim državnim institucijama i procedurama na osnovu seksualne orijentacije. Analiziraju se postojeća uporednopravna zakonska rešenja o registrovanom partnerstvu (novi „paktovi društvene solidarnosti“), bračna i roditeljska prava, zaštita od nasilja, pravo na slobodu mirnog javnog okupljanja, zaštita aktivistkinja lezbejskih prava.

Položaj žena u kriznim periodima. Zakoni i prakse se menjaju u odnosu na krizu da bi se ispunila očekivanja da se žene vrate kući, privole tradicionalnim vrednostima, da se eliminišu sa tržišta rada kao konkurencija i potpomognu reprodukciju „nacije u opasnosti od izumiranja“. U isto vreme, zakoni uopšte ne prate promene koje se odnose na povećan nivo nasilja svake vrste, naročito onog učinjenog u uslovima privatnog života, koji pogađa naročito žene i decu. Kritički se konstatuje povišen stepen nasilja usmeren prema ženama i zakonska neadekvatnost postojećih materijalnopравnih i formalnopравnih odredaba.

Kao jedan od glavnih izvora međunacionalne, međupolne i svake druge netolerancije, identifikuje se nacionalizam. Julija Kristeva naziva žene prvim „drugima“, što znači da su prve na udaru rastuće društvene netolerancije u opštoj atmosferi neuvažavanja i sankcionisanja različitosti. Ide se kroz radikalno suprostavljanje nacionalizmu ka postizanju društvene i pravne atmosfere tolerancije kao jedinog mogućeg okvira za delovanje Teorije roda, uz kritikovanje situacije u kojoj je vladajući nacionalizam ponovo progutao/eliminiseo javni prostor kao potencijalno mesto demokratskog udruživanja i dijaloga među polovima. Teži se nalažnju pravnog odgovora protiv govora međunacionalne mržnje da bi se izašlo iz opšte progresivne regresije. Kratko rečeno, nacija ne veruje ženama, a žene koje misle ne veruju naciji, pa se nužno nameće redizajniranje političko-pravne javne sfere.

Ženska geografija pravnog i društvenog života

Izgnali smo je iz kruga našeg odobravanja a onda smo je osudili što nije sa nama.

Ursula Legvin

Na pitanje gde se nalazimo u odnosu na druge aktere pravnog i političkog života, odmah se uočava ironija da pravna diskriminacija žena postaje vidljiva upravo na mestima i u onim momentima najvećih nastojanja da se eliminiše. „Velike promene u položaju žene, njeno sve aktivnije učešće u skoro svim vrstama poslova u okviru zajednice, otkrili su koliko je pukih predrasuda ili glupe muške arogancije

bilo u najvećem delu „ideja“ koje su podrazumevale podređenost žena“ (Ernesto Sabato).

Kada se određuju mesta unutar društveno-pravne topike posedovana od strane žena, moraju se konstatovati dve decenije izuzetnih intelektualnih doprinosa u pogledu osnivanja ženskih studija čiji je konstitutivan elemenat pravna Teorija roda. To su bila mesta saznavanja šta znači biti žena, aktivistkinja, feministkinja, pravica, teoretičarka prava, što znači pripadanje društvu i civilizaciji u kojoj je žena potčinjena muškarcu, a u vezi s tim i koncept da bi život svih bio bolji ako to ne bi bio slučaj.

Žene su tokom poslednjih nekoliko decenija imale velika i permanentna postignuća u pravnoj oblasti. One su uveliko proširile svoje lično učešće u pravnoobrazovnom, zakonodavnom, izvršnom i sudskom postupku na lokalnom i nacionalnom nivou, povećale su ostvarenje jednakih mogućnosti u opštem i specijalističkom obrazovanju svih nivoa i zaposlenju. Žene nisu samo postale obrazovane pravnice, one su postale feminističke pravnice, a Teorija roda je prestala da bude „ženska disciplina“ i postala je redovna nastavno-naučna akademska oblast predavanja i istraživanja, dostupna, atraktivna i izazovna i ženama i muškarcima.

Feministička pravica teži razvijanju feminističke pravne teorije i prakse. Feministička pravna teorija sadrži, pre svega, denuncijaciju i kritiku prava kao patrijarhalne konstrukcije. Naime, pravo je sistem koji je milenijumima konstruisan da služi interesima svojih muških tvoraca odražavajući muškost kao jedino postojeći princip.

Savremeni pravni sistem može, pod permanentnim kritikama feminističkih pravica, donekle da uvaži neke njihove zahteve, naročito one odevene u ruho ljudskih prava, jednakih prava i jednakih mogućnosti. Svaka zahtevana jednakost, za sada, mora proći test usaglašenosti sa muškošću kao univerzalnim normativom da bi se kvalifikovala za pravno priznanje, npr. u obrazovanju i zaposlenju, naučnoj akademskoj evaluaciji i akreditaciji.

Pravna teorija roda zauzima poziciju sa koje se analizira šta se dešava sa ženama u svetu koji je oblikovan pravnim institucijama i u kome se govori pravnim jezikom, a sve to milenijumima u ekskluzivnom „posedništvu“ muškaraca. Ponekada se to dešava u formi ispoljavanja opravdanih emocija, npr. ljutnje i straha, ogorčenosti i protesta. Po pravilu, plaća se prevelikom cenom u vidu negativnog reagovanja na žene koje tako javno pišu i govore, diskvalifikacijom onoga što su rekle ili uradile, što je nekad kombinovano i sa ličnom diskvalifikacijom. Taj neophodan emotivni naboj se nužno javlja kada se konstatuju manjkavosti pravnog sistema usled koga su (kao jednog od kompleksa društvenih razloga) žene siromašnije od muškaraca, više od muškaraca seksualno i fizički zlostavljane, manje plaćene od muškaraca, više od muškaraca podižu godinama malu decu, žrtvujući više od muškaraca svoju profesionalnu karijeru zbog toga, imaju manje

možnosti da iskoriste svoje sposobnosti od svojih muških kolega u naučno-obrazovnoj ili drugoj profesionalnoj sredini, više su eksploatisane od muškaraca i više opterećene nametnutim stereotipima o sopstvenoj ženstvenosti i (jedino) prihvatljivom ženskom ponašanju.

Pravna teorija roda zahteva donošenje propisa protiv nasilja nad ženama, prinudne maternizacije i seksualizacije ženskog tela, ukidanje propisa koji to na bilo koji način održavaju, stimulišu ili stvaraju uslove za njihovu pojavu. Feministička pravna teorija sadrži i nemilosrdnu provokativnu pesnicu namenjenu tracionalističkom oku, jer ona, između ostalog, promovise i žrtvino pravo na samoodbranu pri čemu se zahteva dekriminalizacija ubistva nasilnog partnera kao vida legitimne samoodbrane. Sledeće, ništa manje bolne „pesnice“ su zahtevi za pola-pola participacijom u svim predstavničkim, dakle zakonodavnim telima, zahtevi za legitimisanjem lezbejskih zajednica i sl. Sve to ukazuje na potrebu za novom kulturom prava koja bi se ogledala kako u pravnoj praksi tako i u pravnom obrazovanju. Ukazuje se i na prostu činjenicu da je na pravnoj sceni već dovoljno nepovoljno biti žena. Biti žena koja govori o pravima žena znači biti na vrlo ranjivoj poziciji lake polidiskvalifikacije zbog navodne stručne i/ili akademske neadekvatnosti.

Stav da žene imaju manje smisla za pravdu od muškaraca (Women show less sense of justice than men, Freud), daje ženama specifično nasleđenu lošu startnu društvenu poziciju za upućivanje bilo kakvih zahteva kroz jurisprudenciju, koja se zapravo bavi opštim pojmovima pravde i pravičnosti, a za koje žene, navodno nemaju dovoljno „prirodnog“ dara. Teorija roda kritički identifikuje to kao društveni konstrukt, muški model prenet u idealizovanoj formi u pravni sistem i nazvan modelom univerzalne pravde. Sledeći korak je pozivanje na etiku pravde po kojoj svi treba da budu tretirani na isti način (obogaćena savremenim etičkim zahtevom nepovređivanja drugog). Time su žene definitivno zapale u nevolje teoretišući, a teoretisanje je uopšte gledano, takođe, muška aktivnost. Hendikepirane su pošto se svesno ili nesvesno plaše da je „ženska“ teorija nedovoljno opremljena argumentima i da kao takva može samo da izgubi u direktnom sukobu sa muškom.

Ipak, mora se teoretisati i to počevši od ugnjetavanja žena. Moramo se kroz pravnu teoriju roda angazovati na dekonstrukciji pravnog sistema kroz nuđenje alternativnog sistema i razvijanja raznih strategija otpora. Samo naša intelektualna muskuloznost i glasnost može da dovede do afirmacije onoga što je permanentno bilo odbacivano kao iracionalno, nelogično, nekonzistentno, a što su atributi kojima je diskvalifikovana pravna teorija stvarana od strane žena, kada i ako bi se bavila „ženskim“ pitanjima.

Teorija roda ne zamenjuje mušku teoriju već nalazi sebi mesto pored nje u uzajamno kritičko-analitičkom odnosu. Nude se novi kritički pristupi, nove reči i pojmovi sa ciljem da omoguće novu komunikaciju žena sa ženama i žena sa

muško-ženskim pravnim ambijentom koji se želi promeniti. Žensko iskustvo stvara novu ženskost različitu od one ženskosti stvorene od strane muškaraca sa ciljem da služi njihovim interesima. Formulisanje ženskog pravnog prostora naseljenog ženama međutim, za sada, uglavnom govori o njenim (našim) opresorima, dakle o muškarcima i njihovom ponašanju. Time se još uvek plaća dug dominantnoj grupi, koja zapravo pretvara žene u „druge“ onemogućavajući im da govore za sebe i u svoje ime, odnosno, čak i kada to konačno počnu da rade, bar u početku, nema dovoljno reči da se govori o sebi, već (još) uvek ili pretežno o njima.

Parcijalni uspesi ne izostaju, ali oni nisu ništa drugo do parcijalna poboljšanja, liberalne mere zasnovane na ženskom iskustvu, bolje razumevanje prava koje vodi ka poboljšanju pravnog sistema. Tu se onda nužno dolazi do saznanja da Teorija roda na početku jednostavno može samo da ojača pozicije opšte pravne nauke u sistemu znanja a ne odmah da je dovede u pitanje. Problem je ostajanje unutar jurisprudencičnih limita ograničenih univerzalnim, muško „neutralnim“ principima pravde i pravne jednakosti.

Profesionalni put pravnica²

Ali ja govorim o duhovnoj patnji! O ljudima koji gledaju kako im nadarenost, rad i život bivaju trošni. O valjanim umovima koji su potčnjeni glupima. O snazi i hrabrosti koje su sputane zavješću, pohlepom za vlašću, strahom od promene.

Ursula Legvin

Akademsko oceubistvo je profesionalni put generacija muškaraca koji postavši prvo sledbenici jedne ideje ili učenici starije generacije pravnika. Oni izrastaju, stvaraju novu teoriju i praksu, metaforično „ubijajući“ odnosno negirajući, prevazilazeći i eliminišući teoriju i praksu svojih prethodnika, pa i njih same kroz neumitnu smenu generacija. Pravnici, posebno oni vodeći u teoriji, sudstvu, kreiranju zakona i u izvršnoj vlasti, obično imaju iskustvo i „sinova“ i „očeva“.

Pitanje je šta je autentično iskustvo pravnicu? Da li je to generacijska solidarnost sa svojim muškim kolegama, dakle iskustvo pobunjenih sinova? Premda smo u jednom periodu jedni drugima neophodni saveznici, deo našeg ženskog profesionalnog iskustva je da nam naša profesionalna i generacijska „braća“ neće dozvoliti uopšte, ili bar ne u punom obimu, da sa njima podelimo privilegije „očeva“ kada za to dođe vreme.

² U originalnom tekstu ova glava se nazivala: „Oceubistvo“, „bratoubistvo“ ili „samoubistvo“ kao (ne)mogući profesionalni put pravnicu

Da li smo izabrana deca svojih profesionalnih očeva koja se nikada neće pobuniti protiv autoriteta starijih, ali hoće protiv sopstvene generacije (poznata paradigma nemogućeg otpora: rob ne sme da napadne svog gospodara, niti robovlasnički sistem, ali sme da udari svog robovskog sapatnika, pa to poslednje jedino i radi, verujući da preduzima autentični čin pobune)?

Ili smo pobunjene i protiv očeva i protiv sinova, odbacujući i očeve i braću, pošto su oni, budući muškarci, prethodno odbacili nas, deprivilegujući i diskriminišući nas?

Da li žene moraju uopšte nekoga da „ubiju“ da bi afirmisali sebe i svoje ideje i ako da, koga? Ili će svakako prehodno biti same ubijene po već ustaljenim klišetiranim odbrambenim mehanizmima kojima patrijarhat eliminiše neposlušne, misleće žene? A ako na žalost žene na svom profesionalom putu takođe „ubijaju“, jesu li to primarno muškarci ili možda i žene starije/iste generacije? Možda profesionalni žensko-ženski problem uopšte nije generacijski već statusni (dihotomija obrazovane/neobrazovane žene, teoretičarke/aktivistkinje, elitistkinje/„prave“ feministkinje, jurisprudentičarke /prakticirajuće pravnice)?

Da li zastupanje teorije roda znači neminovno sukob sa svima, starijim i mlađim muškarcima, starijim i mlađim ženama? Da li je u tom slučaju bolje da se, nemajući saveznike, „ubijemo“ tj eliminišemo same sebe, tj. prestanemo da se uopšte bavimo feminističkom ili bilo kakom jurisprudencijom?

Neophodni minimum je uočavanje da je tipično muška tvorevina žena-profesionalna saveznica, žena preobučena u muškarca (women who are men in drag). To je žena koja barata istom teorijom, govori istim jezikom, kreće se slobodno u istom prostoru u kome suštinski ne menja ništa, što u stvari znači, ne pokreće „ženska“ pitanja u svom profesionalnom životu, odnosno ne pokreće ih na drugačiji način od onoga koji tradicionalno već postoji u pravnoj teoriji. Njeno tipično ponašanje je da ne pokreće pitanje da li barijere u poslu proizilaze iz bioloških razlika ili diskriminacije, a ako se to pitanje nekako i pokrene, na njega odgovara sleganjem ramenima i eventualnim ukazivanjem na svoj primer (zaslužene) profesionalne uspešnosti i promocije. Tu je razlog što je prvobitno nastao predmet Žena i pravo, iz koga se razvila Teorija roda, uglavnom izučavao rodnu diskriminaciju sadržavajući u početku agrumente za ubeđivanje muškaraca da smo „iste“ odnosno da smo zaslužile pravnu jednakost. Predmet Žena i pravo, takođe, je sadržao argumente u pravcu ostvarenja participacije žena u radu, univerzitetu, javnom i pravnom životu na način koji ne bi previše uznemiravao muškarce. On se uklapao udvorički u njihovu predstavu da znanje/nauka jesu i mogu da budu „neutralni“, i da žene naučnice neće biti ništa drugo (neće tražiti ništa drugo i neće govoriti nikakvim drugim jezikom), od kolege drugog pola (svakako mnogo skromnije).

Pravo tretira žene onako kako muškarci tretiraju žene

Nije potrebno da umeš da plivaš da bi prepoznao ribu, niti je potrebno da sijaš da bi prepoznao zvezdu.

Ursula Legvin

Polazna osnova Teoije roda je da se pravo ne nalazi u bespolnom prostoru mitske objektivnosti, a prvi naredni korak je nezaobilazna konstatacija da pravo tretira žene onako kako muškarci tretiraju žene.

Neophodno je da pravo prestane žene da tretira „muški“ i da počne da ih tretira „ženski“, znači da pravo prizna ženske povrede kao povrede, da ih legitimiše kao takve, sa svrhom legitimizacije ženske viktimiziranosti njima, bez čega je teško ići dalje.

Pravo stvarno pokušava da prizna ženske zahteve u pogledu silovanja, jednakih plata, porodičnog nasilja, političke participacije i sl. Ali je greška verovati da će se sve promeniti ako i kada se promene zakoni. Potrebne su društvene promene u pogledu različitih ženskih potreba. Feministkinje ne pokreću samo pravna pitanja, već dovode u pitanje i navodnu prirodnost muških privilegija, tako da je ta borba mnogo komplikovanija i kompleksnija od sukoba mišljenja u okvirima pravnog sistema, jer menja ustaljenu podelu društvene moći i uloga. Na primer, promene u porodičnom pravu nisu nikada samo formalne promene pošto dovode u pitanje privilegije očinstva, tradicionalni brak sa tradicionalnom podelom uloga, muškarčev autoritet, specifičnu raspodelu vremena koja više slobodnog vremena namenjuje muškarcu i njegovu veću ekonomsku moć, podelu žena na „dobre“ (udate majke, poslušne, znaju svoje mesto, ne bune se, trpe čuteći nasilje, eksploataciju, diskriminaciju, heteroseksualne, zavisne od muškarca) i „loše“ (vanbračne majke, neposlušne, zahtevaju svoja prava, bune se protiv nasilja, eksploatacije, diskriminacije, lezbejke, nezavisne od muškarca) po muškim kriterijuma. Društvena konstrukcija braka i porodice pribavlja specijalni kontekst koji unapređuje, podržava i održava fizičku snagu muškarca protiv žena.

Vešte teoretičarke roda tu će se npr. prisetiti reči Hamurabijevog zakona koje su aktuelne već 4 000 godina: „Napraviću pravdu da sija kroz jezik zemlje, tako da jaki neće moći da zlostavljaju slabe“, zahtevajući u ime te univerzalne pravde zaštitu za žene, dokazujući da su slabe, jer su ih pravni propisi obesnažili do nemoći.

Pravo nije samo jezička veština jednog kolektiva, ono je i kavez tog kolektiva. Nesvesna i bespogovorna poslušnost ustaljenim značenjima vezuje čovečanstvo čeličnim lancima i za dobro i za zlo naše prošlosti. Mnogi zakoni bez temeljnog preispitivanja sa stanovišta rodnih odnosa odražavaju kulturne pretpostavke koje diskriminišu žene. Tipičan pravni neprijatelj žena nasleđen iz prošlih vremena je

pravna nevidljivost, tj. odsustvo bilo kakve, naročito adekvatne regulative niza pojava veoma tipičnih za žensko životno iskustvo kao što su iskustva incesta, silovanja u braku, porodičnog nasilja. Gubitak sećanja je luksuz koji Teorija roda ne sme sebi da dozvoli. Gubitak sećanja, a ne kult sećanja, napraviće od nas zarobljenike prošlosti. Samo dijalog prošlosti i sadašnjosti, starog i novog, formalan je izraz vere u promene unutar kontinuiteta. Samo ta svest o kontinuitetu pribaviće Teoriji roda neophodnu ravnotežu između identifikacije i distance, sa prošlim, sadašnjim i budućim pravnim sistemima.

Ne slažemo se

Tokom gladi i očaja obećala je sebi da će ubuduće delati samo prema vlastitom slobodnom izboru.

Ursula Legvin

U Teoriju roda se prenose stalni feministički konflikti oko prostitucije i pornografije. Otvaraju se kritička pitanja da li pornografija i prostitucija doprinose potčinjavanju žena ili suprotno, ako su oslobođene od kontrole organizovanog kriminala, njihovom ostvarivanju. Slažemo se u tome da je pornografija teorija kulturnog sadizma, a silovanje tom ideologijom, proklamovana praksa. Neke od feminističkih aktivistkinja i teoretičarki će u pornografiji videti uvek i samo nasilje, proglašavajući pornografiju samo i jedino oblikom diskriminacije žena i kršenja njihovih ljudskih prava. Feminističke pravnice će, shvatajući i uvažavajući principe slobode štampe i slobode govora, pokušati da budu fleksibilnije i da formulišu koje bi radnje unutar pornografije trebalo zaista nužno da budu zabranjene i kao takve sankcionisane, ne odbacujući u celini pornografiju kao nasilje nad ženama. Takva jedna lista bi izgledala ovako.

Pravno sankcionisanje pornografskih radnji:

1. prinudjivanje na učestvovanje u pornografskoj produkciji,
2. prinudjivanje na konzumiranje pornografskih produkata,
3. prisilna primena pornografskih praksi, prenošenje pornografskih aktivnosti u stvarni život protiv volje drugih učesnica/ka, napadi inspirisani pornografijom,
4. izlaganje nekoga javnoj sramoti kroz upotrebu imena, lika ili sličnog, u pornografskim proizvodima,
5. oslikavanje ubistava, komadanja tela, brutalnosti ili nasilje u kontekstu opscenih radnji u pornografskim proizvodima.

Teorija roda je, takođe, spremna da usvoji i druga ženska mišljenja. Na primer, pornografija nije uvek i neophodno odraz muške dominacije nad ženama, već njihove

nemoći da utiču na žene da bi one bile spremne da zadovolje njihove seksualne prohteve usled čega preduzimaju simbolične aktivnosti umetničkog i kvaziumetničkog tipa kao surogatnu zamenu za usamljenost, seksualnu frustraciju i zavisnost od ženske volje. Ona nije samo nužno gušenje i zapostavljanje ženskog glasa i institucionalizacija nejednakosti, čija zabrana mora da plati cenu u vidu kolizije sa slobodom štampe i slobodom govora.

Sledeća kontroverzna tema je prostitucija o kojoj sve feministkinje misle da će potrajati dokle god muškarci vide žene kao nejednake, a žene će biti nejednake dokle god bude bilo prostitucije. Teoretičarke roda će, poput svojih prethodnica – feminističkih jurisprudencičarki (za razliku od feminističkih teoretičarki neke druge, nepravničke profesionalne orijentacije), biti svesne istorijskog postojanja Wolfenden Report-a iz 1960. koji sadrži krucijalan stav za pravnu teoriju dvadesetog veka. On kaže da privatni, dobrovoljni seksualni odnosi između odraslih ljudi ne bi trebalo da budu ma na koji način krivičnopravno sankcionisani (pri čemu se prevashodno misli na homoseksualne odnose i prostituciju).

Uticao je Teorije roda usvajaju se i drugačija mišljenja od onih koja prostituciju svrstavaju samo u domen nasilja i obespravljanja žena. Sluša se i glas onih koji smatraju da prostitucija možda pribavlja muškarcu iluziju da poseduje ženu dok, u stvari, ona poseduje njega, jer je nikako drugačije ne bi imao da je nije platio. Ona tako dobija i novac i njega pri čemu sama odlučuje kome će i kada, šta će i koliko dati i da li će uopšte dati (naravno, u kontekstu oslobođenja prostitutki i prostitucije od kontrole organizovanog kriminala).

Ostaje otvoreno i pitanje da li postoji feministička pravda i feministički pravni metod. To nije samo pravno-filozofsko pitanje, već i pitanje koje zahteva praktično rešenje. U tom kontekstu je postojanje feminističkog metoda već donekle dobilo pozitivan odgovor. Postavljaju se i vrlo važna proceduralna pitanja: kako feministički sprovesti i ostvarivati pravo, šta zahteva novu konceptualizaciju pravde itd.

Način baratanja pravom je dugo vremena otvoreno pitanje, naročito u pogledu postojanja segregacije, posebnog proučavanja, primene, ostvarivanja, konstruisanja, učenja „ženskog“ prava, nasuprot integrisanom pristupu sa uvažavanjem „ženskih“ aspekata u opštem pravu.

Jednakost ili uvažavanje različitosti olako dolazi do odgovora da je formalna jednakost neophodna ali nedovoljna, i da nam treba zakonsko uvažavanje različitosti i specifičnosti. Tamo, naime, gde zakon uočavajući različitost, istu priznaje i uvažava, javlja se realna opasnost od ozakonjavanja diskriminacije. Problem je kod zastupanja različitosti, kao kod zastupanja jednakosti, jer oba principa uzimaju muškarca kao normu i onda se zapravo ništa ne menja. U nekim oblastima je jednakost neophodna, npr. jednakost zarada na istim mestima, jednaka zaštita žena i muškaraca u saobraćaju. U nekim drugim oblastima je neophodno uvažavanje razlika.

Od prava se očekuje da bude objektivno, racionalno, apstraktno i principijelno. Razlike odmah potvrđuju opravdanost postojanja muške dominacije. Tu se dolazi i do čuvenog pitanja: ko smo mi, narod? (Who are we, the people?) Ma koji odgovor pretendovao da je tačan, mora da obuhvati i žene, na čemu institiraju jurisprudencičarke feminističke orijentacije.

Na kraju liste kontroverzi Teorije roda, dolazi i ona početna. Naime, sve dominantne strategije ženskog pokreta naglašavale su polne razlike u nameri da umanje njihov značaj radi postizanja cilja da pol ne sme da ima uticaja na uspostavljanje pravnih organičenja. Tu je neophodan kritički pristup, uz stalno prisustvo svesti da je pravo oruđe koje može da institucionalizuje, ali i dovede u pitanje nejednakosti.

Ne govorimo – roze modrice

Na području nedokazivnog i osporivog je jedina prilika da se izadje iz kruga i krene napred.

Ursula Legvin

Postoje ne samo otvorena pitanja i pitanja koja stalno nose tenziju neslaganja i razlaza, već i ona neprihvatljiva za diskusiju (neke feministkinje ih potpuno odbacuju).

Rodne teoretičarke, pa ni jurisprudencičarke uopšte, nemaju „dozvolu“ feminističkih aktivistkinja da pokrenu pitanja unutrašnjih žensko-ženskih odnosa, a naročito ne da ukazuju na postojanje žensko-ženskog nasilja, diskriminativnih i eksploatišućih praksi. To je, na primer, slučaj sa nasiljem u lezbejskim zajednicama (obuhvaćen opštim pojmom „roze modrice“, a ponegde i „lavander bruises“), ili, uopštenije, nasiljem među ženama. Tu se ubraja i problem „izdatog sestrintstva“, tj. nekorektnih poslovnih odnosa između žena od karijere, dosta retko spremnih da sarađuju sa drugim ženama kao prirodnim saveznicama, umesto čega se ulazi u često sumnjiva, harasmentalna savezništva sa muškim kolegama.

Ta i druga slična „nezgodna“ pitanja neće ostati neistražen domen, jer su jurisprudencičarke svesne da se neophodna higijena javnog života, između ostalog, ostvaruje i putem otvorenog postavljanja pitanja i pokretanjem ne baš za sve ugodnih tema. Naravno, aktivistički, feministički „veto“ (inače, nedovoljno poznat u muško-ženskom demokratskom profesionalnom ambijentu) neće sprečiti profesionalnu radoznalost i profesionalnu nezavisnost jurisprudencičarki da zađu i u „zabranjene gradove“.

To će doprineti uglavnom pojavi novih tenzija i konflikata sa kojima se i inače suočavaju generalno sve žene. Uticaće na otežavanje profesionalnog puta jurisprudencičarki, koje već imaju dovoljno problema sa svojom muškom,

ili muško-ženskom, patrijarhalnom profesionalnom zajednicom i celokupnim ambijentalnim prostorom profesionalnog delovanja. Neke će, usled toga, biti dovedene i do onog, gore pomenutog profesionalnog „samoubistva“, tj. prestanka bavljenja Teorijom roda kao nečim što stvara samo sukobe sa svima. Druge će, pak, nastaviti svoj usamljeni put naučnog rada, ali usled konflikta, ne doprinoseći uopšte ili doprinoseći beznačajno malo, realizaciji opšteg piramidalnog koncepta da feministička jurisprudencija doprinosi feminizmu uopšte, a da feminizam u svom krajnjem ishodu doprinosi demokratizaciji pravnog sistema i društva u celini. Treće će naći profesionalno zadovoljstvo u ironiji („zadovoljstva ironije su jedina uteha u proučavanju priče o čoveku“), a četvrte npr. u metastazama bizarnog pravnog humora i pravne parodije.

Čin projektovanja Teorije roda je u početku izgledao kao neizbežan društveni čin, normalni put razvitka prava u savremenom dobu Tako on postaje rezultat zalaganja talentovanih i upornih pojedinki, lišen grupe solidarnosti i akcionog zajedništva. No, već smo na tom putu naučile da neizbežno nije večno već naučeno, a da ono što je naučeno može i da se kroz određenu praksu i oduči. Ishod može da bude nagomilavanje znanja, bez prave mogućnosti delanja u smislu provokacije promena, ali i ne mora.

Možda će maksimalan doprinos takve Terije roda biti ono što Doris Lesing naziva velikom eksplozijom informacija o nama kao direktan proizvod sposobnosti da prema sebi ne budemo ni pristrasne ni laskave. „Kada se ljudi budu osvrtni na naše vreme, mislim da će ih jedna stvar začuditi više od ostalih, a to je da mi znamo mnogo više o sebi nego ljudi u prošlosti o sebi, ali da gotovo ništa od toga nije primenjeno“.

Pol i rod, pojam i vrste diskriminacije

Svi mi svakodnevno komuniciramo sa osobama oba pola i verujemo da na osnovu zdravog razuma i svakodnevnog iskustva manje ili više „sve znamo“ o odnosima polova, o tome koji su i kako na toj relaciji nastaju problemi, odnosno šta se uopšte prepoznaje kao problematična situacija, kako se oni rešavaju i gde treba tražiti odgovorne.

Problem je što taj tzv. zdravorazumski pristup sadrži veliki teret predrasuda o ulogama polova, o „prirodnoj“ zadatosti tih uloga. Nastao je u tradicionalnom društvenom kontekstu, gde je često otvoreno mizogino tretiranje problema rodni odnosa u javnom diskursu i funkcionisanju institucija. Često svi akteri, uključujući i samu diskriminisanu stranu, ne razumeju da se radi o kršenju prava. Tipična je situacija umanjivanja i banalizovanja problema do neprepoznatljivosti i nevidljivosti, što sa svoje strane dodatno onemogućava adekvatno institucionalno delovanje.

Institucije u organizacionim strukturama i načinima funkcionisanja ponekad, po automatizmu ranije formiranih praksi, primenjuju stereotipe o rodnim odnosima i svesno ili mnogo češće nesvesno ponavljaju diskriminativne prakse u pogledu očekivanih društveno prihvatljivih uloga žena i njihovih odnosa sa muškarcima. Problem je što se takva diskriminacija najčešće i ne prepoznaje kao takva, već se često shvata kao „prirodno“ stanje stvari, na tradiciji zasnovana „normalna“ ili barem teško promenljiva situacija.

Pažnju na njih skreću mediji, ili NVO koji se bave specifičnom oblašću zaštite ženskih ljudskih prava, a ponekad je „zvono za uzbunu“ činjenica da se neke pojave vidljivo učestalije dešavaju uvek istim grupama građana. Tada počnemo da se pitamo da li je to zaista samo plod slučajnosti ili je posredi nešto ozbiljnije; pitamo se o uzrocima koji se nalaze u samim društvenim strukturama i njegovim temeljima.

Zbog te duboke ugrađenosti u temelje društva takve pojave se nazivaju strukturalnom. Na njih ukazuju uglavnom brojke statističkog tipa (ako i kada postoje) koje npr. govore o odsutnosti žena sa mesta donošenja odluka, sve većeg broja nezaposlenih žena, marginalizovana lociranost žena u ekonomskim i političkim tokovima, posebno na mestima donošenja odluka, brojnost i društvena nemoć tzv. marginalizovanih grupa žena (samohrane majke, izbeglice, žene sa invaliditetom, lezbejke, zatvorenice, Romkinje) koje trpe višestruku diskriminaciju, nedovoljnost i neadekvatnost institucija za zaštitu ženskog zdravlja, visina budžetskih stavki potrošena na žensko zdravlje neproporcionalna potrebama.

Dihotomija pol/rod. Pol (sex) je termin koji se odnosi na biološke karakteristike lica. Rod (gender) je pojam koji označava društveno uspostavljene uloge, položaj i status žena i muškaraca u javnom i privatnom životu, a iz kojih usled društvenih, kulturnih i istorijskih razlika proističe diskriminacija zasnovana na biološkoj pripadnosti određenom polu (čl. 10. Zakona o ravnopravnosti polova).³

Rodnost je termin pod kojim se uobičajeno podrazumevaju sve one razlike između muškaraca i žena koje su nešto više, nadogradnja nad njihovim biološkim (polnim) karakteristikama i razlikama. To su one karakteristike koje su, u najširem smislu reči, društveno uslovljene i otuda promenljive. Muške i ženske uloge u svakom društvu odslikavaju uslove proizvodnje, reprodukcije, kulturnih, religijskih i ideoloških sistema koji preovlađuju u tom društvu. Upavo zato, ti odnosi među polovima dobijaju različiti oblik u različitim društvenim uslovima. Drugim rečima, to znači da je veći deo podele rada, prava i obaveza muškaraca i žena određen od

³ U decembru 2009 donet je Zakon o ravnopravnosti polova koji određuje da su svi dužni da poštuju ravnopravno učešće žena i muškaraca u svim oblastima javnog i privatnog sektora, u skladu sa opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima, Ustavom Republike Srbije i zakonima.

strane društva kao promenljiv. Ono što je konstanta u patrijarhalnom društvu jeste da se te razlike između muškaraca i žena po pravilu okreću u korist muškarca, odnosno favorizuju muškarca, a defavorizuju ženu do otvorene diskriminacije.

Zabrana diskriminacije. Diskriminacija postoji ako se postupa protivno načelu ravnopravnosti polova, odnosno načelu poštovanja jednakih prava i sloboda žena i muškaraca u političkom, ekonomskom, kulturnom i drugom aspektu javnog, profesionalnog, privatnog i porodičnog života.

Zabranjena je svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta. Ne smatraju se diskriminacijom posebne mere koje Republika Srbija može uvesti radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koja su suštinski u nejednakom položaju sa ostalim građanima. (čl. 21 Ustava)

Diskriminacija po osnovu pola je svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva), koje ima cilj ili posledicu da licu ili grupi oteža, ugrozi, onemogući ili negira priznanje, uživanje ili ostvarivanje ljudskih prava i sloboda u političkoj, ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj, građanskoj, porodičnoj i drugoj oblasti. Diskriminacijom se smatra i ako se prema licu neopravdano postupa lošije nego što se postupa prema drugome, isključivo ili uglavnom što je tražilo ili namerava da traži pravnu zaštitu od diskriminacije ili je ponudilo ili namerava da ponudi dokaze o diskriminatorском postupanju.

Pod neopravdanim razlikovanjem, isključivanjem, ograničavanjem i postupanjem ili drugim preduzetim merama, u smislu ovog zakona, naročito se smatra ako: preduzeta mera nije opravdana zakonitim ili legitimnim ciljem; ne postoji srazmera između preduzetih mera i cilja koji se preduzetim merama ostvaruje. Pod neopravdanim razlikovanjem, isključivanjem, ograničavanjem i postupanjem ili drugim preduzetim merama, u smislu zakona, naročito se smatra ako: preduzeta mera nije opravdana zakonitim ili legitimnim ciljem; ne postoji srazmera između preduzetih mera i cilja koji se preduzetim merama ostvaruje. (čl 4. Zakona o ravnopravnosti polova).

Vrste diskriminacije, individualna, institucionalna i strukturalna. Individualna diskriminacija je ponašanje pojedinih članova rasne/etičke/rodne grupe sa namerom da se proizvede različita i/ili štetna posledica na članove druge grupe. Institucionalna diskriminacija se odnosi na politiku institucija dominantne rasne/etičke/rodne grupe, kao i na ponašanje pojedinaca koji kontrolišu ove institucije i primenjuju njihovu politiku, takođe sa namerom da se različito tretiraju i/ili da se proizvedu štetne posledice po pripadnike drugih grupa. Strukturalna diskriminacija se odnosi na politiku institucija

dominantne rasne/etičke/rodne grupe i ponašanje pojedinaca koji primenjuju politiku i kontrolišu institucije, u nameri rasno/etički/rodno neutralnih, ali za rezultat imaju i/ili štetan tretman drugih rasnih/etičkih/rodnih grupa.

Iako i individualna i institucionalna diskriminacija uključuju i nameru različitog tretiranja, pa i povređivanja, nivo ponašanja je bitno različit. Individualna diskriminacija uključuje aktivnost pojedinaca ili male grupe pojedinaca. Npr. jedan poslodavac koji odbije da zaposli Roma; vlasnik stana koji odbije da izda stan neudatoj ženi; grupa tinejdžera koja nacrti kukasti krst na sinagogi. Sve su to primeri odnosa pojedinaca prema drugim pojedincima zbog njegove grupne pripadnosti. Najvažnije je da se kod individualne, a najčešće i kod institucionalne diskriminacije, zna ko je počinitelj diskriminatorne radnje a ko njegova žrtva, pa ni na pitanje odgovornosti obično nije teško odgovoriti.

Diskriminator može biti osoba iz bilo koje rasne/etičke/rodne grupe koja vrši akte individualne diskriminacije. Poslodavac ma koje nacionalne pripadnosti može odbiti da zaposli ženu kao što Srbin ili Mađar može odbiti da zaposli Roma. Ključna je *namera različitog/nejednakog tretmana*, ili namera da se drugo lice povredi samo zbog pripadnosti određenoj grupi. Pripadnici nacionalnih manjina često su i sami oštri diskriminatori manjina unutar sopstvenih redova, npr. LGBT osoba ili žena, smatrajući ih izdajnicima, kao i da njihovi opravdani zahtevi za ravnopravnošću u manjuju sposobnost manjinske elite i predstavnika da se bore za kolektivna prava, da jedini predstavljaju interese svoje grupe.

Institucionalna diskriminacija, s druge strane, obično se vrši od strane institucija dominantne grupe (ne nužno većinske) protiv manjinske grupe, zbog toga što je dominantna grupa ta koja generalno kontroliše društvene institucije. Vladina politika ne diskriminiše pripadnike većinskog naroda, jer su oni kreatori politike i njeni implementatori. Veliki poslodavci su prevashodno „beli“ tj. pripadnici većinskog naroda, kao i vlasnici nekretnina ili banaka. Teoretski je, međutim, moguće da lokalna manjinska, (npr. albanska, mađarska) vlada institucionalno diskriminiše pripadnice većinskog naroda (osobe sa invaliditetom većinskog naroda, ili LGBT osobe iako su pripadnici nacionalne većine).

Strukturalna diskriminacija je najteže uočljiva i kao takva možda najkontroverzniji, ali i najizazovniji koncept za diskusiju, zbog toga što obuhvata niz ponašanja, stavova, mišljenja i aktivnosti, koje su uglavnom društveno prihvaćene i zasnivaju se na običajima, tradiciji, navikama, ustaljenim podelama uloga, patrijarhatu. Statistički podaci otkrivaju da npr. nema Roma među lekarima i sudijama, iz brojki se vidi „manjak“ žena na mestima odlučivanja, i da su neke grupe mnogo siromašnije, neobrazovanije i nezaposlenije od svih drugih grupa u društvu, kao i da sve to postoji dugo u vidu ustaljene prakse. Problem je i što kod ove vrste diskriminacije nema na prvi pogled jasno diferenciranog počinioca, institucije, osobe, formalne ili neformalne grupe osoba, pa se pitanje odgovornosti završi sleganjem ramena, odgovorima tipa „svi“, društvo, naš

mentalitet, patrijarhalni društveni modeli, istorijski momenat, kriza i sl. To u pravnom smislu onemogućava direktno suzbijanje pojave, zamagluje moguća politička rešenja i sredstva.

Iako su sva tri oblika diskriminacije još veliki problemi, teže je suprotstaviti se strukturalnoj nego ostalim oblicima diskriminacije, jer strukturalna diskriminacija često nije svesno namerna, pa čak nije ni nezakonita. Retko je vrši jedna konkretna osoba ili jedna konkretna institucija, pa se teško može identifikovati „krivac“, odnosno diskriminator. Suprotstavljanje strukturalnoj diskriminaciji zahteva preispitivanje bazičnih kulturnih vrednosti i fundamentalnih principa društvene organizacije, što u krajnjem ishodu ima preraspodelu moći tj pregovaranje i sastavljanje novog društvenog ugovora, a to su društvene reforme do kojih se najteže dolazi.

Diskriminacija se odnosi i na sistemske uskraćenosti grupa koje nisu nužno rezultat diskriminativnih mera. Diskriminacija je u tom smislu strukturalna pre no što je rezultat izbora nekoliko pojedinaca ili njihove politike. Njeni uzroci su ukorenjeni u normama, koje se ne dovode u pitanje, običajima i simbolima, u pretpostavkama/predrasudama, koje podupiru institucionalizovana pravila i drugim konsekvencama poštovanja ovih pravila.

U tom „strukturalnom“ smislu, diskriminacija podrazumeva duboku nepravdu koju neke grupe trpe kao posledicu često nesvesnih pretpostavki/predrasuda i reakcija dobronamernih ljudi u običnoj komunikaciji, medijskih i kulturnih stereotipa i tržišnih mehanizama, ukratko: dešavanja u svakodnevnom životu. Ne možemo eliminisati strukturalnu diskriminaciju eliminišući neku konkretnu političku garnituru vlasti ili kreirajući nove zakone, zbog toga što se diskriminacija sistematski reprodukuje u najvažnijim ekonomskim, političkim i kulturnim institucijama i odnosima.

Dihotomija posredna/neposredna diskriminacija. Neposredna diskriminacija jeste svako neopravdano razlikovanje, isključivanje ili ograničavanje kojima se u istoj ili sličnoj situaciji bilo kojim aktom ili radnjom organa javne vlasti, poslodavca ili pružaoca usluge, lice ili grupa lica stavljaju ili su stavljeni u nepovoljniji položaj, odnosno kojim bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj po osnovu pola.

Neposredna diskriminacija jeste svako neopravdano razlikovanje, isključivanje ili ograničavanje kojima se u istoj ili sličnoj situaciji bilo kojim aktom ili radnjom organa javne vlasti, poslodavca ili pružaoca usluge, lice ili grupa lica stavljaju ili su stavljeni u nepovoljniji položaj, odnosno kojim bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj po osnovu pola. (čl 5 Zakon o ravnopravnosti polova).

Neposredna diskriminacija postoji ako se lice ili grupa lica, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva u istoj ili sličnoj situaciji, bilo kojim aktom, radnjom ili propuštanjem, stavljaju ili su stavljeni u nepovoljniji položaj, ili bi mogli biti stavljeni u nepovoljniji položaj. (čl. 6 Zakona o zabrani diskriminacije).

Posredna diskriminacija je svako neopravdano razlikovanje, isključivanje ili ograničavanje kojima se u istoj ili sličnoj situaciji lice odnosno grupa lica, na osnovu pola kao ličnog svojstva, stavlja u nepovoljniji položaj donošenjem akta ili vršenjem radnje koja je prividno zasnovana na načelu jednakosti i nediskriminacije. (čl. 7 Zakon o ravnopravnosti polova).

Posredna diskriminacija je svako neopravdano razlikovanje, isključivanje ili ograničavanje kojima se u istoj ili sličnoj situaciji lice odnosno grupa lica, na osnovu pola kao ličnog svojstva, stavlja u nepovoljniji položaj donošenjem akta ili vršenjem radnje koja je prividno zasnovana na načelu jednakosti i nediskriminacije.

Posredna diskriminacija postoji ako se lice ili grupa lica, zbog njegovog odnosno njihovog ličnog svojstva, stavlja u nepovoljniji položaj aktom, radnjom ili propuštanjem koje je prividno zasnovano na načelu jednakosti i zabrane diskriminacije, osim ako je to opravdano zakonitim ciljem, a sredstva za postizanje tog cilja su primerena i nužna. (čl. 7 Zakona o zabrani diskriminacije).

Dihotomija pravna/faktička diskriminacija. Kada zakoni prave razlike između statusa i mogućnosti koje imaju žene u odnosu na status i mogućnosti koje imaju muškarci, to je pravna diskriminacija. To su slučajevi kada žene nisu imale pravo glasa, kada još uvek ne mogu da imaju vozačke dozvole i voze automobile u nekim zemljama, kada im nije dozvoljen fizički pristup u neke oblasti jedne države (Sveta Gora u Grčkoj npr), kada ne mogu da se školuju za neke profesije (npr. za oficire u vojskama ili policijama), kada na istim radnim mestima legalno zarađuju manje od muškarca itd. Problem sa pravnom diskriminacijom je da ona nastavlja svoje faktičko postojanje i onda kada se diskriminatorni propisi konačno promene, ili ukinu, tj. nastave da proizvode dejstvo, ali u vidu predrasuda, stereotipnih običaja, komunikacionih modela, duboko ukorenjenog nepoverenja, ili već nekim drugim instrumentima strukturalne diskriminacije. U svakom slučaju, stav i politika savremenih zemalja, pre svega Evropske unije, je da ne smeju da postoje i u jednoj oblasti propisi koji sadrže diskriminaciju na osnovu pola. Potrebno je shvatiti da i vrlo detaljno ukidanje svake pravne diskriminacije još uvek ne znači kraj diskriminacije, tj. posao nije završen, jer postoje mnoge oblasti koje se karakterišu dugim opstajanjem faktičke diskriminacije.

Dihotomija vidljiva/nevidljiva diskriminacije. Nevidljiva diskriminacije nije neka posebna vrsta diskriminacije, već svaka vrsta, oblik i forma diskriminacije ima tu osobinu zajedničku diskriminaciji uopšte, a to je tendencija nevidljivosti. Bez pravih napora da se diskriminacija prepozna, identifikuje kao takva i osudi sa namerom da se potpuno ukine, svaka diskriminacija će dugo nositi masku „normalnosti“ tj. „prirodnih, opravdanih i neizbežnih“ razlika koje postoje među ljudima. Danas glavnu prepreku u iskorenjivanju diskriminacije predstavlja upravo

nevidljivost njenih oblika. Sa otvorenom diskriminacijom nije se teško boriti, jer je ta borba opravdana i po zakonskim propisima, etičkim normama kao i po odredbama društvenog morala. Teško je suzbijati one diskriminatorne forme koje se predstavljaju kao deo tradicije, kulture, duboko ukorenjenih običaja i sl.

Diskriminacija može da ima više pojava lica. Njena eskalacija, nereagovanje društva, „prihvatanje“ diskriminacije kao normalnih društvenih odnosa, dovodi dalje do razvitka niza pojava imajući korene u diskriminaciji i same su suštinski diskriminatorne, ali su se razvile u samostalno postojeće pojave, koje same po sebi predstavljaju neželjenu društvenu patologiju. Eksploatacija, marginalizacija, nemoć, kulturni imperijalizam, nasilje, govor mržnje, samo su neki od tih lica koja se najčešće javljaju i relativno ih je najlakše identifikovati.

Eksploatacija. Eksploatacije je kada se diskriminacija dešava u procesu prenošenja rezultata rada jedne društvene grupe drugoj. Rodna eksploatacija ima dva aspekta: transfer plodova rada muškarcima i transfer usluga vezanih za ishranu i negu, kao i seksualnih usluga muškarcima. Feminističke teoretičarke opisuju brak kao klasnu relaciju u kojoj muškarci uživaju u plodovima ženskog rada, bez adekvatne nadoknade.

Nepravda eksploatacije ne može biti eliminisana jednokratnom redistribucijom dobara, jer dok god institucionalizovane prakse i strukturalne relacije ostaju iste, nejednaka raspodela dobara i privilegija biće reprodukovana. Neophodna je reorganizacija institucija i prakse donosilaca odluka, promene u podeli rada, kao i u sferi institucionalnih, strukturalnih i kulturnih obrazaca.

Marginalizacija. Marginalizacija postoji kada je cela jedna kategorija ljudi isključena iz uspešnog učešća u društvenom životu i tako potencijalno podvrgnuta teškoj materijalnoj, obrazovnoj, političkoj, zdravstvenoj lišenosti, zavisnosti od drugih, pa čak i uništenju. Iako zavisnost proizvodi uslove za nepravdu u svakom društvu, zavisnost sama po sebi ne mora da bud diskriminatorna. Niko ne može zamisliti društvo u kome neki ljudi neće zavisiti od drugih, bar neko vreme: osobe sa invaliditetom, deca, bolesni, porodilje, stari ljudi imaju moralno pravo da zavise od drugih u smislu izdržavanja i podrške. Pravedno društvo bi trebalo, koliko je to moguće, da pruža mogućnosti ljudima da budu nezavisni, kao i da poštuju učešće u donošenju odluka, i onih koji su nezavisni, i onih koji to nisu.

Nemoć. Nemoćni su oni koji nemaju društvenu moć odlučivanja o sebi i drugima, odnosno moć u širem smislu. Nad nemoćnima se moć sprovodi, bez mogućnosti da oni u njoj učestvuju; nemoćni primaju naredbe često bez prava da ih menjaju, ospore, koriguju, daju drugima. Nemoć takođe stvara određenu poziciju u procesu podele rada, ali i u prateću društvenu poziciju koja daje malo mogućnosti za razvijanje i korišćenje sposobnosti. Nemoćni imaju malo ili nimalo samostal-

nosti u svom radu, nemaju autoriteta i ne zahtevaju poštovanje. Poziciju nemoći je najbolje opisati negativno: nedostatak autoriteta, statusa i samopoštovanja.

Kulturni imperijalizam. Kulturni imperijalizam podrazumeva univerzalizaciju iskustva i kulture dominantne grupe i njihovo pretvaranje u norme. Susret sa drugim grupama često je obeležen zahtevima za uniformnošću od strane dominantne grupe. Kulturno dominantni sprovode diskriminaciju, opterećeni predrasudama. Prema dominantnima, kao što je sigurno da se zemlja okreće oko Sunca, tako „svako zna“ i da je gej-populacija promiskuitetna, da su Romi „rođeni lopovi“, Vlasi alkoholičari, i da jedino žene umeju sa decom. Beli muškarci, s druge strane, mogu biti tretirani kao individue. Nepravедnost kulturnog imperijalizma se sastoji u tome što iskustvo diskriminiranih grupa i njihov pogled na svet ne dotiču dominantnu kulturu, dok ista nameće diskriminisanima svoje iskustvo i svoje tumačenje društvenog života.

Nasilje. Ono što čini nasilje vidom diskriminacije je manje nasilan akt, iako je on često zastrašujući i, sam po sebi, neprihvatljiv, već društveni kontekst u kome se dešava, a koji ga čini mogućim, pa čak i prihvatljivim. Nasilje je sistemsko, jer je upereno protiv pripadnika određenih grupa, samo zbog toga što pripadaju tim grupama. Svaka žena, na primer, ima razloga da se plaši silovanja. U slučaju da institucije i društvena praksa ohrabruju, tolerišu ili omogućavaju nasilje nad pripadnicima određenih društvenih grupa, takve nepravедne institucije i treba reformisati. Takva reforma bi zahtevala redistribuciju resursa ili pozicija, ali na prvom mestu je promena kulturnih obrazaca, stereotipa i svakodnevnog reprodukaovanja odnosa dominacije.

Svako društvo ima moralnu obavezu da raznim politikama i merama suzbija i eliminiše diskriminaciju, da pomogne društvenim grupama koje su bile, ili su još uvek, žrtve dugotrajne represije i diskriminacije. Pomoć obuhvata mnogobrojne programe, akcije i strategije za otklanjanje različitih, ali međusobno povezanih uzroka njihovog lošeg položaja u društvu. Svaki ovakav program je, po definiciji, program pozitivne diskriminacije (akcije). Ona, sa jedne strane, poziva na akciju i nudi dobro ciljanu pomoć, a sa druge strane, kreirana je i bazirana da promovise i favorizuje interese marginalnih grupa. Žene koje su još uvek žrtve indirekne ili direktne diskriminacije, svakako polažu posebno pravo na ove mere, naročito ako se ima u vidu da su pitanja diskriminacije i afirmativne (pozitivne) akcije u direknoj vezi sa pitanjem rodne ravnopravnosti. Jedan od ciljeva Evropske unije danas svakako je postizanje stvarne i stuštinske jednakosti polova, razvijanjem posebne strategije i sprovođenjem odgovarajućih pravnih mera.

Govor mržnje je zabranjen i predstavlja izražavanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe

lica zbog njihovog ličnog svojstva, u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola i na drugi način. (Govor mržnje, član 11 Zakona o zabrani diskriminacije).

Mizoginija i govor mržnje. Mizoginija je mržnja prema ženama, ženomrzništvo. Mržnja prema ženama ispoljava se na razne načine, npr. kao omalovažavanje svega što je žensko, negiranje žene i njenih vrednosti, okrivljavanje žena za diskriminaciju i nasilje koje doživljavaju. Važno je napomenuti da je mizoginija sveprisutna, kulturološki prožimajuća kroz razne društvene segmente, obrazovanje, kulturu, medije, sudstvo, zdravstvo, sport, književnost. Ona služi kao opravdanje za isključivanje, hijerarhizovanje i eksploataciju žena.

Mizoginija je ideologija, praksa, kulturna institucija, odnos među ljudima i primenjuje se na sve žene. Muškarci su tokom istorije činili masovne zločine nad ženama motivisani mizoginijom. U mitologijama postoje zastrašujući negativni ženski likovi, motivisani mizoginijom. Sve monoteističke religije ženu smatraju nečistom i nedostojnom svešteničkih zvanja. Literatura je puna dela koja ismevaju i ponižavaju žene odričući im sposobnosti i prava, a opravdavajući nasilje i diskriminaciju žena.

Sveprisutnost mizoginije ima za posledicu da se ljudi uče kroz socijalizaciju da je opravdano umanjiti vrednost svega ženskog. Ismevanje prisustva i doprinosa žena predstavlja prihvatanje mizogine kulture. Izbegavanje upotrebe rodno senzitivnog jezika čini žene nevidljivim u javnom i profesionalnom životu, što je, takođe, odraz mizoginije. Ona se institucionalizuje kad je u svojim praksama primenjuju institucije. Uloga medija je važna, jer izražavaju javno postojanje ili nepostojanje mizoginije, čime doprinose ili njenom širenju i prihvatanju ili njenom suzbijanju i odbacivanju.

Potrebno je naglasiti da odrastajući u mizoginoj kulturi i žene svesno ili nesvesno dele mizogine vrednosti, tako da mizoginija nikako nije „privilegija“ muškaraca, niti je je njihov isključivi produkt. Mizogine su i žene, često spremnije od muškaraca da osude drugu ženu, da budu neosetljive kada je u pitanju nasilje i diskriminacija nad ženama, da više veruju muškarcima no ženama, da podržavaju muškarca za šefa a ženu odbacuju, da ne glasaju za žene, preferiraju mušku decu i sl.

Najčešći domen svakodneвно izražavanog govora mržnje su mediji. Govor mržnje ne može da se opravda slobodom govora i medijskim slobodama. Poseban problem su tzv. *live shows*, panel diskusije koje se prenose uživo, medijske kampanje koje prerastaju u medijske linčeve pojedinih žena ili pojava vezanih za žene.

Primer: političarke se u medijima svode na delove tela, traže se, nalaze, naglašavaju i podrazumevaju erotski momenti, koji nikada nisu traženi kod njihovih muških kolega. Poruka je jasna: kakvu god javnu funkciju da imaš ili kakve god odgovornosti da imaš, koji god da su rezultati tvoga rada, sve je nevažno. To

nikoga ne zanima, jer si uvek samo ženski „komad“, „batak“. Kao takva si predmet muških ocena, poređenja, strasti i želja. U pitanju je pristup omalovažavajućeg negiranja svega što je profesija.

Poruka je upućena svim ženama: da im nije mesto na javnoj sceni, jer tu mogu da „prođu“ samo one koje kao atribut imaju sopstvenu dekorativnu erotiku. To je atribut koji mediji nikada i ne pomišljaju da traže kod muškaraca na političkoj sceni, još manje da ga ocenjuju i porede. Medijsko predstavljanje žena na javnoj sceni mizoginog tipa je drugačije. Žene političarke nemaju rezultate rada, politički ili drugi profesionalni profil, već imaju noge i ništa drugo. One su jednostavno „bataci“. Ako se kao žena usudiš da nosiš neku javnu funkciju, mora da si „unapred saglasna“ da ćeš biti tretirana kako nijedan tvoj muški kolega nije.

Neki mediji smatraju da imaju „legitimno pravo“, pozivajući se i opravdavajući slobodom govora i medijskim slobodama, da omalovažavaju, diskriminišu, stavljaju žene na njihovo „pravo“ mesto, svode ih na njihove „prave“ uloge promovisanjem rodni stereotipa, kreiraju i održavaju diskriminativni javni ukus i javno mnjenje u kome su žene „batak“. Samo je pitanje čiji je bolji a čiji gori.

Danas u Srbiji postoji i zakonom sankcionisanje govora mržnje, samim tim i mizoginije kao njegove podvrste u medijima. Zakoni koji izričito zabranjuju mizoginiju su: Zakon o javnom informisanju, Zakon o zabrani diskriminacije i Zakon o ravnopravnosti polova

Zakon o javnom informisanju predviđa zabranu govora mržnje članom 38. u kome se navodi da je zabranjeno objavljivanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja polu ili zbog njihove seksualne opredeljenosti, bez obzira na to da li je objavljivanjem učinjeno krivično delo.

Zakon o zabrani diskriminacije član 20. stav 2. navodi da je diskriminacija na osnovu pola zabranjena. Zabranjeno je izražavanje mržnje, omalovažavanje, ucenjivanje i uznemiravanje s obzirom na pol, kao i javno zagovaranje, podržavanje i postupanje u skladu sa predrasudama, običajima i drugim društvenim obrascima ponašanja koji su zasnovani na ideji podređenosti ili nadređenosti polova, odnosno stereotipnih uloga polova.

Zakon o ravnopravnosti polova pod naslovom Javno informisanje u članu 41. stav 2. predviđa da su sredstva javnog informisanja dužna da kroz svoje programe razvijaju svest o ravnopravnosti zasnovanoj na polu, kao i da preduzimaju odgovarajuće mere radi izmene društvenih i kulturnih obrazaca, običaja i svake druge prakse koji uslovljavaju stereotipe, predrasude i diskriminaciju utemeljenu na ideji o određenosti, odnosno nadređenosti određenog pola.

Homofobija je poseban vid mržnje i predstavlja mržnju prema osobama drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne. Proizvodi strah i manipulaciju, širi neistine i mržnju prema istopolno orijentisanim osobama. Homofobijom se pripisuje homoseksualnosti i homoseksualnim osobama niz osobina koje nisu

realno postojeće i koje su zasnovane na predrasudama. Najtipičniji homofobični stavovi su:

- homoseksualnost izaziva belu kugu,
- zarazna je, pa bi javno prikazivanje takvih ljudi doprinelo kvarenju omladine,
- homoseksualci ne smeju da vaspitaju decu, svoju i tuđu, jer će ih naučiti homoseksualnosti,
- oni nameću svoj model ponašanja većini,
- njihova prava uopšte nisu ugrožena.

Evropski parlament je 18. januara 2006. usvojio Rezoluciju o homofobiji u Evropi. Ta Rezolucija snažno osuđuje homofobiju i diskriminaciju zasnovanu na seksualnoj orijentaciji u zemljama članicama EU pozivajući sve evropske institucije i zemlje članice EU, kao i zemlje kandidatkinje za članstvo u EU da hitno zaustave procese diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, da promovišu i zaštite ljudska prava svih osoba koja se tiču njihove seksualne orijentacije. Po toj Rezoluciji svaka tvrdnja o postojanju opasnosti od navodne „homoseksualizacije društva“ mora se smatrati ekvivalentnom rasističkim ili antisemitskim izjavama o navodnoj jevrejskoj ili muslimanskoj zaveri radi postizanja dominacije nad svetom i kao takva adekvatno sankcionisati.

Huškači govor je posebno opasan vid govora mržnje, jer su njegovi akteričnosti koji utiču na formiranje javnog mnjenja ili su dati u kontekstu koji multiplikuje njihovo dejstvo. Samim tim je i odgovornost uticajnih društvenih aktera veća i obaveza uzdržavanja od takvog govora još naglašenija. Huškački govor (*inflammatory speech*) dolazi od političkih i religioznih lidera. Dešava se obično u vremenima društvenih sukoba i kriza. Može da posluži kao opravdanje za nasilje, pa su počinioci odgovorni u većem stepenu za javno izgovorene sadržaje takvog tipa.

DRUGO PGLAVLJE

NASILJE NAD ŽENAMA I ŽENSKA LJUDSKA PRAVA

Nasilje nad ženama i ženska ljudska prava

Kada su žene pre nekoliko decenija počele da govore o svojim pravima, zvale su to borbom za ženska prava ili feminizmom. Tada nisu razmišljale u terminima „ljudska prava“, jer su, pre svega, pokušavale da razumeju šta je to različito i specifično u ženskoj egzistenciji i uopšte u njenoj prirodi. Kršenje elementarnih ljudskih prava nasiljem prema ženama je odmah identifikovano kao jedna od tih specifičnosti. Vremenom se iskristalisala ideja o postojanju specifičnih „ženskih prava“, a onda su shvatile da upravo taj aspekt nedostaje opštoj ideji ljudskih prava. Zahtev da su „ženska prava ljudska prava“ je povratak osnovnoj ideji ljudskih prava, ali ne prilagođavanjem starim, nepotpunim terminima nego menjanjem i obogaćivanjem pojma i domena ljudskih prava.

Nije zaboravljeno da je Olimp de Guž napisala 1791. godine Deklaraciju o pravima žena. Prepisala je u stvari ustav tako što je svuda gde piše čovek (muškarac), napisala – žena. Dobila je za svoje vreme apsurdni, potpuno neprimenjiv tekst, koji je poslužio da se time ukaže na ironiju deklarisanja i proklamovanja prava i sloboda tobože za sve ljude a, u stvari, samo za muškarce, uz prećutkivanje faktičkog ropstva u kome se nalaze žene. Žene ni danas nisu zadovoljne načinom na koji opšti termini ljudskih prava regulišu ili prećutkuju problematiku specifičnog kršenja ženskih ljudskih prava. Sistematske zloupotrebe ljudskih prava prema ženama su toliko konstantne i svuda rasprostranjene da se smatraju delom „prirodnog“ stanja stvari.

Pre par decenija nasilje protiv žena nije se smatralo kao problem iz domena ljudskih prava, a još manje se smatralo da zaslužuje pažnju međunarodne zajednice. Tako npr. postoji podatak da je 1954. godine tadašnji šef Skotland Jarda, podnoseći izveštaj o radu policije, s ponosom izjavio kako je London relativno miran grad uprkos svojoj veličini i mnogim socijalnim i rasnim problemima. Da to dokaže, naveo je da godišnje ima samo 20 ubistava, i to nisu neka ozbiljna ubistva, već ona manje opasna (npr. kada muž ubije ženu). Danas neke arapske, islamske, azijske zemlje uzimaju kao olakšavajuću okolnost „ubistvo radi zaštite

časti“ (crimes of honour). Muškarac, koji je naneo telesne povrede ženi ili je lišio života, može se čak osloboditi kazne ili kazniti simbolično, jer je zbog ljubomore ili nekih slično „vrlo opravdavajućih“ razloga imao prava da kazni svoju suprugu, ćerku, sestru, majku.

Osnovno pravo žena je da budu zaštićene od nasilja. Ono predstavlja najveći atak na ljudska prava žena, inače odavno priznata i obezbeđena muškarcima. Zločini domaćeg nasilja su često nevidljivi, prekriveni univerzalnim razlogom koji policija celog sveta koristi da ne interveniše, a to je navodna nepovredivost privatnosti, kuće, porodice, doma, a, u stvari, neprikosnovenosti položaja muškaraca u porodici. Ono što se s omalovažavanjem naziva „kućnom prepirkom“, često ostavlja trajne fizičke posledice, slomljene kosti, defomisano lice, trajne patnje, osećaj manje vrednosti i sramote, a ponekada ima za rezultat i smrtni ishod.

Svakoga dana žene celoga sveta su tučene, seksualno zlostavljane i zloupotrebijavane, silovane, eksploatisane, prisiljavane na trudnoću i porođaj, prodavane i preprodavane, naterivane u zavisnost od droga i alkohola, prisiljavane na prostituciju do smrti, izlagane beskrajnoj psihološkoj torturi kod svojih kuća, na radnim mestima, praktično svuda gde se nalaze. Žrtve nasilja nisu samo one neposredne, već su žrtve sve žene koje se na taj način, zbog nespremnosti društva da ih adekvatno zaštititi, drže u potčinjenosti, strahu, neizvesnosti.

Međunarodna dokumenta i ženska prava. Osnovna ljudska prava su vekovima i stematski uskraćivana polovini svetske populacije bez obzira na vrstu političkog ili pravnog sistema pod kojima su žene živele. Pravo žene da bude zaštićena od opasnosti i straha za svoju ličnu bezbednost u kući, radnom mestu i društvu, tek treba da dobije svoje praktično i pravo priznanje širom sveta i to će biti očigledno jedna od najvećih borbi žena sa kraja dvadesetog veka. Same feministkinje su se svojevremeno pitale da li pojam prava i međunarodno pravo nudi bilo šta korisno njihovoj borbi za jednakost i dostojanstvo. Neke smatraju da su međunarodni instrumenti zaštite ljudskih prava previše formalni, apstraktni dokumenti neprilagođeni da na bilo koji način omoguće ženama ili ženskim zajednicama veću kontrolu nad sopstvenim životima. Druge su uopšte skeptične u pogledu velikih i previše uopšteno koncipiranih ideja. Velike reči, kako nas uči iskustvo, imaju u sebi od početka nešto lažno, podvala previđanja i potcenjivanja svakodnevnog, zarad glamura opštosti.

Uprkos postojanju niza međunarodnih dokumenata koji se bave ljudskim pravima, ni u jednom od njih sve do početka devedesetih godina prošlog veka nije posebno obrađeno nasilje prema ženama. Uočavajući tu očiglednu prazninu, Komisija za status žena pokrenula je između sesijsku radnu grupu koja se sastala u septembru 1992. u cilju sačinjavanja Nacrta deklaracije o nasilju prema ženama. Pošlo se, pre svega, od hitnosti potrebe opšte primene prema ženama prava

i načela u pogledu jednakosti, sigurnosti, slobode, integriteta i dostojanstva svih ženskih ljudskih bića. Sve je to sadržano u glavnim međunarodnim instrumentima, koji se bave ljudskim pravima, posebno u Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama. Međutim, kako je nasilje prema ženama prepreka u postizanju jednakosti, razvitka i mira, jer se time krši, ugrožava i poništavaju ljudska prava i osnovne slobode žena, uočila se poteba ojačavanja postojećih međunarodnih instrumenata jednim međunarodnim ugovorom, specifično orijentisanim samo ka toj problematici. U Preambuli te nove Deklaracije podvučen je suštinski problem, a to je da nasilje prema ženama predstavlja manifestaciju istorijski nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena, što je vodilo u dominaciju, tj. diskriminaciju žena od strane muškaraca i sprečavanje njihovog punog razvitka. Tu postoji i svest o postojanju dugog perioda propuštanja da se zaštite i unaprede ta prava i slobode u odnosu na nasilje prema ženama, tako da je ono postalo jedan od suštinskih društvenih mehanizama koji žene prinudno stavlja u podređeni položaj u poređenju sa muškarcima.

Inače, nasilje prema ženama u porodici i društvu raširena je pojava i ne poznaje imovinske, klasne i kulturne granice. Na ovo nasilje mora se odgovoriti hitnim i efikasnim merama za eliminaciju njegove pojave. Iako je nasilje nad ženama univerzalna pojava, neke grupe žena (koje pripadaju nacionalnim, religioznim ili seksualnim manjinama, žene-izbeglice, migrantkinje, žene koje žive u seoskim ili udaljenim zajednicama, samohrane majke, siromašne žene, žene u zatvorskim ili sličnim institucijama, ženska deca, žene sa invaliditetom, starije žene i žene u situaciji oružanog sukoba) posebno su izložene nasilju.

U senzibilisanju javnosti za probleme postojanja nasilja prema ženama važnu ulogu odigrale su ženske grupe i uopšte ženski pokret koji je boreći se u praksi sa konkretnim slučajevima nasilja, takođe, ukazao na prirodu, ozbiljnost i proširenost problema nasilja prema ženama.

Jasno je da je Deklaracija nastala kako bi zadovoljila neke jasno postavljene ciljeve poizašle iz postojanja potrebe za:

- a) jasnom i sveobuhvatnom definicijom nasilja prema ženama,
- b) jasno utvrđenim pravima koja treba da se primene da bi se osigurala eliminacija nasilja prema ženama u svim njegovim oblicima,
- c) rešenost država u pogledu prihvaćenih odgovornosti,
- d) rešenost međunarodne zajednice da eliminiše nasilje prema ženama.

Da bi se to ostvarilo, neophodno je podvući činjenicu da su žene ovlašćene na jednako uživanje i zaštitu svih ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, društvenom, kulturnom, građanskom i svim ostalim poljima. Najvažnija prava su:

- a) pravo na život; b) pravo na jednakost; c) pravo na ličnu slobodu i sigurnost;
- d) pravo na jednaku pravnu zaštitu; e) pravo na zaštitu od svih oblika diskriminacije;
- f) pravo na najviši dostupni nivo fizičkog i mentalnog zdravlja; g) pravo na uslove

rada koji su pravedni i u korist žena; h) pravo da se ne bude podvrgnut mučenju, ili drugim surovim, nehumanim ili degradirajućim postupcima ili kažnjavanju.

Sva ova prava sadržana su i u ranije donetim međunarodnim instrumentima koji se bave na opšti način ljudskim pravima. Iz njih proizlazi potreba da se kroz adekvatniju i specifičniju terminologiju odredi pojam nasilja prema ženama, njegovi oblici, načini njegovog suzbijanja na lokalnom i međunarodnom nivou.

Sama Deklaracija nije obimna i ima ukupno šest članova. Odmah na početku daje se definicija nasilja prema ženama u terminološkom određenju da „nasilje prema ženama“ znači svaki akt polno zasnovanog nasilja (gender base violence) koji dovodi do (ili samo može da ima za rezultat) fizičke, seksualne ili psihičke štete ili patnje žena. Pod isti termin podvodi se i pretnja istim takvim radnjama, kao i ograničenje ili proizvoljno lišenje slobode. Važno je napomenuti da se jednako tetiraju akti nasilja koji se dešavaju u javnom i privatnom životu.

Pored te opšte definicije pojma nasilja, u drugom članu Deklaracije određuju se pojedini oblici nasilja. Na prvom mestu se navodi fizičko, seksualno i psihološko nasilje koje se javlja u porodici, uključujući batinanje, seksualnu zloupotrebu ženske dece u domaćinstvu, nasilje vazano za miraz, bračno silovanje, žensko genitalno sakaćenje i druge tradicionalne prakse štetne za žene, slično nasilje izvan braka i nasilje povezano sa eksploatacijom. Sledi nasilje u tzv. javnoj sferi, tj. ono koje se dešava u okvirima opšte zajednice. Ono se takođe dešava u vidu fizičkog, seksualnog i psihološkog nasilja, a posebno obuhvata radnje silovanja, seksualne zloupotebe, seksualnog iznuđivanja i ponižavajućeg rada, kao i promet ženama i prisilnu prostituciju. Konačno i ova Deklaracija, sledeći Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama, čini državu odgovornom za vršenje nasilja prema ženama ma u kojoj oblasti privatnog ili javnog života se ono dešavalo. Ta odgovornost je dvovalentna i odnosi se kako na nasilje od strane državnih organa, tako i na ono učinjeno od strane bilo koga, uključujući i privatna lica, pojedince u privatnim odnosima, a na koje država nije adekvatno reagovala sankcijama ili drugim merama. Ta odgovornost države data je u Deklaraciji kroz opšte određenje da se pod nasiljem prema ženama smatra svako fizičko, seksualno i psihološko nasilje učinjeno ili oprosteno od strane države, ma gde se desilo.

Države treba da primene bez odlaganja sva odgovarajuća sredstva u politici eliminacije nasilja prema ženama. Da bi to efikasno mogle da urade, treba da osude nasilje prema ženama. Pri tome ne treba da se ustežu pozivajući se na običaje, tradiciju, religijska ili druga mišljenja da bi izbegle svoje obaveze u pogledu eliminacije nasilja. Treba da uključe vladine budžete sredstva za svoje aktivnosti usmerene ka eliminaciji nasilja prema ženama. Odredbe člana 4. Deklaracije sadrže opsežnu listu mera koje države potpisnice treba da preduzmu u borbi protiv nasilja nad ženama, a jedan od prvih koraka je preduzimanje ratifikacije ili prihvatanje Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama, kao i povlačenje svih rezervi na tu Konvenciju.

Sledeći korak je da se uzdrže od angažovanja u nasilju nad ženama, kao i da izvrše odgovarajuće mere radi sprečavanja nasilja, vođenja istrage i u saglasnosti sa nacionalnim zakonodavstvom, kazne takva dela prema ženama, bilo da je to učinila država ili privatno lice. Kako bi se to efikasno izvršilo, potrebno je da države unaprede kaznene, građanske, radne i administrativne sankcije u domaćem zakonodavstvu, radi kažnjavanja i nadoknade štete učinjene ženama koje su izložene nasilju.

Zbog specifičnosti njihove društvene uloge i položaja, ženama je često otežan pristup državnim institucijama, pogotovo ako je protivna strana muškarac. Deklaracijom se podvlači potreba da ženama koje su podvrgnute nasilju treba da bude obezbeđen pristup pravosudnim mehanizmima, pravedni i efikasni pravni lekovi za nadoknadu štete koju su pretrpele, kao što je predviđeno nacionalnim zakonodavstvom. Važna je i obaveza država u informisanju žena o svojim pravima da traže nadoknadu kroz pravosudne mehanizme.

No, kako se nijedna društveno negativna pojava ne eliminiše iz društvenog života samo i isključivo sankcijama, to se predviđa obaveza država potpisnica ove Deklaracije da razmotre mogućnosti razvitka nacionalnih planova aktivnosti radi unapređenja zaštite žena od svih oblika nasilja ili da uključe odredbe u istom cilju kod planova koji već postoje. Kod takvih planova važno je da se uzmu u obzir kada je to odgovarajuće, iskustva nevladinih organizacija, posebno onih čija je delatnost iz oblasti u kojima se preporučuje saradnja.

Neophodne su i preventivne mere pravne, političke, administrativne i kulturne prirode, koje unapređuju zaštitu žena protiv svih oblika nasilja. Ono što je veoma važno u izgradnji takvog sistema represivno-preventivnih mera je stalno vođenje računa o tome da posledica ne bude ponovljena viktimizacija žena kao rezultat polno nesenzibilnih zakona, prislnih mera i drugih intervencija.

Međutim, kada do nasilja uprkos preventivnim merama dođe, nije dovoljno samo kazniti počinioca, već je potrebno izgraditi sistem maksimalno primenljivih i pristupačnih mera za oporavak žrtava, žena i dece koji su pretrpeli nasilje kao što su rehabilitacija, pomoć u nezi dece i njihovom izdržavanju, tretmani, savetovanje, zdravstvene i socijalne službe, pogodnosti i programi, kao i pomoćne strukture. Pritom treba da se preduzmu sve druge odgovarajuće mere da unaprede njihovu psiho-fizičku sigurnost i rehabilitaciju. Ovo se obezbeđuje na domaćem nivou a, gde je potrebno i moguće, i u okvirima međunarodne saradničke mreže.

Proces priznavanja ženskih prava kao ljudskih prava. Napredak u pogledu ženskih ljudskih prava nije se dogodio slučajno. To je bio dugotrajan proces i mogu se konstatovati tragovi u globalnom rastu ženskog pokreta za vreme tzv. 'Dekade žena', od sredine sedamdesetih do sredine osamdesetih godina, koji su proglasile Ujedinjene nacije. Od tog vremena žene se neprekidno pitaju zašto se „ženska prava“ smatraju drugorazrednim „ljudskim pravima“, zašto se ženski

životi smatraju drugorazrednim u odnosu na živote muškaraca i zašto se protesti žena zbog kršenja njihovih prava ne slušaju s dovoljno pažnje koja se poklanja muškim protestima. Organizovani naponi da se promeni takvo držanje u kontekstu ljudskih prava započeli su početkom 1990. godine. Ciljajući bečku Konferenciju kao arenu za činjenje javnim perspektive ženskih ljudskih prava, regionalne, lokalne i međunarodne ženske grupe počele su da se sastaju i razgovaraju o tom problemu, pre svetske zajednice.

Te godine globalna kampanja za ženska ljudska prava započela je svoju prvu godišnju akciju „Šesnaest dana aktivizma protiv polno baziranog nasilja“ povezujući 25. novembar – međunarodni Dan protiv nasilja prema ženama sa 10. decembrom koji se smatra za Dan ljudskih prava. Inicirano je potpisivanje peticije sa zahtevom da konferencija Ujedinjenih nacija o ljudskim pravima „opsežno razmotri ženska ljudska prava na svim nivoima postupanja“ i da prizna „polno zasnovano nasilje kao univerzalni fenomen koji uzima mnoge oblike u raznim kulturama, rasama i klasama, kao kršenje ljudskih prava koje zahteva momentalnu akciju“. Peticija je bila prevedena na više od 20 jezika i prikupljeno je preko pola miliona glasova u 124 zemlje, pre bečke Konferencije.

Taj pokret je nastojao da stekne priznanje da su „ženska prava ljudska prava“ čineći jasnim da diskriminacija i zloupotreba žena nije manje važno pitanje od drugih kršenja ljudskih prava. Tradicionalno, ženska ljudska prava se tretiraju odvojeno od opštih ljudskih prava i od strane vladinih i nevladinih organizacija ne razmatrajući se kao ozbiljno pitanje ljudskih prava. U međuvremenu, svakodnevno mnoge žene gube živote usled različitih oblika polno zasnovane diskriminacije, mnogo više no usled bilo kojeg drugog oblika kršenja ljudskih prava. To ide od ubijanja ženske dece i selektivnog abortiranja ženskih fetusa pre rođenja do disproporcionalne, nedovoljne ishrane na štetu ženske dece, do raznovrsnih oblika batinanja, sakaćenja, seksualnih napada i ubijanja koje trpe žene svih uzrasta širom sveta samo zato što su žene.

Aktuelna kampanja nastojala je da pokaže kako kršenje ljudskih prava posebno pogađa žene i da su mnogi kršitelji ženskih ljudskih prava nevidljivi, samim tim i nekažnjeni. Na lokalnim i regionalnim saslušanjima sakupljana su svedočenja o kršenju, radi prezentiranja na konferenciji i na Komisiji o ljudskim pravima, kao konkretni dokaz o potrebi mnogo višeg prilagođavanja mehanizama zaštite ljudskih prava ženama.

Bečka Konferencija i Tribunal. Na svetskoj konferenciji o ljudskim pravima u Beču, sakupile su se žene iz celog sveta u junu 1993. godine i kratko i jasno iznele zahteve:

- 1) da se učini kraj nasilju prema ženama,
- 2) da to nasilje treba da se nazove kršenjem ženskih ljudskih prava.

Do Konferencije u Beču međunarodna kampanja nevladinih organizacija za priznavanje ženskih ljudskih prava sprovela je potpisivanje peticije protiv polno zasnovanog nasilja (gender based violence) sa preko 500.000 potpisa iz 124 zemlje sveta. Ta peticija i sve aktivnosti oko nje doveli su do organizovanja Tribunala o kršenju ženskih ljudskih prava koji je održan 15. juna 1993. godine na bečkoj Konferenciji o ljudskim pravima.

Iz raznih regiona izabrane su žene da svedoče o kršenju ljudskih prava u porodici, ratnim zločinima protiv žena u konfliktnim situacijama, kršenju ženskog telesnog integriteta, društveno-ekonomskom nasilju nad ženskim ljudskim pravima, političkom progonu i diskriminaciji.

Tribunal je naglasio da kršenje ženskih ljudskih prava sa ozbiljnim posledicama po život često dovodi do smrtnog ishoda. Biti žena je opasno po život, jer su mnoge žene svakodnevno podvrgnute mučenju, terorisanju i ropstvu. Žene su počele u sopstvenim organizacijama da sprovode kampanju, a onda i da lobiraju u Ujedinjenim nacijama da se ženska prava priznaju kao ljudska prava.

Tribunal je predstavljao forum za javno protestovanje protiv propusta da se postojeći zakonski mehanizmi obezbeđivanja zaštite ljudskih prava primene i na specifično nasilje kome su izložene žene. Rad Tribunala odvijao se kroz iznošenje neposrednih svedočenja žrtava tipičnih oblika nasilja prema ženama u formi najslabijoj sudskom saslušanju. Ukupno je bilo 26 slučajeva iz svih oblasti sveta. Prvi deo rada bio je posvećen kršenju ljudskih prava u porodici i ratnim zločinima protiv žena u konfliktnim situacijama. Druga sesija odnosila se na narušavanje ženskog fizičkog i telesnog integriteta, kršenje socio-ekonomskih ljudskih prava žena, političke progone i diskriminaciju.

Žene ne žele da budu vidljive samo kao žrtve, već i kada su akterke svetske scene, uključene u preoblikovanje ljudskih prava da bi imale više udela u životima svih ljudi. Mnoge od njih učestvovala u radnim grupama na druge teme, kao što su razvoj i demokratija, rasizam ili ksenofobija, unoseći polni aspekt sagledavanja problema. U tim naporima žene su se susrele sa otporom. Konferencija je bila mnogo voljnija da prizna razmatranje specifičnih ljudskih prava odvojeno, nego da potpuno integriše žene u sve teme i da se odnosi prema faktoru pola u svim oblastima.

Na pitanje šta može konkretno da uradi međunarodna zajednica, odgovore pruža tzv. bečka Deklaracija doneta na Konferenciji o ljudskim pravima gde je utvrđeno da Ujedinjene nacije treba da:

1. priznaju i afirmišu ženska prava kao ljudska prava čije kršenje zahteva momentalnu zabranu od strane svih vlada,
2. Generalna skupština Ujedinjenih nacija postavi posebnog izveštača koji treba da konstatuje nasilje prema ženama,
3. ojačaju postojeću Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama (CEDAW) donošenjem opcionog protokola kojim će se omogućiti ulaganje žalbi od strane pojedinaca,

4. požuruju države članice UN da postupaju tako da garantuju ženska ljudska prava donošenjem odgovarajućeg zakonodavstva, ratifikacijom Konvencije Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije protiv žena (CEDAW) da bi do 2000. godine sve države sveta bile njene potpisnice. Ne treba ispustiti iz vida i činjenicu da je uprkos javno objavljenoj podršci ženskim pravima, Konvencija iz 1979. ostala međunarodni ugovor sa najviše stavljenih rezervi pred Ujedinjenim nacijama i pokušaji da se to popravi su često osujećivani,
5. obrate pažnju na ženska ljudska prava na svim nivoima operisanja Ujedinjenih nacija, što znači određivanje statusa ženskih ljudskih prava u uspostavljanju međunarodne politike i u odlučivanju o upućivanju humanitarne međunarodne pomoći,

Bečka deklaracija, takođe, zahteva veće učešće žena na svim nacionalnim i međunarodnim nivoima donošenja odluka.

Konferencija ženskih ljudskih prava priznaje da je javno ili privatno učinjeno nasilje protiv žena bazični problem ljudskih prava. To može biti korišćeno u svrhu ocenjivanja vlada shodno postojanju tih zloupotreba. Žene su stekle vidljivost u svetu ljudskih prava što vodi njihovom većem uključenju u buduće napore. Pokušaj da se integriše rod u sve oblasti diskusija o ljudskim pravima bio je manje uspešan i postavlja izazov, jer ženska ljudska prava treba da budu centralna u ljudskim pravima, a ne getoizirana u odvojenu i još uvek nejednaku sferu. Mora se posebno insistirati na primeni pola u pogledu socio-kulturnih prava, a polno, rasno, klasno i kulturno razumevanje mora se jasnije uključiti u oblikovanje kršenja ženskih ljudskih prava.

Za mnoge će to biti prva prilika da saznaju da zloupotrebe koje žene rutinski svakodnevno podnose mogu da se shvate kao kršenje ljudskih prava i da njihova zaštita bude zahtevana od svetskih institucija. Dalje, organizovanje radi uticaja Ujedinjenih nacija i međunarodnih mehanizama za sprovođenje ljudskih prava je obrazovni proces za većinu žena koje imaju malo iskustva u tim oblastima.

Jedan od ciljeva bečke Konferencije je omogućavanje da se kršenje ženskih ljudskih prava tretira na međunarodnom nivou. U oblasti kao što je nasilje prema ženama, žene sada mogu da se obrate lokalnim sudovima ili nacionalnim vladama sa argumentom da su Ujedinjene nacije priznale da je kršenje tih prava kršenje ljudskih prava i da su ovlastile države da se protiv toga bore. To neće automatski prekinuti takvo kršenje, ali će ženama omogućiti još jedno oružje za borbu u sprečavanju nasilja prema ženama. Lokalni pritisci su potebni za realizaciju konferencijskog zahteva za jačanje promene i ratifikacije bez rezervi Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama.

Primena bečkih odluka kroz čitav sistem UN nije mali zadatak. Žene moraju nastaviti započeti posao i biti prisutne na sastancima Komisije za ljudska prava Ujedinjenih nacija i drugim sličnim telima da bi izvršile pritisak da se primene

konkretne mere a posebno postavljanje posebnog izveštača i finansiranje njegove aktivnosti.

Ima mnogo toga što treba da se uradi radi primene i širenja priznanja ženskih ljudskih prava koje je obavljeno na ovoj konferenciji. Najvažniji korak napred učinjen je određivanjem da je nasilje nad ženama kršenje ljudskih prava. Države imaju odgovornost da prekinu nasilje nad ženama. To nije privatni problem ili jednostavo „život“. Tekst bečke Deklaracije i svest, koju je ona podigla, značajni su pomaci ka sprečavanju kršenja ženskih ljudskih prava. Bečku konferenciju ipak ne treba gledati drugačije no kao deo toga procesa.

Globalna kampanja za ostvarivanje ženskih ljudskih prava nastavlja se i posle Beča u susret pekinškoj Konferenciji 1995. godine. Novi slogan nove svetske peticije je da je obrazovanje o ženskim ljudskim pravima pravo čoveka koje mora da bude poštovano.

Jezik i retorika propisa o ljudskim pravima imaju ogromnu političku upotrebljivost, čak i van pokušaja primene međunarodnih konvencija. Širom sveta, politički lideri i stanovništvo snažno reaguju na ideju o neotuđivim pravima, dajući moralnu težinu svima koji se organizuju oko tih ideja. U pogledu primene, međutim, mnoge države su prilagodile rečniku „prava“ zaštitu religioznih i kulturnih praksi koje nameću ograničenja ženama. Zato je vrlo važno i stvaranje međunarodne pravne mreže kao neophodnog i primarnog trenutnog cilja, kao i obraćanja pažnje na nespojivost zaštite kulturnih/religioznih prava i ženskih prava koji su kao dve grupe vrednosti ponekada direktno konfrontirane.

Nasilje u partnerskim vezama: lično je političko. Vekovima postoje tučene žene i zloupotrebljavane supruge, ali je zahvaljujući naporima i aktivnostima feminističkih organizacija njihov problem počeo da dobija društvenu dimenziju.

Bitan element fenomena nazvanog domaće nasilje je da je nasilnik poznat ženi-žrtvi, s kojim živi u partnerskoj vezi i postoji emotivna i ekonomska veza. Otkrivanje njegovih dimenzija nije lako, ali i početak tih napora daje sliku njegove sveprisutnosti. Govoriti dakle o fizičkom nasilju prema ženama znači pre svega govoriti o domaćem nasilju; znači ujedno i obavezu činjenja tog fenomena vidljivim i pristupačnim za društvenu reakciju.⁴

Delovi univerzalnog društvenog mehanizma kojima se održava nevidljivost nasilja prema ženama, kojima se reprodukuje ćutanje, moraju da budu identifikovani. To su:

1. pojam moralne žene, 2. stav da je nasilje u porodici privatna stvar, 3. predrasuda da je žrtva kriva i da su žene u stvari mazohistkinje, 4. činjenica da

⁴ Mršević Z., (2011), Presude Evropskog suda za ljudska prava u slučajevima porodičnog nasilja, 37 – 51. Ed, Vesna Nikolić-Ristanović i Sanja Čopić, *Prava žrtava EU*. Viktimološko društvo Srbije-VDS. Beograd.

je reč muškarca legitimna, 5. uverenje da su nasilnici patološki, dakle izuzetni slučajevi.

1) Pojam moralne žene koja čuti, trpi i čeka. Trpi seksualne odnose kad ih ne želi, jer smatra da joj je to bračna dužnost; trpi nasilje, jer smatra da je to normalni deo bračnog života. Čuti, jer nema ničiju podršku, često ni od sopstvene porodice. Nemoralnim se smatra čin razvoda.

2) Nasilje u porodici je privatna stvar, stav kojim se sprečava da ono postane javna činjenica i da bilo ko interveniše sa strane i pomogne žrtvi. Ideja „privatnosti“ aktivno podstiče podređeni položaj žene, njenu kompletnu izloženost ćudima muške strane.

Razlikovanje privatnog od javnog je više nego samo razlikovanje dve vrste društvenih aktivnosti, jer politička i filozofska ideja dihotomije između privatne i javne sfere prikriva potčinjavanje žene muškarcu i zato nužno predstavlja izraz patrijarhalnog pogleda na svet. To je osnova da se kao jedino odgovarajuće mesto za ženu identifikuje domaća sfera. Muškarci su „odgovarajući“ stanovnici i vladaoci obe sfere, i privatnog i javnog. Feministički pogled na svet odbacuje tvrdnju da odvojenost privatnog od javnog proizlazi neizbežno iz prirodnih osobina polova. Podela na privatno i javno je nametnuta ženama. Osnova te surpotstavljenosti je ženina prirodna uloga u rađanju i podizanju detata, koja joj navodno određuje mesto u kući i počinjenost u odnosu na muškarca.

Feministički slogan „lično je političko“ ima naročito značaja u identifikovanju i odbrani žena od domaćeg nasilja. Tobožnja neprikosnovenost privatne sfere isključivo ide u korist muškaraca koji vladaju javnom sferom i kojima moć u njoj daje moć i nad privatnom. „Privatni“ problemi ženske egzistencije moraju i mogu da se reše samo političkim sredstvima i političkom akcijom, tj. u sferi javnog. Ako ostanu u privatnoj, dakle odvojenoj sferi, nemoguće će biti postići ma kakvo stvarno rešenje. Štaviše, slogan „lično je političko“ transformiše se u „lično je međunarodno“, aktivnostima na međunarodnom planu usmerenim ka usvajanju novih instrumenata međunarodnog prava, kojima će se ženska ljudska prava adekvatnije zaštititi kako od fizičkog tako i od seksualnog nasilja.

Svaka moć je politička. Pošto muškarci vrše vlast nad ženama na razne načine, ima smisla govoriti o političkom aspektu ličnog, odnosno politizaciji pravatnosti kao načinu ostvarivanja više prava ženama.

Feministkinje se ne slažu sa principijelnom postavkom da je javno samo ono što nije lično (samim tim da ličnom nema mesta u javnosti), kao i da je političko samo ono što je javno (i da ništa lično nije političko). Feministkinje smatraju da je lično političko i da je porodica element javnog i političkog života, a svaka veštačka podela samo zamagljuje pravo stanje stvari. Imati svedoke u trpljenu nasilja je vrlo važno za egzistencijalnu snagu žena. Vrlo često je SOS jedini svedok zlostavljanja. U istoj situaciji česta je pojava da policija odbija intervenciju, jer se navodno radi o „porodičnoj“ ili „privatnoj“ stvari.

3) Žrtva je kriva – jedna od najrasprostranjenijih predrasuda vezanih za održavanje skrivenosti nasilja, ujedno i njegovo opravdanje klasičnim izgovorom da ga je ona na neki način provcirala, izazvala.⁵

4) Kod profesionalnih terapeuta, psihijataru i psihologa, rasprostranjeno je uverenje da su žene mazohistkinje. Smanjeni nivo otpora koji dolazi od strane žena u nasilnim situacijama usled očigledne paralisnosti strahom, objašnjava se na način koji odgovara muškoj strani – kao pristajanje, čak „uživanje“. Činjenica da žene trpe porodično nasilje po 30 godina nije dokaz da ga vole. Takve interpretacije doprinose omalovažavanju žena i otežavaju oslobođenje od nasilja. SOS služba se do sada nije srela ni sa jednim slučajem žene koja „ipak“ voli nasilje nad sobom. To je još jedan od mehanizama koji eliminiše legitimnost ženskog iskustva, umanjuje ozbiljnost muškog nasilja i odgovornost sa muškarca prebacuje na ženu.

5) Reč muškarca je legitimna. Ženama se ne veruje ni u proodici, ni u institucijama gde se obaćaju za pomoć. Reč je o klasičnoj hijerarhiji vrednosti unutar koje se muškarcu daje pravo nad istinom. Muška reč vlada bez obzira na verodostojnost te reči. Jedna je žena pretučena tako što je muž uhvatio za kosu i udario joj glavom o zid dok nije sva okrvavljena pozvala policiju. Kada su došli, muž je hladnokrvno izjavio da je ona histerična i da je sama udarala glavom o zid. Zajedno su popili piće, ženu opomenuli da više ne uzrujava čestitog čoveka i otišli. Jedna druga pretučena žena „nije bila u pravu“, pritom se reč njenog muža nije ni tražila. Naime, pobegavši noću od nasilnog i pijanog muža, otišla je u kuću svojih roditelja da potraži sklonište. Otac je, na sve što je preživela, dodao svoja dva šamara, i na silu je vratio kući. Pošto je muž nasilnik spavao, dao je kćeri poruku da ubuduće „bude dobra“ supruga svome mužu, pa je neće tući. Nije čak ni čuo obe strane priče.

6) Nova teza, ali sa starim ciljem zamagljiivanja situacije, je da se fenomen nasilja pomera u plan patologije jer je navodno nasilnik patološki slučaj/alkoholičar. Kada čujemo za neki slučaj nasilja nad ženama, padne nam na um da je napadač lud ili bar poremećene psihe. Ali nije tako. Jedna visoko obrazovana žena, lekarka-specijalistkinja pričala je na SOS-u o 23 godine zlostavljanja. Njen sada bivši muž u svim drugim odnosima je bio poštovan, prihvaćen, korektan. Radio je u jednom od kabineta Skupštine. Izbacivao je noću iz kreveta van kuće, zaključavo je po 48 časova u sobi, svaki dan je optuživao da je kurva, zabranjivao je da ima prijateljice i drugarice, tukao je i sl. Da je on lud ili poremećen, to bi sigurno bio i na poslu. Pošto to očigledno nije slučaj, ne radi se ni o kakvom poremećaju. Stvaranjem pogrešne predstave da su nasilnici poremećeni, negira se njihova odgovornost i sam čin nasilja postaje kompetencija stručnjaka. Time se nasilju oduzima njegova stuština, njena društvena uslovljenost i ono postaje

⁵ U istraživanju „Tri godine rada SOS telefona“ postoji podatak da najveći broj nasilnih slučajeva – 49,2%, nije imao nikakav vidljiv uzrok, tj. nasilje se pojavljivalo neočekivano i bilo je po svojoj prirodi iracionalno.

fenomen individualne patologije kojom treba da se bave isključivo profesionalci. Onemogućuje se intervencija društva i pravda se izostanak te intervencije na način koji minimizira problem nasilja nad ženama.

Pitanje alkohola: procenat alkoholičara među nasilnicima je oko 40% što je znatno više no među muškarcima inače, gde ih je oko 15%. Teoretičari nasilja pokazali su da alkohol može, a ne mora, da bude uzrok nasilja. Ono što je sigurno je da povećava nasilničko ponašanje muškaraca mnogo više nego ponašanje žena. U istraživanjima SOS telefona javlja se konstantno 33,5% slučajeva alkoholizma kao uzroka nasilja. U priličnom broju slučajeva, alkohol se javljao zajedno sa još nekim uzrocima, kao što su povratak sa ratišta, ljubomora i sl.

Neposredni uzroci izbijanja kućnog nasilja su prema izjavama mičigenskih žrtava sledeći: 35% novac, 21% ljubomora, 15% težak karakter partnera, 7% seks, 5% deca, 4% vođenje domaćinstva, 4% trudnoća, 2% napadačeva frustracija zaposlenjem, 6% drugo. Ti rezultati stvaraju tezu da je domaće nasilje kompleksno strukturirana situacija uzrokovana ambijentalnim stresovima nejednako raspoređenim po pojedinim socijalnim strukturama pri čemu je siromaštvo jasno identifikovano kao jedan od glavnih ambijentalnih stresova.

Žene koje su se obratile SOS telefonu u Beogradu za pomoć smatraju da nasilje izbija bezrazložno u 49,2% slučajeva, alkoholizam nasilnika javlja se kao uzrok nasilja u 33,5% slučajeva, ljubomora 10,2%, stan 9,3%, novac 8,5% slučajeva, deca 5% i razni drugi uzroci u 11,1% slučajeva. Ti rezultati govore pre svega o iracionalnosti nasilja kome nije potreban nikakav uzrok da izbije. Oni koji bi se normalno očekivali u vremenima ekonomske krize (novac, stan i sl) javljaju se relativno retko. To govori o ugrađenosti i imanentnosti nasilja u kulturu bračnih odnosa i uopšte odnosa muškarac-žena gde nasilje predstavlja svakodnevni vid komuniciranja.

Međutim, u etiologiji domaćeg nasilja važnu ulogu ima tzv. priviknutost na nasilje kao odgovor na stres, ljutnju ili frustraciju. I žrtve i napadači (oni se takođe mogu posmatrati kao žrtve svoje prošlosti i procesa socijalizacije) su poticali u najvećem broju slučajeva iz porodica u kojima su učestalo i ozbiljno bili tučeni ili u kojima su prisustvovali nasilju između roditelja. Rezultati raznih istraživanja sasvim jasno sugeriraju da deca odrasla u nasilničkim domovima, posebno dečaci imaju mnogo više izgleda da nauče takav model ponašanja i koriste ga kada su zbog nečega frustrirani više nego druga deca koja nisu bila izložena domaćem nasilju u svojim domovima. Žene koje su bile izložene nasilju kao deca – bilo kao posmatrači, bilo kao žrtve – imaju više izgleda da budu kasnije zlopotrebljavane, jer veruju da je nasilno ponašanje svojstveno bračnoj situaciji. 27% žena koje su bile seksualno zlopotrebljavane kada su bile mlađe od 18 godina, kasnije su bile silovane, dok je to sa ostalim žemama slučaj samo u 8% slučajeva. Od žena koje su bile seksualno zlopotrebljene kao deca 40% su bile i tučene i silovane u braku. Od žena koje nisu imale takvo iskustvo 14% su kao odrasle bile i tučene i silovane. Razlika je toliko

očigledna da je jasno da postoji deleko veći izgled da one koje su preživele seksualnu zloupotrebu kao deca, kasnije kao odrasle, budu tučene, zlostavljane i silovane. Naime, kroz ranu seksualnu zloupotrebu žena nauči da je bezvredna, nemoćna i potpuno zavisna od muškaraca, što kasnije dovodi do njene viktimizacije.

O deci koja su fizički ili seksualno zlostavljana očigledno se nije vodilo dovoljno računa, nisu bile dovoljno zaštićene, niti naučene da mogu da traže i dobiju zaštitu od svoje okoline, ne znaju da mogu da postavljaju granice, ne znaju da mogu da kažu „ne“, jer ne znaju da imaju pravo na to. Ne znaju prava da se zaštite, zato što nisu iskusile sigurnost kao deca. One koje su odrasle u disfunkcionalnim porodicama ne veruju da imaju osnovna prava, incest survivors imaju sklonost da veruju da čak nisu ni zavredele nikakvu zaštitu ili u ekstremnim situacijama da su čak i zaslužile da budu seksualno zloupotrebljavane, jer tobože s njima nešto nije u redu, nečiste su, nemoralne, loše i sl. Važno je shvatiti da ne postoji ponašanje deteta koje bi bilo takvo da bi se ono moglo okriviti za čin seksualne zloupotrebe. Ne postoji ništa što bi žena mogla da učini da bi zaslužila da bude tučena ili silovana, ali žene često imaju sklonost da veruju da su traume koje su preživele na neki način njihova greška i okolina ih podržava u tome.

Kada legitimne mogućnosti nisu dostupne pojedinim pripadnicima društva, onda nasilje, kao poslednje sredstvo, postaje zapravo jedino moguće. Ovo istraživanje dokazuje hipotezu da od nasilja dolazi onda kada muž ima slab društveni položaj i mogućnosti. Upotreba alkohola od strane nasilnih muškaraca je od njihovih žrtava vrlo retko pominjana kao uzrok nasilja. Proizlazi da alkohol ne prouzrokuje domaće nasilje, već pre da smanjuje toleranciju i ruši inhibicije koje sprečavaju muškarca da povredi ženu.

Iako se nedostatak novca, nezaposlenost i drugi atributi siromaštva (društvena nemoć i osujećenost, loše stambene prilike itd.) često pominju kao neposredni uzroci izbijanja violentnih incidenata, koreni domaćeg nasilja izlaze iz okvira finansijske nesigurnosti, jer mnoge zlostavljane žene dolaze iz sredina u kojima nisu imale nikakve probleme te vrste. Dokle god muškarci veruju da je nasilje prihvatljiv odgovor na stresne i frustrirajuće situacije, problem tučenih žena će nastviti da postoji. Neophodno je boriti se sa ukorenjenim verovanjima da: a) muškarčev status mora biti „viši“ od ženinog, b) da muškarac koji nije ni dominantan ni fizički jači od žene nije „pravi muškarac“, c) da je fizička snaga i prisila dozvoljeno sredstvo u rešavanju porodičnih svađa ili bilo kojih drugih međuljudskih sporova. Mora se shvatiti da tučena žena nije mentalno bolesna, već žena u nevolji kojoj je neophodna emocionalna pomoć kao i pomoć opipljivog materijalnog karaktera.

Zašto žene dugo trpe partnersko nasilje. Zašto žene ne napuste nasilnog partnera na prvu pojavu nasilja? Mnoge žene to i rade. Gde god postoji sklonište, opšte iskustvo je da su takva mesta uvek prepuna i da je problem naći slobodno mesto za koje treba da se čeka. Prave se liste prioriteta i kriterijumi za prvenstvo prijema, tako da samo oni najozbiljniji slučajevi mogu smesta da budu sklonjeni.

Ipak, ostaje činjenica da zaista mnoge žene ostaju sa nasilnim partnerima godinama. Tome ne treba tražiti jedan razlog, jer su oni brojni i čine gusto tkanje konkretne životne situacije svake žrtve nasilja iz koje neke od njih nađu izlaz, a mnoge ne. Ne treba ispustiti iz vida i široko raširenu naklonost prema žrtvama nasilja ma koje vrste. One nas naime suočavaju sa sopstvenim slabostima i ranjivostima i oni koji ne mogu da tolerišu te svoje slabosti, radije počnu da osećaju ljutnju prema žrtvi. To skreće pažnju od nasilnika. Vrlo je nezahvalno i nepravedno suditi drugima koji su preživeli teror, torturu i brutalnosti. Ljudi su obično zbunjeni u pogledu ličnosti tučenih žena: one izbegavaju iskrene odgovore, uplašene su, neke su čak zaštićenici nastrojene prema svojim partnerima, ali to nisu oznake karaktera, već deo strategije preživljavanja i imitiranja. Kada je žene u traumi ili situaciji u kojoj je ugrožen njen život, ona nastoji da ga potkupi i primiri. Ne pokazuje jake ili stvarne osećaje, jer je mogu odvesti u veću opasnost.

Ona često veruje da on nije u stvari „takav“, i da ga neki spoljni faktori vode u nasilje i kada bi se oni mogli odstraniti da bi on opet bio kakav je „u stvari“. Svaki odnos ima sopstvenu istoriju, ali žene žrtve nasilja nisu izabrale nasilnika. Mnogi od budućih nasilnih muževa bili su nežni i pažljivi udvarači u periodu zabavljanja i prvog perioda zajedničkog življenja. Onda iznenada izbije nasilni incident koji je za nju totalno neočekivan i šokantan. On se obično izvinjava posle toga, i obećava da se tako nešto neće nikada više ponoviti što mu ona obično poveruje. Između njih je čitava ljubavna priča, mnogo lepih trenutaka; to sve ne može da nestane zbog jednog nasilnog incidenta. Kako vreme prolazi, međutim, nasilje raste. U međuvremenu, između takvih događaja, još uvek ima mnogo trenutaka kada on uopšte nije nasilan i kada im je prijatno. Zato ona počinje da veruje da uzrok nasilja nije u njemu, već problemi na njegovom poslu, njegovi roditelji, deca, ili čak ona sama, jer ne ume da bude „dobra žena“, tj. da ispuni njegova očekivanja. Veruje da se on može promeniti i da mora biti strpljiva ili čak da ima dužnost da ga podrži i da mu pomogne da prebrodi ono što ona misli da je kriza odnosno prolazno stanje nerazumavanja. Ponekad smatraju da bi on trebalo da se leči, bilo psihijatrijski, bilo od alkoholizma. Veruje da bi nasilje prestalo ako bi on počeo da posećuje bračno savetovaništvo ili neku drugu sličnu ustanovu. U tim pokušajima prođe dosta vremena, izgubi se dosta energije, ali oni obično ne urode plodom, jer se čak i kad pristanu na tretman, opet vrata staroj praksi. Ne retko investiraju svu svoju ljubav u nadi da će to biti presudno u njegovoj očekivanoj promeni, što za spoljnog posmatrača može da „dokaz“ da žene „vole“ nasilne partnere. Ponekad žene tretiraju nasilne partnere kao malu i nezaštićenu decu, jer misle da je ta hipertrofirana pažnja i nežnost upravo to što ih može odvratiti od eskalacije nasilja.

Nasilni partneri ne žele da izgube žrtve i mnogi od njih se svim silama trude da spreče njen mogući odlazak. Prete da će izvršiti samoubistvo, da će prekinuti započeti medicinski tretman i prestati da uzimaju lekove, da će zapaliti kuću, napustiti radno mesto, početi da piju, prodati „sve u bescenje“ i sl, pri čemu mnoge

od tih pretnjii i ispunjavaju. Žene inače ponekad osećaju grižu savesti zbog stanja u kojima im se nalazi partner, što oni sa svoje strane koriste da ih time ucenjuju kada hoće da ih napuste zbog nasilja.

Najjači pritisak nije taj tip izazivanja griže savestiti, nego pretnja eskalacijom nasilja. Muškarci prete da će svoje žene ubiti, unakaziti, da će pobiti sve po kući, da će baciti decu u reku i sl. Sama pomena razvoda ili pokušaj privremenog sklanjanja kod roditelja ili prijateljice, u nekim slučajevima izaziva nasilje najozbiljnijeg tipa, preteće po život žene i dece. Čak i kad uspeju da odu, žene žrtve nasilja nisu nikada sigurne i se dešava da do najvećeg i najozbiljnijeg nasilja dođe upravo u tim trenucima. Ni formalno ostvaren razvod ne znači za nasilnog muškarca kraj mogućnosti da i dalje teroriše svoju bivšu suprugu, niti za nju znači bilo kakvu sigurnost od njegovih upada i pretnji. To su situacije kada su mnoge žene bile podvrgnute najbrutalnijim napadima, a nisu retke ni one koje su izgubile život.

Žena se u nasilnoj zajednici često oseća bespomoćnom – godine trpljenja nasilja su je pasivizirale, učinile potpuno nesamopouzdanom i zastrašenom, toliko da nisu u stanju ni da pričaju o svom iskustvu trpljenja nasilja. Za spoljnog posmatrača je teško razumeti kako to izgleda biti ponavljano u situaciji opasnoj po život. Jedna od stvari koje se dešavaju kada nasilje dostigne strašne dimenzije je da žrtva postaje depresivna i onemela, neaktivna i nepreduzetna, paralisana strahom. To se naziva „zamrznutim strahom“. To je dobro poznata, opšta taktika za preživljavanje žrtava svih vrsta nasilja – ljudi koji su prošli kroz ratove, silovanja, napade raznih vrsta i intenziteta, logore i mučilišta, svi opisuju takvu reakciju. Bez obzira da li su žene žrtve nasilja, kažu da trpe nasilje ili ne, da li su uplašene ili ne, one to zaista jesu.

Mnoge od njih zapravo nikada nisu ni imale samopouzdanje izgrađeno u dovoljnoj meri i bazirano na samopoštovanju. Žene odrastaju u suštinski mizogino organizovanoj kulturi, obrazuju se na način da se uvek osećaju krivom, da se stalno pitaju gde je njihova greška. Onda kada se nađe u nasilnoj situaciji, prebacuju to same sebi pre nego nasilnom partneru, a u tome im pomaže cela okolina. Ne videći uzrok problema, one ne mogu da nađu ni njegovo rešenje, jer nasilje nije u „ženskoj glavi“ niti je njegov uzrok njena krivica.

Domaće nasilje je u svojoj suštini takav model kontrole koji uključuje fizičke, seksualne, psihološke, emotivne, ekonomske zloupotrebe raznih vrsta. Nikada nije u pitanju samo fizičko nasilje, već je čitav niz postupaka kojima se žena kontroliše, kojima sužava svoj životni prostor i troši psihološko biće. Sve taktike domaćeg nasilja kombinovane su najčešće sa taktikama izolovanja žrtve od njenih poznanika i rodbine. Kada dođe njena dugogodišnja najbolja prijateljica, nasilnik flertuje sa njom, ponaša se prostački ili joj na neki drugi način čini prisustvo u njihovoj kući tako neprijatnim da one prestaju više da ih posećuju. Nasilnik otvara njenu poštu i uništava je, tako da ona vremenom izgubi kontakt sa mnogim poznanicima. Roditelji i druga rodbina tretiraju se kao nepoželjni, pre i posle njihovog

dolaska danima izbijaju svađe, prebacivanja i nasilje, tako da vremenom i takve veze prestaju da postoje. Žena se pri tom stalno optužuje da flertuje sa kolegama sa posla, poštarom, prodavcima iz radnji ili čak prolaznicima. Ona sve to odbija, ali vremenom ne sme nikog ni da pogleda, a kamoli da se zaustavi u razgovoru. Izolovanost postaje potpuna i ona nema više nikoga kome bi se obratila za reč podrške i ispriča šta joj se dešava. Postoje i druge strategije ponižavanja i kontrolisanja žrtve, npr. permanentno davanje nedovoljno novca za kućne potrebe, raspitivanje u detalje šta koliko košta, prebacivanje za rasipništvo, oduzimanje prava da se samostalno odluči i o najmanjoj nabavci, preuzimanje potpune kontrole nad kućnim budžetom bez obzira da li ona zarađuje ili ne. Kontrola ide i u pravcu uskraćivanja mogućnosti kretanja. Svaki njen odlazak kod frizera, u kupovinu, ili posetu strogo se meri. Prebacuje joj se da se „besmisleno“ šeta, čak da ima tajnog ljubavnika, da ne vodi računa o deci i kući, da se „pristojna“ žena tako ne ponaša, čime joj se malo-pomalo potpuno uskraćuje mogućnost ma kakvog samostalnog izlaska. Ona je sa svoje strane stalno u žurbi i strahu da ga ne naljuti. Gotovo prestaje da izlazi, što i jeste njegov cilj, jer je čini sve izloženijom i podložnijom njegovoj volji. Definitivni odlazak takvoj ženi može da deluje neostvariv san za čiju realizaciju ne može da smogne dovoljno snage.

Žene se često plaše samoće u starosti. Misle da ih u njihovim godinama i sa decom više niko neće hteti. Smatraju da je možda bolje trpeti ne baš zadovoljavajuću zajednicu, nego biti izvan svake zajednice. Potcenjuju sebe i ne veruju da su u stanju same da izdržavaju i vaspitavaju decu, niti su u stanju da podnesu odgovornost za samostalno odlučivanje o svom i dečijim životima. Često je posredi strah od nepoznatog, nedefinisanog. Odlazak često sprečava i bolest, fizičkog ili psihičkog karaktera, a ponekad i ekstremna psihička iscrpljenost usled primene kombinovanih taktika i strategije nasilja i kontrole nad njihovim životima.

Nezaposlenoj ženi nije uvek lako da nađe posao što je bitan uslov za odlazak. Nema svoj novac, niti način da ga zaradi i nalazi se u situaciji materijalne zavisnosti. Posebno u situacijama ekonomske krize i nezaposlenosti, žene u srednjim godinama, koje nemaju radno iskustvo, gotovo je nemoguće da nađe bilo šta sigurnije kao stalniji izvor zarade. Onima koje zarađuju nije lako da izdržavaju sebe i decu. Često im se dešava da žive u mnogo gorim životnim uslovima nego pre, u siromaštvu i bedi, zbog čega se mnoge vraćaju nasilniku ili se, pak, ne odlučuju na odlazak.

Mnoge su žrtve velikih grešaka i zabluda, npr. ako odu, više neće moći da vide decu, da neće dobiti nikakvu alimentaciju, da će ostati bez ikakve imovine. Jednostavno, ne poznaju pravne propise, niti imaju pristupačne mogućnosti da se obaveste o svojim pravima. To neznanje i strah često podržava i njihov nasilni partner kome ide u prilog takvo nesnalaženje.

Za mnoge žene je sramota da priznaju da im je brak neuspešan. Mnogima je cilj udaja, tako su vaspitane da je životni cilj svake žene da uplovi u bračne vode.

Kada se njen brak pokaže kao loš, smatra da po svaku cenu mora da ga održi, žrtvujući se i trpeći sve što dolazi od strane nasilnika, smatrajući da je to „normalna“ cena koja se plaća za ono što se smatra poželjnim, a to je održanje bračne zajednice. Često imaju primer svojih majki, baki, tetaka, komšunica, koje sve do jedne trpe nasilje i trpele su ga celog života., Prihvata nasilje kao neku „normalnu“ žensku sudbinu, jer se toga niko ni pre nje nije spasio.

Žene nekada pripadaju religijskim zajednicama koje se oštro protive razvodu. Protiv razvoda su i običaji. Odrasla u takvim predrasudama, žena žrtva nasilja nema pravog rešenja zamke nasilnog braka u kome se nalazi. Ponekada te predrasude protiv razvoda i nisu toliko jake, ali postoje duboko ukorenjena verovanja, npr. „da su deci potrebna oba roditelja“, da „sinovi ne mogu da odrastaju bez oca“ i sl. Žena se onda plaši da će joj deca prebacivati što ih je odvojila od oca, plaši se da će postati vaspitno zapuštena bez njegovog autoriteta i ne usuđuje se da preuzme takav rizik na sebe.

Postavlja se pitanje da li žene-žrtve nasilja u stvari „vole“ svoje nasilne partnere. One su ih nekada stvarno volele, ali kada su postali nasilni, najčešće se ta ljubav pretvara u mržnju. Ono što vole ili su volele, sigurno nije nasilje, već lepi trenuci koje su imali pre izbijanja nasilja ili između pojedinih nasilnih perioda kada mnogi parovi mogu da imaju čak i relativno srećan i sređen zajednički život. Ono što ona voli su srećni, normalni trenuci njihovog života, vreme kada on nije nasilan. Ona želi život bez nasilja, a on joj neretko obećava da ga mogu imati opet.

Žene-žrtve nasilja su često odrasle u nasilnoj porodici, pa su često bile i same žrtve očevog nasilja prema majci ili prema deci. Takve žene imaju povećanu toleranciju prema nasilju; smatraju ga sastavnim delom zajedničkog življenja; ne umeju da mu se suprotstave, niti smatraju da imaju prava da budu zaštićene od njega.

Postoje situacije koje čine mnogim ženama nemoguć odlazak i napuštanje nasilnih partnera. Jednostavno, ne sme se okriviti takva žena, niti se može doneti poštena ocena njene odgovornosti sve dok nemamo institucije i društvenu sredinu koje mogu efektivno da je zaštite od nasilnog partnera i čiji organi mogu efikasno i hitno da prekinu nasilje nad ženama i decom.

Iz sačinjene analize pravnog okvira borbe protiv nasilja u porodici nedvosmisleno se zaključuje da je u domaće pravno okruženje potrebno uneti moderan i sveobuhvatan zakonski tekst o sprečavanju nasilja u porodici. Naime, iz analiza postojećeg zakonodavstva, kao i prakse sudova u primeni tih zakonskih rešenja, vidljivi su brojni nedostaci koji sprječavaju efikasnu borbu protiv te veoma raširene pojave. Čak i ako se pristupi izmenama krivičnog i porodičnog zakonodavstva, domaći pravni sistem ne bi bio podoban da se na sistematski način nosi sa nasiljem u porodici. Potrebno je pristupiti izradi jedinstvenog zakona o sprečavanju nasilja u porodici i to na tragu najnaprednijih uporednopravnih iskustava, posebno zemalja zapadne Evrope. Važno je napomenuti i zaključne komentare Komiteta za elimi-

naciju diskriminacije žena, u kojima se Republici Srbiji preporučuje da razmotri usvajanje zakona o nasilju u porodici, koji bi objedinio značajne elemente koji se trenutno nalaze u krivičnom zakoniku i Porodičnom zakonu.⁶ Takav zakon trebalo bi da sadrži efikasne porodičnopravne i krivičnopravne odredbe, ali i odredbe o prekršajnoj odgovornosti za nasilje u porodice kojih sada nema u pozitivno-pravnom okruženju zamlje, zatim pravila o postupanju policije prilikom intervencije u slučajevima nasilja u porodici, kao i odredbe o merama za unapređivanje rada organa javne vlasti u brojnim oblastima, koje se na direktan ili indirektan način vezuju za pojavu nasilja u porodici.

Gender mainstreaming

Izraz *gender mainstreaming* je teško prevesti na srpski jezik kao i na mnoge druge jezike. Prevodi se samo opisno, tj. uz mnogo više srpskih reči od dve, koje čine tu kovanicu na engleskom. *Urođnjavanje* je pokušaj prevoda koji nije šire prihvaćen, jer je dosta onih koji ga u sadržinskom smislu ne smatraju adekvatnim. Naime, kada se govori o gender mainstreamingu radi se o procesu povećanja broja žena u oblastima donošenja odluka i uzimanju u obzir stavova, interesa i aspekata oba pola u tom procesu. Obe komponente su povezane, jer se o ženskim interesima može adekvatno voditi računa samo ako su žene stvarno, fizički prisutne tj. ravnopravno obuhvaćene procesima donošenja odluka. O bilo čijim interesima bilo koje društvene grupe može se voditi računa na adekvatan način, samo ako su predstavnici te određene grupe prisutni tamo gde se donose odluke, što je osnovni smisao zahteva za participativnom demokratijom.

Integrisanje rodnog aspekta u javnu politiku obično uključuje reorganizaciju političkih procesa, jer su sve do sada postojeće procedure i rutine slepe i pune predrasuda prema pitanju roda. Dugo vremena se ekskluzivno prisustvo muškaraca smatralo rodno neutralnim, tj. ne kao zastupanje interesa muškaraca, već kao objektivno vođenje računa o opštim interesima svih. Danas je jasno da neutralnost te vrste ne postoji i da oni koji nisu predstavljeni ostaju praktično ignorisani i marginalizovani, a donete odluke, koliko god deklarativno pretendovale na opštost i objektivnost, uvek favorizuju samo one koji su je doneli, ne one koji nisu bili ni prisutni kada su odluke donošene. Pogrešna je uobičajena pretpostavka da su rad ljudi i organizacije, koje kreiraju politiku, rodno neutralni. Stalno se pokazuje da „neutralnost“ zapravo znači situaciju u kojoj rodne različitosti nisu priznate, te da je puna neosnovanih pretpostavki zasnovanih na predrasudama koje favorizuju postojeću nejednakost i neravnopravnost u odnosima polova. Strategija integrisanja

⁶ Zaključni komentari Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena: Republika Srbija 38. sednica, 14. maj – 1. jun 2007. CEDAW/C/SCG/CO/I

rodnog aspekta usmerena je ka aktivnom suzbijanju ovakve prakse i ka promovisanju pravednijih odnosa između žena i muškaraca

Doduše, samo fizičko prisustvo žena na mestima donošenja odluka još uvek ne znači da će one biti potpuno objektivne, uspešne i žensko orijentisane i da će tzv. ženski interesi biti zaista ravnopravno zastupljeni, ali je to sigurno važan prvi preduslov da odluke dobiju dvokomponentni karakter. Bez njih su odluke sasvim sigurno jednokomponentne. Sa njima je mogućnost dvokomponentnosti otvorena i na njoj je potrebno raditi i iskoristiti je.

Učešće žena u donošenju odluka ne znači samo zastupanje interesa žena, već i jasno diferenciranje šta jesu interesi muškaraca a šta žena. Omogućuje se razumevanje da je nešto interes muškaraca a ne neki apstraktno shvaćeni opšti interes. To opet ne znači da su interesi žena i muškaraca konfrontirani, jer vrlo često mogu i treba da budu podudarni. Važna je svest o tome da postoje dve komponente koje treba usaglasiti odlukama koje odgovaraju svima. U nekim oblastima politike ta konfrontacija je izraženija i one su tim značajnije za postizanje rodne ravnopravnosti (npr. tržište rada, obrazovanje, socijalna politika i politika porodičnih odnosa). Druge oblasti su uobičajeno označene kao više rodno neutralne (npr. urbana politika, politika istraživanja), tj. radi se o oblastima u kojima su interesi žena i muškaraca u visokoj meri podudarni. Uključivanje u glavne političke tokove trebalo bi da ima najveći uticaj prilikom pristupanja osnovnim reformama ili uvođenjem novog zakonodavstva. Tada je pravi trenutak za primenu rodne perspektive u javni život.

Time se vraćamo na početnu definiciju gender mainstreaminga (da je prisustvo žena na mestima donošenja odluka neophodno da bi interesi oba pola mogli da budu jasno definisati i uzeti u obzir). Pritom, to prisustvo žena mora da bude minimalno jednotrećinsko, jer bi svako manje prisustvo stavljalno te retke žene u poziciju nemoći odnosno da budu preglasane, utišane i nedovoljno artikulisane. Prisustvo žena se brzo povećava na način upotrebe kvota sistema ili nekim drugim mehanizmima, ali tu mora postojati svest da svi ti mehanizmi sami za sebe donose samo brojčano, kvantitativno povećanje broja žena ali ne automatski i njihov kvalitativan doprinos kao obezbeđeni rezultat. Za to drugo, potrebni su dodatni postupci, npr. postojanje statističkih pokazatelja o trenutnom položaju žena i muškaraca. Statistike u kojima su polovi odvojeni su od osnovne važnosti za kreatora politike, kao i metode merenja dobiti u odnosu na troškove (*cost benefit analysis*) iz rodne perspektive, istraživanja iz oblasti rodnih studija, ocene rodnog uticaja i nadzor koji obuhvata redovito izveštavanje o procesima i postignutim rezultatima.

Definisanje integrisanja rodnog aspekta u javnu politiku naglašava političke procese. Ovaj koncept govori o organizacionim postupcima i rutinama, odgovornostima organizacije i sposobnostima za inkorporaciju rodne perspektive. Odnosi se na upotrebu i organizaciju rodne analiza i ekspertize u kreiranju politike, na organizaciju konsultacija i učešće relevantnih žena i organizacija u ovom procesu.

Ako se ništa od ovoga ne učini, proces integrisanja rodnog aspekta u javnu politiku ne može biti uspešan.

Integracija rodnih aspekata u javni život znači da rodna ravnopravnost postaje deo javne politike. Ona implicira širu i sveobuhvatniju definiciju rodne ravnopravnosti ističući bogatstvo raznolikosti. Istovremeno, rodna ravnopravnost naglašava potrebu da se (re)organizuju, unaprede, razviju i procene politički procesi. Na taj način se otvaraju mogućnosti osporavanja muških privilegija i predrasuda, prisutnih u društvima, koje karakteriše strukturalni karakter rodne nejednakosti.

Važno je naglasiti da gender mainstreaming nije lako i brzo ostvariv cilj. Njegov početak ne znači da su svi njegovi ciljevi već i ostvareni. Najveća greška i najveća opasnost je deklarativno proglašenje privrženosti konceptu gender mainstreaminga u vidu razloga ili opravdanja da se kao nepotrebne ili suviše ukinu mere afirmativne akcije, razni programi, institucije i sredstva namenjeni ostvarivanju rodne ravnopravnosti.⁷

⁷ Mršević Z., (2010), Proces realizacije političkih prava žena, 7-16. U: Kapaciteti političkih stranaka u Vojvodini za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. V. Bačanović, Ana Pajvančić. Pokrajinski Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad.

TREĆE POGLAVLJE

POLITIČKA PRAVA ŽENA

Pravo glasa žena

Pravo glasa je političko pravo i ubraja se u red osnovnih ljudskih prava. Žene danas uživaju ovo pravo u gotovo svim državama sveta. Međutim, nije uvek bilo tako. Borba žena za ostvarivanje prava glasa, kao i mnogih drugih prava, trajala je veoma dugo. U malom broju zemalja ona traje i danas.

Zahteve za pravom glasa žene su organizovano počele da iznose u drugoj polovini XIX veka. Ta borba je bila veoma teška i dugotrajna. Bitne rezultate donela je tek početkom XX veka, kada su žene u nekolicini država ostvarile ovo političko pravo. Pravi kraj ove borbe usledio je tek po svršetku Drugog svetskog rata, kada su žene u najvećem broju zemalja sveta ostvarile pravo da biraju i da budu birane.

Danas se pravo glasa žena smatra karakteristikom modernog demokratskog društva. Međutim, pitanje je koliko su žene zaista iskoristile to pravo za koje su se takođe dugo borile. Pitanje je u kojoj ga meri danas koriste.⁸

Sifražetski pokret u Velikoj Britaniji. U Velikoj Britaniji se o ženskom pravu glasa sve više govori od sredine XIX veka. Među prvima su to učinile žene koje su učestvovala u čartističkom pokretu (1830-1850). Zahtev za ženskim pravom glasa bio je predmet razmatranja istaknutih liberalnih intelektualaca Engleske od 1850. godine, među kojima su se isticali Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill) i njegova partnerka Harijet Tejlor Mil (Harriet Taylor Mill). Prvi savez za žensko pravo glasa oformljen je u Mančesteru 1865. godine, a Mil će 1867. godine u Parlamentu izložiti peticiju koja zahteva pravo glasa za sve osobe koje poseduju imovinu, na kojoj se našlo 1550 potpisa. Iako Reformski zakon iz 1867. godine, koje je dramatično proširio pravo glasa nije sadržao odredbu koja bi se ticala žena, u međuvremenu se u većim gradovima Engleske osnivaju udruženja za borbu za pravo ženskog glasa, na kojima se zbirno nalazi gotovo tri miliona potpisa.

⁸ Z. Mršević, (1994), Ženska prava su ljudska prava, Beograd, Centar za ženske studije, str. 232.

Uprkos tome, narednih godina ne dolazi do pomaka. Nijedan od vodećih političara toga vremena nije imao hrabrosti da se usprotivi tradiciji i oštrom neslaganju kraljice Viktorije s ciljevima ženskog pokreta. Parlament će 1869. godine poreskim obveznicima dozvoliti da glasaju na lokalnim izborima, a u decenijama koje su usledile, žene su stekle pravo da učestvuju u radu opštinskih i gradskih veća. Pravo da glasaju na parlamentarnim izborima ženama je i dalje bilo uskraćeno, iako su u međuvremenu u Parlamentu stekle značajnu podršku.

Više manjih sifržetskih udruženja ujedinilo se 1897. godine u jednu organizaciju, Nacionalnu uniju ženskih sifražetskih društava (National Union of Women's Suffrage Societies), stvorivši time veći stepen povezanosti u svojim redovima. Ovu prvu, veću žensku organizaciju, koja se zalagala za politička prava, predvodila je Milisent Fose (Millicent Fawcett). Ona je smatrala da bi bilo kakav vid nasilja uverio muškarce da ženama ne treba dozvoliti pravo glasa, pa se njena organizacija zalagala za strogo nenasilna rešenja. Strpljivo i strateški, Milicent Fose je konstantno iznosila argumente koji su ukazivali na brojne društvene nelogičnosti: žene mogu zauzimati odgovorna mesta u društvu (kao što su na primer, školski odbori), a opet im nije bilo dozvoljeno da glasaju. Takođe, apsurdno je i to što su žene bile dužne da se povinuju zakonima koje donosi Parlament, a da pritom nisu imale pravo da u donošenju tih istih zakona učestvuju. Iako je uspela da preobrati neke članove Parlamenta, većina njih je i dalje verovala da žene jednostavno neće shvatiti kako Parlament funkcioniše i da stoga ne bi ni trebalo da učestvuju u izbornim procesima. Učinak koji je ostavila Milisent Fose je, prema mišljenju određenog broja žena, nedovoljan. One su smatrale da aktivnosti žena moraju imati senzacionalni karakter da bi se uopšte probile u javnu sferu.

Kada je 1903. godine Emelin Pankherst (Emmeline Pankhurst), sa svojim kćerkama, osnovala Žensku društvenu i političku uniju (Women's Social and Political Union). Ženski sifražetski pokret se deli u dve frakcije. Drugo krilo ženskog sifražetskog pokreta koje predvodi Pankherst, nastavlja borbu za osvajanje ženskog prava glasa i ostaje upamćeno po svom militantnom ponašanju u ostvarivanju ovog cilja. Naime, Emelin Pankherst je verovala da bi, ukoliko muškarci nisu u stanju da saslušaju ideje žena, žene trebalo da upotrebe silu kako bi ih na to nagnale. Politika ove organizacije podrazumevala je paljenje javnih dobara, napade na političare, ometanje rada parlamenta i štrajk glađu (u pritvoru).

Vraćanjem Liberala na vlast 1906. godine, sifražetkinje su doživele više poraza. Naime, u tom periodu doneseno je sedam novih zakona, ali se nijedan od njih nije ticao žena. Kao odgovor na to, usledile su mnogobrojne nasilne aktivnosti sifražetkinja: palile su crkve, pošto se anglikanska crkva protivila njihovom cilju; vandalizovale su ulicu Oksford, razbijajući sve izloge u njoj; vezivale su se za Bakingemsku palatu, jer je kraljevska porodica takođe bila

protiv toga da žene dobiju pravo glasa; zakupljivale su čamce i plovile Temzom u toku zasedanja Parlamenta, a pri polasku pored njega preko megafona su uzvikivale „Zloupotreba!“; neke od njih odbijale su da plaćaju porez; napadale su političare kada bi išli na posao, uništavale im kuće i teren za golf. Prva decenija XX veka u Velikoj Britaniji bila je obeležena ekstremnim nasiljem. Nakon brojnih hapšenja, sifražetkinje su počele da primenjuju strategiju štrajka glada. Ova vrsta protesta privlačila je veliku pažnju javnosti, a britanska vlada je slutila da bi ceo pokret mogao dobiti mučenički karakter ukoliko bi neka od žena umrla od posledica gladovanja. Stoga su upravnici zatvora dobijali naredjenja da sifražetkinje hrane na silu, međutim, ta je praksa kratko trajala usled negativnog odjeka koji je imala u javnosti.

U međuvremenu, podrška javnosti sifraženskom pokretu postaje sve značajnija i u tom smislu se organizuju mnogobrojne javne demonstracije i povorke. Tadašnja vlada dugo je tražila način na koji bi odgovorila na ovaj vid sifražetskog aktivizma, pogotovo zbog značajnih simpatija koje su prema njima gajili građani. Na kraju je primenjena taktika „mačke i miša“: dopuštan im je štrajk glada, usled čega su postajele fizički sve slabije i slabije. Kad bi im zudravstveno stanje bilo ozbiljno narušeno puštali bi ih iz zatvora. Vlasti su na taj način štitile sebe od pritisaka javnosti, jer se ne bi mogle smatrati odgovornom ukoliko bi sifražetkinja umrla van zatvora. Ipak, one nisu umirale, ali bi po izlasku iz zatvora bile previše slabe da nastave s borbom za ispunjenje svog cilja. Kada bi povratile snagu nastavljale su sa aktivnostima, ponovo bivale hapšene iz najtrivijalnijih razloga i sve bi se ponavljalo na isti način. Sa stanovišta vlade, ovo je bio veoma jednostavan, ali efikasan način borbe protiv sifražetkinja.

Da bi odgovorile na ovu taktiku, sifražetkinje su postajale još ekstremnije. Ta dešavanja kulminirala su činom koji se odigrao u junu 1913. godine, kada se Emili Dejvison (Emily Davison) bacila pod kraljevog konja i poginula. Sifražetkinje su time dobile svoju prvu i jedinu „mučenicu“. Međutim, taj je čin verovatno naneo više štete nego koristi sifražetskom cilju, s obzirom na to što je u pitanju bila visoko obrazovna žena. Mnogi muškarci su tada postavili pitanje – ako se ovako ponašanju obrazovane žene, šta se onda može očekivati od onih manje obrazovanih? Kako im se onda uopšte može dati pravo glasa?

Sasvim je moguće da bi sifražetkinje postale još agresivnije da Velika Britanija godinu dana kasnije nije ušla u Prvi svetski rat. Emilin Pankherst naložila je sifražetkinjama da obustave svoju militantnu kampanju i da u znak partiotizma na svaki način podiže vladu i njene poteze u ratu. Doprinos žena u toku Prvog svetskog rata bio je veoma značajn za britanske ratne napore i učinio je da se javnost svim srcem založi za ostvarenje sifražetskog cilja – pravo glasa za žene. Potreba za uvođenjem ovog prava konačno je prepoznata kod najvećeg broja članova Parlamenta. Shodno tome, u februaru 1918. godine žene su konačno dobile pravo glasa. Ovo se pravo odnosilo samo na žene sa 30 i više godina. Iste godine, donesen je i ukaz

kojim je ženama dozvoljeno da se kandiduju za poslanice u Parlamentu, a 1928. godine starosna granica po kojoj su žene dobijale pravo glasa pomena je na 21 godinu života, čime su u političkim pravima konačno u potpunosti izjednačene s muškarcima.

Posle Drugog svetskog rata najveći broj država sveta daje ženama puno pravo glasa. Jugoslavija je to učinila 1946. godine, Francuska 1944. godine, a Švajcarska tek 1971. godine. Očigledno je da političko izjednačavanje žena s muškarcima nije toliko zavisilo od ekonomske i kulturne razvijenosti zemlje. Zanimljivo je navesti i podatak da su većinski muslimanske države, kao što su Turska, Sirija i Egipat, omogućile ženama da glasaju istovremeno kada i mnoge evropske zemlje, a, na primer, mnogo pre Švajcarske. Do 1990. godine žene su ostvarile pravo glasa u najvećem broju država na svetu. Danas samo nekoliko zemalja još nije odobrilo pravo glasa nekom delu ili svim svojim građanima.

Istorijske činjenice ostvarenja pravnog statusa žena. Ima dva načina na koji se može izgledati istorija žena. Jedan je da se govori o stalnoj diskriminaciji, nepostojanju ljudskih prava, društvenom ugnjetavanju, industrijskoj eksploataciji. Drugi način je da se govori o njihovoj borbi i aktivnostima kojima su pokušavale da ostvare svoja prava. Autorka je više sklona drugom pristupu – izlaže činjenice o borbi žena za ostvarenje pravno priznatih prava. Naglašen je taj pravni aspekt, jer je stav autorke da većina feminističkih kampanja kako kroz istoriju tako i danas, nužno ima aspekt borbe na pravnom polju.

I prve konfrontacije žena sa muškom kulturom bile su zapravo borbe za ostvarivanje nekih priznatih prava. Ovde će biti reči o borbi žena za tri danas široko rasprostranjena i priznata prava: 1. pravo na visokoškolsko obrazovanje, 2. pravo na raspolaganje sopstvenom imovinom i zaradom i 3. pravo glasa. Borba za ova tri pomenuta prava tekla je zajedno, isprepletana, tako da to predstavlja jednu priču: ona čini važne stranice istorije ženskog pokreta od prve plovine devetnaestog do početka dvadesetog veka, a mesto zbivanja je Engleska.

Engleske žene su prve zahtevale pravo glasa tridesetih godina prošlog veka, a vek kasnije postale su prve žene koje su ga ostvarile. Sve je počelo podgrugljivim smehom u parlamentu, a završilo se tako što je Engleska dodala bogatom spisku demokratskih institucija uvedenih u svetsku političku i pravnu civilizacijsku baštinu još jednu – pravo glasa žene.

1832. godine u Engleskoj je izvršena velika zakonska reforma, koja je znatno liberalizovala pravo glasa spuštanjem minimuma imovinskog cenzusa, tako da je ono omogućeno svakom petom muškarcu. Godinu dana ranije, pojavio se članak u kome je pravo glasa, pod istim uslovima zahtevano i za žene. Donji Dom je kao odgovor ubacio pridev „muški“ u zakonsku kvalifikaciju prava glasa, tek toliko da se spreče nesporazumi. Ostalo je zabeleženo da je Meri Smit, vlasnica velikih poseda u Jorkširu zahtevala da „svaka neudata žena koja ima neophodnu imovinu

treba da bude ovlašćena da glasa za članove parlamenta“. U tom smislu uputila je zahtev Donjem Domu, koji ga je ispratio opštim smehom.

Tridesete i četrdesete godine bile su vreme značajnog političkog angažovanja engleskih žena u antirobovskom i čartističkom pokretu. Osam čartističkih žena osnovalo je u Šefildu 1847. prvo Žensko političko udruženje da bi radile za žensko pravo glasa. Rezultat njihove aktivnosti bila je peticija kojom se tražilo pravo glasa za žene, upućena ovoga puta Domu Lordova. Herijet Tejlor Mil, engleska feministkinja sastavila je 1851. godine esej „Davanje ženama prava glasa“ koji se odnosio na tu peticiju. Njihova lordstva su uzdržano ignorisala ovaj zahtev, koji je u krajnjem ishodu prošao isto kao i onaj raniji, plebejski ismejan u Donjem Domu. Mil je nastavila da piše eseje zahtevajući puno pravno i političko građanstvo za Engleskinje: „Ono što se želi za žene je jednako pravo, jednak pristup svim društvenim privilegijama, a ne položaj po strani“. Poput žena iz Sjedinjenih Država toga doba i ona je poredila položaj robova sa položajem žena smatrajući da baš kako ropstvo kvari i gazde i robove, tako i ugnjetavanje žena kvari oba pola: kod jednih proizvodi poroke vlasti, kod drugih majstorstvo podvaljivanja. I baš kako je ukidanje ropstva bila stvar morala i politike, tako je isto i sa ukidanjem ugnjetavanja žena. Milova je smatrala da je zapravo pravo pitanje da li je pravedno i svrsishodno da jedna polovina ljudske rase treba da prođe kroz život u stanju prisilne podređenosti drugoj polovini. Po Milovoj, sredstva za poboljšanje položaja žena su obrazovanje, promena propisa i političko angažovanje.

Engleskinje su počele da sprovode ideje Herijet Mil osnovanjem koledža za žene da bi im se omogućilo solidno obrazovanje visokoškolskog tipa. Prvi koledž za žene osnovani su u Londonu 1848. godine. To su Kvins i sledeće godine Bedford, kojim su delimično i rukovodile žene. Pohađale su ih devojke uglavnom iz srednje klase koje su tu ne samo sticale obrazovanje, već i susretale i druge slične sebi, stvarajući veze koje su omogućile razvijanje pokreta za ženska prava. Značajna je bila Barbara Li Smit (kasnije Bodičon) koja je posle završetka koledža i samo osnovala školu za žene u kojoj je godinama predavala. Bila je kćerka bogatog trgovca i radikalnog člana Parlamenta koji je vaspitavo nju i njenu braću na isti način. Otac bi im, po punoletstvu, odredio podjednako godišnje izdržavanje od po 300 funti. Ona je značajna što je uvidela da se borba za ženska prava nužno mora voditi kroz borbu za promenu zakona, pa je 1854. objavila feministički pamflet „Kratak sažetak na jednostavnom jeziku o najvažnijim zakonima koji se odnose na žene zajedno sa nekim primedbama o tome“. Skupljanje tih zakona je ubedilo žene u potrebu akcije, posebno za udate žene koje nisu imale zakonom garantovana prava. Sledeće godine organizovala je Komitet slično mišljeničkih žena da bi se pribavilo udatim ženama kontrola nad zaradama i imovinom.

Komitet je održavao javne sastanke za skupljanje potpisa za peticiju Parlamentu, što je bila nova i neobična aktivnost za tadašnje žene. Peticija je podneta marta 1856, sadržala je 26 hiljada potpisa, a na početku su se nalazili potpisi tada

poznatih žena kao što su Elizabet Baret Brauning – pesnikinja, Džejn Karlajl – žena poznatog pisca i društvenog reformatora, Šarlota Kašman – glumica, Elizabeta Gaskel – romansijerka, Harijet Martino – politička reformistkinja. No, uprkos mobilizaciji da se pribavi udatim ženama kontrola nad njihovom sopstvenom imovinom, pokušaj je propao. Parlament je 1857. doneo malo liberalniji Zakon o razvodu, a od tada je pravno omogućeno rastavljanje i parovi su mogli da se razvedu ako je žena počinila preljubu ili ako je muž učinio preljubu i drugi zločin, kao što je dezertiranje ili izuzetna surovost. Kako su mnoge zloupotrebljavane žene sada mogle da se razvedu ili bar rastave. Parlament i javno mnjenje je uopšte reznovolno da druge žene zaista i nemaju potrebu za kontrolom sopstvenih prihoda ili imovine.

Taj poraz doveo je do formiranja ženskog pokreta. Umesto razlaza, prvobitna grupa se povećala i pojačala svoje napore. Ranih 60-tih godina 19.veka grupa je kupila zgradu na Langam trgu u Londonu, gde su inicirale brojne pothvate zamišljene da promovišu pobjedu ženskih prava. One su izdale feministički magazin „Žurnal Engleskinja“, a osnovale su i izdavačku kuću, „Viktorija Press“ da bi štampale „Žurnal“ i druge publikacije, gde su sve poslove obavljale isključivo žene. Osnovale su društvo da bi obučavale žene kojima je bilo potrebno da zarađuju novac za poslove knjižarki ili knjigovođa umesto do tada jedino pristupačnih, a slabo plaćenih poslova guvernanti ili družbenica.

Narasli engleski pokret za ženska prava vodio je od 1860. godine paralelno četiri kampanje: 1) organizavale su lobi u Parlamentu radi usvajanja zakonodavstva koje bi dozvoljavalo udatim ženama kontrolu nad zaradama, što su postigle 1878. i nad sopstvenom imovinom, što su uspele 1882, 2) osnovale su ženske koledže na glavnim univerzitetima tako što su skupile novac za koledžske zgrade, pa su istovremeno sa njihovom izgradnjom, ubeđivale univerzitetne vlasti da omoguće ženama prisustvo časovima; organizovano su pripremale buduće studentkinje da polože prijemne ispite za Kembridž i Oksford. Žene su primljene prvi put u Kembridž i Oksford 1870. godine a 1878. Londonski Univerzitet im je odobrio akademska zvanja, 3) borile su se i za ukidanje Zakona o zaraznim bolestima, koji je dozvoljavao policijsku inspekciju veneričnih bolesti žena za koje se sumnjalo da su prostitutke, i u tome su uspele 1884.godine, 4) sve vreme su nastojale da rade na glasačkom pravu i to je bilo jedino ali najvažnije polje na kome su pretrpele poraz. No, nisu odustale. Žene sa Langam trga angažovale su se u izbornoj kampanji, koja je omogućila Džonu Stjuartu Milu da bude izabran za člana Parlamenta, gde je postavio pitanje ženskog prava glasa. Kako je bilo jasno da su sve žene sa diskusione tribine sa Langam trga za žensko pravo glasa, one su se organizovale kao Komitet za žensko pravo glasa, kasnije Londonsko nacionalno društvo za žensko pravo glasa.

Interesantno je da su zasnivale ženski zahtev za glasanjem ne na ženinoj sličnosti muškarcu, nego na njihovim razlikama. „Ja se zalažem za širenje prava

glasa na žene, zato što hoću da ojačam istinitu ženskost u ženama, i zato što hoću da vidim da se ženskoj i domaćoj strani stvari daje veći značaj i da se u svim javnim poslovima s time više računa“, objavila je Milisent Garet Fositt 1878. Hiljadu i po eminentnih žena uključujući i Florens Najtingejl i Meri Samervil – matematičarku, 1866. potpisale su peticiju za pravo glasa koje su podenele donjem domu gde je osamdeset članova glasalo u korist ženskog prava glasa. 1884. je novi Zakon o glasanju bio ponovo pred Parlamentom i tadašnji britanski premijer Gladston se izuzetno založio za omogućavanje prava glasa ženama. Zabeleženo je da je on bukvalno grmeo u parlamentu da pravo glasa za žene ne sme da bude stvar političke borbe i pogađanja među partijama, da su žene lišene prava glasa istorijski žrtvovani subjekti i sl, ali ni to nije bilo dovoljno.

Neuspeh u dobijanju prava glasa uz istovremeno, mada postepeno osvajanje drugih prava, imalo je svoje korene u problemima sa muškim političkim saveznicima. Naime, tradicionalni zagovornici ženskih prava u javnosti i Parlamentu su bili liberalno, socijalistički i radikalno orijentisani političari. Međutim, i oni i njihovo glasačko telo strepeli su od davanja ženama prava glasa, jer su smatrali da će one glasati za njihove političke protivnike, konzervativne, religiozne i slične političke partije i ličnosti, pa su podršku koju su im pružali u svim drugim nastojanjima, uskraćivali kod prava glasa. Konzervativne snage su insistirale na tradicionalnim porodičnim odnosima, pa su se bez dileme protivile ženskom pravu glasa. Slična situacija je bila i u drugim evropskim zemljama. Leon Riše, koji je i sam bio na čelu francuske lige za ženska prava, 1888. je izjavio da bi ženama bilo opasno dati pravo glasa. „One su u velikoj većini reakcionarne i klerikalne. Ako bi one danas glasale, Republika ne bi živela ni šest meseci“. Austrijski socijalista Viktor Adler 1903. smatrao je da bi bila politička glupost raditi na pravu glasa za žene dok to isto pravo nemaju ni svi muškarci.

Početak dvedesetog veka Engleskinje su postigle mnogo. Izborile su pravo da sede u gradskim savetima i školskim odborima, mogle su da postanu službenice socijalnog staranja i fabričke inspektorke, a mogle su i da glasaju na opštinskim i okružnim izborima ako su imale zahtevanu imovinu. Čak su mogle da budu gradonačelnice i deset njih su 1907. bile izabrane na ta mesta. Međutim, one još uvek nisu imale pravo glasa na parlamentarnim izborima.

Početak ovog veka ženskom pokretu sastavljenom od žena srednje klase, pristupile su na hiljade žena – radnica teško izrabljivanih u rudnicima, čeličanicama i tekstilnim fabrikama. One su unele militantni karakter u borbu za ženska prava, koja se do tada odvijala uglavnom kroz upućivanje peticija. Parlamentu uz nepohodno salonsko lobiranje sa političarima naprednih shvatanja 1900. godine 29 hiljada radnica iz lankastarskih fabrika potpisale su peticiju zahtevajući pravo glasa, jer je njihov položaj kod kuća umanjivan zbog isključenja iz odgovornosti za nacionalni život. U fabrikama, činjenica da nemaju svoje zastupnice omogućava muškarcima da rukovode njihovim radom koji su im često rivali. Sve više žena, kako oni iz srednje

klase tako i radnice, počele su da se udružuju sa novoformiranom Laburističkom partijom i manjom, radikalnom Nezavisnom laburističkom partijom.

Prelomne 1906. delegacija od trista žena zahtevala je razgovor sa premijerom pozivajući se na to da predstavlja 50 hiljada tekstilnih radnica, 22 hiljade žena-rudara, 1530 diplomiranih studentkinja koledža, kao i udruženja za žensku pomoć, sifražetske i trezvenjačke organizacije. One su tražile samo jedno – pravo glasa. Premijer im je savetovao „vrlinu stpljenja“.

To je bio trenutak kada su sifražetkinje definitivno izgubile strpljenje i okrenule se mnogo agresivnijoj taktici. Od 1906. do Prvog svetskog rata 1914, engleski pokret za ženska prava se koncentrisao na osvajanje prava glasa.

Druga frakcija pribegavala je metodama irskih boraca za nezavisnost: sečene su telegrafске žice i rušeni stubovi, podmetani požari u javnim zgradama, poštama i železničkim stanicama, uništavani sadržaji poštanskih sandučića, razbijani izlozi i vredni umetnički predmeti u muzejima, ispisivani ili urezivani pravi grafiti na uslicama u blizini tradicionalnih muških svetilišta, golf i tenis klubova kojima se zahtevalo pravo glasa za žene. Javno mnjenje odgovorilo je nasiljem koje je izbijalo na javnim mitinzima, gde su muškarci-socijalisti imali pune ruke posla da odbrane okupljene žene od razjarene mase raspoložene za linč u prisustvu pasivne policije. U Mančesteru je 1906. masa „igrala ragbi sa uhvaćenim ženama“ bacajući ih iz ruke u ruku, cepajući im odeću, gazeći i šutirajući ih, kako je zabeležila jedna od sifražetkinja, Hana Mičel. Žene su reagovale još gnevnijim i masovnijim mitinzima, pa je u Londonu 1908. oko pet stotina hiljada žena manifestovalo marširajući ulicama i zahtevajući pravo glasa.

Vlasti su odgovorile hapšenjima i izricanjem zatvorskih kazni, tretirajući žene kao kriminalke. Žene su odgovorile štrajkom glađu zahtevajući status političkih zatvorenica. Smrtni slučajevi u zatvorima izazvali su skandal u javnosti, pa su vlasti pribegle prisilnom hranjenju. Varvarsko postupanje prilikom prisilog hranjenja, koje se po tadašnjoj praksi vršilo kroz nozdrve, izazvalo je pravo ogorčenje javnosti. Ministar unutrašnjih poslova je pod pritiskom javnog mnjenja razmatrao mogućnost zatvaranja sifražetkinja u ludnice, ali su se tome žestoko suprotstavili pripadnici lekarske profesije. Kako davanje prava glasa ženama nije nikako dolazilo u obzir, vlasti su se „dosetile“: donet je Cat and Mouse Act, zakon po kome su zatvorenici u štrajku glađu mogli da budu pušteni kućama da se oporava, da bi po ozdravljenju ponovo bili slati u zatvor na dosluženje kazne (ovaj zakon je još uvek na snazi i primenjuje se i u današnje doba prema irskim političkim zatvorenicama). Emelin Pankhers je bila zatvarana i puštana dvanaest puta samo u 1913. godini.

Militantnost sifražetkinja i vladina represija imala je klimaks 1913. i 1914. Tokom 1912. preko hiljadu sifražetkinja je otišlo u zatvor zbog svojih uverenja. Njihove marševe su vodile žene u belim haljinama pokazujući time da su patile u zatvorima. Istovremeno su pojačani napadi na imovinu.

Emili Vajlding Dejvison (1872-1913), diplomirala na Oksfordu i militantni član WSPU-a, koja je bila 49 puta prisilno hranjena u zatvoru, namerno se bacila pod noge kraljevog konja na popularnom derbiju. Žrtvujući se da pomogne stvar ženskog prava glasa, nosila je WSPU zastavu ispod kaputa; njena sahrana je bila prilika za sledeću veliku sifražetsku demonstraciju. Svi muškarci su se tada tretirali kao neprijatelji, delimično jer su se protivili ženskom pravu glasa, a delimično jer su prouzrokovali „veliki bič“ polnih bolesti i prostitucije. WSPU je kao slogan izabrao moto: „Pravo glasa za žene i polno uzdržavanje za muškarce“.

Velika Britanija je ušla u Prvi svetski rat avgusta 1914. godine što je odmah prekinulo feminističku borbu. Liderke ženskih grupa su obustavile svoje napore za dobijanje prava glasa i posvetile su se učešću u ratnim poslovima sa fanatičnim patriotizmom: promenile su naziv WSPU časopisa u „Sifražetkinje za Britaniju“ i tvrdile su da će ceo svet biti izgubljen ako Nemačka pobeđi. I Milisent Fosit je posvetila NUWSS ratnim poslovima. Vlada je amnestirala sve sifražetkinje u zatvoru i pustila ih na slobodu.

Pre Prvog svetskog rata antisifražetske grupe tvrdile su da bi jednaka politička prava bila „protivprirodna“ i da bi oslabila britansku sposobnost da pobeđuju „muževnije“ nacije. Ipak, držanje žena tokom rata okrenulo je javno mnjenje u pravcu prava glasa za žene. Rad žena za rat – rintanje u fabrikama, negovanje vojnika i upravljanje ambulatnim vozilima na frontu – njihov nepokolebljiv patriotizam, kao i njihova sposobnost da preuzmu na sebe „muške poslove“, sve je to podržavalo feminističku poziciju. Odajući priznanje heroizmu Edite Kavel, engleske bolničarke koju su Nemci mučili i likvidirali zbog špijunaže 1915, premijer Eskvit je objavio: „Postoje hiljade takvih žena, ali samo pre godinu dana mi to nismo znali“. Sledeće godine vlada se pokrenula da prizna ženama pravo glasa. Engleskinje starije od trideset godina dobile su pravo glasa 1918. godine. Žene između 21. godine i 30. smatrale su se previše nepouzdanim i morale su da čekaju do 1928. godine da bi dobile pravo glasa. 1919. Zakon o ukidanju polne diskvalifikacije dozvolio je ženama da budu advokatkinje, porotnice, sudije i članice parlamenta. 1923. uslovi za razvod su postali jednaki. 1925. majke su stekle jednaka prava u podizanju dece.

Do kraja Prvog svetskog rata problem ženskog prava glasa je zaleđen u mnogim zemljama kao previše radikalnan. U svetu su se dešavale krupne promene, komunistička revolucija u Rusiji, kolaps Nemačke i Austro-Ugarske imperije, smrt miliona zbog rata i gripa, pa su jednaka politička prava za žene izgledala kao zastarela stvar, od interesa, kako se s omalovažavanjem govorilo, samo za nekoliko žena. I dalje je postojala široko rasprostranjena bojazan da bi ženski glasovi išli religioznim i uopšte konzervativnim partijama, pa je 1919. čak papa Benedikt XV izašao u javnost podržavajući pravo glasa za žene. U stvari, žene su glasale kao i muškarci. U prvoj četvrtini dvadesetog veka, žene su osvojile pravo glasa u zemljama najsličnijim Engleskoj. U Skandinaviji, feministkinje su se udruživale

sa liberalima, socijalistima i nacionalistima. Tada su te grupe osvajale vlast, žene su dobijale pravo glasa.

Ostala je gorčina iz te borbe za pravo glasa, jer je ubrzo postalo jasno da samo pravo glasa nije mnogo promenilo u društvenom položaju i životu žena. Pre priznavanja ženama prava glasa mnoge feministkinje – zastupnice jednakih prava muškaraca i žena – verovala su da će pravo glasa za žene promeniti svet. „Pravo glasa za žene širi kulturu“, tvrdile su 1908. u manifestu Nemačke unije za priznanje prava glasa deset godina pre no što su nemačke žene dobile pravo glasa. Smatralo se, sasvim utopistički, da će žensko pravo glasa smanjiti alkoholizam, iskoreniti ekonomsku eksploataciju ekonomski i fizički slabih, popraviti položaj žena pa čak i mučenih životinja. Ta nada se nije ostvarila. Žene nisu glasale kao odvojen blok, kao žene i feministkinje – one su glasale onako kako su glasali muškarci njihove klase. Na primer, u Švedskoj je ženska lista kandidatkinja za štokholmski Gradski savet 1927. dobila samo 0,6 procenata glasova.

Liberalizam je zastupao mišljenje da kada ljudi jednom dobiju pravo glasa poseduju sva sredstva da se izbore za svoje oslobođenje. Feminizam jednakih prava čvrsto povezan i pod uticajem liberalizma, bio je sklon istom pogledu. Oba, i liberalizam i feminizam jednakih prava, sadržali su stav da uprkos jednakom pravu glasa pojedine društvene grupe ostaju ekonomski i kulturno podređene, što predstavlja ili dokaz njihove nesposobnosti ili njihovi zahtevi zapravo nisu opravdani. Feministkinje jednakih prava, koje su se teško borile za pravo glasa, obeshrabrile su se kada su se izbori pokazali neuspešni da načine veće razlike u životima većine žena, pa čak i da se ubede žene da ga koriste. Veteranke borbe za pravo glasa, poput Hane Mičel, s gorčinom su se pitale da li je moguće da je žene teško ubediti da izađu na birališa i glasaju koristeći se tim pravom datim kao na zlatnom tanjiru i zašto im je milije da se ne glasajući svrstavaju među imbecile, maloletnike i kriminalce, tj. one kojima je pravo glasa bilo uskraćeno.

Do Prvog svetskog rata pravo glasa žena je postojalo u Norveškoj, Novom Zelandu i Australiji, a posle rata priznato je u Engleskoj, Nemačkoj, Italiji, Austriji, Danskoj, Islandu, Švedskoj, Holandiji. Finskoj, Ukrajini, Čehoslovačkoj, Sjedinjenim Državama, Južnoj Africi. Interesantno je pogledati situaciju u to doba kod nas.⁹

Pravo glasa žena u Srbiji. Kod nas je u to vreme bilo vrlo značajno istupanje Slobodana Jovanovića, vodećeg pravnog teoretičara. U svome kapitalnom delu „Država“ izdatom 1936. godine iznosi argumente protiv i za omogućavanja ženama pravo glasa.

Njegovi argumenti su sledeći:

⁹ Z. Mršević, (2000), Ženska prava u međunarodnom pravu, Banjaluka, Helsinški građanski parlament, treće izmenjeno i dopunjeno izdanje, str. 250.

- 1) Celim kulturnim razvitkom čovečanstva izvršena je podela posla između čoveka i žene, tako da se čovek bavi opštim stvarima a žena kućevnim. Navikavana vekovima da se kreće u uskom porodičnom krugu, odgajivana u porodičnom egoizmu, žena nema onih sposobnosti koje se zahtevaju za upravljanje državom. Upravljači državom se moraju uzdići iznad porodičnog egoizma, jer je to znatno šira grupa od porodice;
- 2) Žena može biti manje inteligentna od čoveka; naročito se može reći da joj ne nedostaje praktična inteligencija, ali je ona subjektivnija od čoveka. Kod nje su osećaji jači od razuma, zato ona ne bi bila na svom mestu u državnoj upravi, koja se vodi na strogo intelektualan način, potpuno objektivno i pravedno, bez ikakvih ličnih obzira, s jednom poslovnom neumitnošću iz koje je svaka osećajnost isključena;
- 3) Kako jedna u suštini vojna ustanova, država ne leži na ženi nego na čoveku, žena koja nije vojnik ne može biti birač;
- 4) Žensko pravo glasa ne bi odgovaralo nikakvoj praktičnoj potrebi. Čovek i žena ne predstavljaju rivalske klase. Zbog porodičnih veza koje između njih postoje, čovek i žena su solidarni u socijalnom smislu. Nema opasnosti da će ljudi svoju političku nadmoć upotrebiti na ugnjetavanje i eksploatisanje žena. Na primer, u današnje vreme muškog prava glasa isključivo muški Parlament je doneo mnoge zakone radi zaštite žena;
- 5) Ako bi se uvelo žensko pravo glasa, moglo bi se desiti da vlada ostane bez potrebnog autoriteta. Vlada oslanjena na pretežno ženske glasove ne bi imala moralnog oslonca, jer je kod ljudi duboko ukorenjeno nepoverenje prema političkim sposobnostima žena. Takva vlada ne bi imala ni onog autoriteta koji daje fizička snaga, jer se oslanja na slabi, a ne jaki pol. Zbog pristustva tajnosti glasanja, uvek bi zapravo bilo neizvesno da li je većina glasova poreklom ženskih ili muških, pa bi ostalo neizvesno da li je vlast pobedila na izborima većinom muških ili ženskih glasova. Vladin autoritet ne bi nikada bio neosporan.

U prilog prava glasa ženama, Jovanović lapidarno nabroja nekoliko argumenata, ne upuštajući se u njihovo detaljnije razlaganje:

- 1) politička potčinjenost smeta ženi u njenom potpunom harmoničnom razvitku,
- 2) zakoni pravljani od muških zakonodavaca ne daju ista prava ženama (ne štite je dovoljno od njegove seksualne neobuzdanosti, u braku je žena potčinjena čoveku, neudata ima manju poslovnu sposobnost od muškaraca, njene pogreške protiv morala teže se kažnjavaju no muškarčeve i sl.).

Ustav Kraljevine iz 1921. godine sadrži odredbu o opštem biračkom pravu. Prvi put se javlja odredba o pravu glasa žena. Ipak, Ustav tada nije garantovao ženama pravo glasa, upućujući ih na čl. 70 (da će zakonski biti rešeni detalji o ženskom pravu glasa). Dugo se čekalo na taj zakon i tek 1939. zakonski je prizna-

to pravo glasa ženama u Srbiji. Ono se do Drugog svetskog rata nije realizovalo zbog proglašenja diktature i ukidanja građanskih prava, tako da nisu održani ni jednom izbori.

Uloga komunistkinja je bila jasna: zahtevale su od svojih muških kolega da iz zajedničke borbe izađu sa pravom glasa, što su ovi bili neradi da im priznaju pozivajući se na mogućnost gubitka pristalica u seoskim i zanatskim sredinama. Siromašni svet nije bio sklon da prizna ženama isti status kao muškarcima. Kako je Sovjetski Savez imao pravo glasa za žene, srpski komunisti su pod pritiskom svojih sovjetskih mentora morali da prihvate ravnopravnost polova kao neodvojivu vrednost komunističkog pokreta. Posle Drugog svetskog rata žene u Jugoslaviji su odmah dobile pravo glasa. Na prvim posleratnim izborima 1946. prvi put su glasale.

Danas se u Srbiji ne dovodi u pitanje žensko pravo glasa i sva pažnja poklonjena je ojačavaju žena na pozicijama političkog odlučivanja. Odredbe Univerzalne deklaracije o demokratiji su deo sadašnje srpske prakse. Postizanje demokratije unapred pretpostavlja postojanje stvarnog partnerstva između muškaraca i žena u vođenju poslova društva u kome oni rade u uslovima jednakosti i komplementarnosti uzajamno se obogaćujući svojim razlikama (Univerzalna Deklaracija o demokratiji čl. 4). Demokratija se zasniva na pravu svakoga da uzme učešće u upravljanju javnim poslovima. Zahteva se postojanje predstavničkih institucija na svim nivoima, a posebno parlamenta, u kome su predstavljene sve komponente društva i imaju potrebna ovlašćenja i sredstva da izraze volju naroda kroz zakonodavni proces i nadgledanjem poslova upravljanja. (Univerzalna Deklaracija o demokratiji, čl. 11).

Žene u Saudijskoj Arabiji. Žene još uvek nemaju pravo glasa u toj državi. Političke partije su zabranjene u Saudijskoj Arabiji i ne postoji izabrani parlament. U toj državi održani su samo jedamput izbori u njenjoj istoriji, i to 2005. godine kada su građani mogli da biraju samo polovinu članova gradskih veća dok su drugu polovinu imenovala vlasti. Izbori su bili održani u nekoliko etapa, a ženama je bilo zabranjeno da glasaju ili da se kandiduju. Druga runda izbora je bila zakazana 2009, ali su vlasti objavile odlaganje od dve godine.

To Kraljevstvo nema parlament ali ima konsultativno Šura veće, imenovano telo čija je uloga savetovanje kralja u vezi politike, zakona i drugih pitanja. Ova golfska arapska država je apsolutna monarhija kojom vlada familija al-Saud u savezu sa klericima stroge vehabijske škole islama.

Žene moraju biti pokrivena od glave do pete i nije im dozvoljeno da voze motorna vozila. Saudijske žene su predmet muškog „starateljstva“, sistema koji zahteva odobrenje od njihovih staratelja, oca, brata i supruga, za putovanje ili posao. Religijska policija redovno patrolira ulicama kako bi osigurala segregaciju polova i da su žene obučene u skladu sa verskim pogledima. Ženama je dozvoljen boravak

u hotelu bez muškog pratioca, a 2010. godine je jedan visoki klerik smenjen nakon što je kritikovao rad univerziteta gde žene i muškarci zajedno prate nastavu.

Veoma konzervativno saudijsko društvo, kojim vladaju strogi islamski zakoni, počelo je da se otvara posle terorističkih napada na SAD od 11. septembra 2001, kada je utvrđeno da su 15 od 19 islamskih terorista činili Saudijski. Kao rezultat pritiska sa Zapada u zemlji je osnovano zvanično telo za zaštitu ljudskih prava, koje se bavi tužbama za kršenje osnovnih ljudskih prava.

Od 2005. godine milimetarske reforme su dodatno uspojene, iako je kralj nastavio sa liberalizacijom delova ekonomije i odstranio iz svog okruženja klerike koji su izražavali simpatije prema al-Kaidi. Manjinski šiiti su održali demonstracije u istočnim delovima zemlje, gde se nalazi većina saudijskih naftnih polja, ali se samo nekolicina većinskih sunita odazvala pozivu preko *Facebooka* na održavanje protesta 11 marta 2011. Saudijska Arabija je objavila u aprilu 2011. da će održati izbore, što je prvi politički ustupak od protesta koji su zahvatili region i stigli do kraljevstva. Ženama u Saudijskoj Arabiji neće biti dozvoljeno da glasaju na tim dugo odlaganim lokalnim izborima koji će biti održani u septembru, saopštila je izborna komisija u aprilu 2011.

„Niko ne sprečava žene da učestvuju, ali to traži neke pripreme i mi ne možemo sve to da obavimo u svim delovima kraljevstva“, saopštila je komisija. Registracija glasača počinje 23. aprila, a izbori će biti održani 22. septembra 2011, dodali su iz izborne komisije za *Reuters*.

Značaj Osmog marta danas

Osmi mart se obeležava rehabilitovanjem i dekonstrukcijom njegovog značenja. U tim naporima potrebno je učiniti vidljivom višestruku diskriminaciju žena i ističe se da žene treba da budu povezane i uzajamno podržane u svojim specifičnim zahtevima. Potrebno je učiniti solidarnost žena mogućom, a važno je i da se definišu zahtevi, da se radi njihove realizacije utiče na odgovorne političke subjekte. Žene se danas bore za stvaranje porodica bez nasilja, ulica bez nasilja, granica bez nasilja. Ne zaboravljaju se i prava marginalizovanih grupa žena. Sve češće je neophodno angažovati se za zaštitu braniteljki i aktivistkinja ženskih ljudskih prava. Žene danas nastoje da ostvare jedan od viševjekovnih ženskih nastojanja a to je ravnopravna politička participacija. U svim tim aktivnostima nikada nije prestala svest o neophodnosti borbe za ostvarivanje radničkih i sindikalnih prava žena radnica.

Podsećamo se istorije i vraćamo se autentičnoj prirodi tog dana. Međunarodni Dan žena obeležavaju ženski pokreti i grupe širom sveta kao istoriju organizovane borbe žena za ravnopravnost, društvenu pravdu i mir.

8. marta 1857. – *Njujork* – tekstilne radnice su protestovale protiv nečovečnih radnih uslova i niskih nadnica. Policija je upotrebila silu protiv njih. Dve godine docnije, sećajući se tog događaja, osnovan je prvi sopstveni sindikat žena sa namerom da zaštiti žene radnice i da im osigura osnovna prava na tržištu rada.

8. marta 1908. – *Njujork* – 15.000 žena je marširalo ulicama Njujorka zahtevajući skraćanje radnog dana, bolje plate, pravo glasa i zabranu dečjeg rada. Njihov slogan je bio „Hleb i ruže“ (Bread and Roses), gde je hleb označavao ekonomsku sigurnost a ruže viši kvalitet života. Odlučeno je da se svaka poslednja nedelja u februaru proslavlja kao Nacionalni dan žena. Prvi put je obeležen 28. februara 1909. koji se obeležavao sve do 1913.

Istorijski doprinos Klare Cetkin. Nemačka socijalistkinja Klara Cetkin je predložila na sastanku Socijalističke internacionale 1910. da bude osnovan Međunarodni dan žena u znak sećanja na prvi ženski štrajk američkih tekstilnih radnica koji je održan 1857. Njen predlog je jednoglasno prihvaćen i uspostavljen u čast ženskog prava glasa. Internacionala tada nije odlučila o tačnom datumu, ali su socijalisti u svojim zemljama počeli da obeležavaju kao takav 8. mart.

Obeležavanje Osmog marta u Evropi. U Evropi je obeležavanje tog dana počelo 19. maja 1911. kada su žene demonstrirale zbog činjenice da nemaju pravo glasa, kao i zbog zastrašujućeg događaja kada su 140 radnica stradale u podmetnutom požaru Triangle Shirtwaist Factory u Njujorku nedelju dana pre toga. Taj protest je narastao sledećih godina u zahtev za pravo glasa i protiv razaranja u Prvom svetskom ratu. Te 1911. međunarodni Dan žena proslavljen je prvi put u Austriji, Danskoj, Nemačkoj i Švajcarskoj. Više od milion žena i muškaraca marširalo je ulicama i trgovima zahtevajući pravo glasa za žene, pravo da budu birane, pravo na rad i zabranu radne diskriminacije.

Socijalističko obeležavanje Osmog marta. U zemljama sovjetskog bloka i drugim socijalističkim zemljama širom sveta, 8 mart je redovno obeležavan kao Dan žena.

Kako više nije bio u rukama žena, promenio je suštinu u sindikalne proslave u kolektivima, zajedničke ručkove, čestitke i poklone ženama, grupna *shopping* putovanja i sl. Kao takav postao je često predmet podsmeha na račun žena, koje se zato i danas sa nelagodom prisećaju tih nekadašnjih, izveštačenih socijalističkih osmomartovskih proslava.

Ženski pokret danas zahteva rehabilitaciju tog datuma, povratak njegovim izvornim idejama i vrednostima ženske borbene solidarnosti i nastojanja da se ženska prava zaštite i unaprede na tržištu rada i političkom životu.

Međunarodni karakter: Ujedinjene nacije, Savet Evrope i Evropski ženski lobi.

Ujedinjene nacije su počele da obeležavaju 8. mart kao Međunarodni dan žena 1975. koja je bila proglašena kao Međunarodna godina žena. Dve godine docnije, 1977. Generalna skupština UN je usvojila Rezoluciju kojom proglašavaju taj dan kao Dan ženskih prava.

Zašto se ženama sveta posvetio dan? U prihvatanju te rezolucije, Generalna skupština UN-a navela je dva razloga: 1) činjenicu da osiguravanje mira i društvenog napretka i punog uživanja ljudskih prava i osnovnih sloboda zahteva aktivno učestvovanje, ravnopravnost i unapređenje položaja žena, 2) potrebu da se oda počast doprinosu žena u jačanju međunarodnog mira i sigurnosti.

Taj dan je prilika da se preispita napredovanje žena u borbi za ravnopravnost, mir i razvoj, kao i da se dalje radi na ujedinjavanju, povezivanju i aktiviranju ženskih snaga koje vode do značajnih društvenih promena.

Uloga UN u obeležavanju Dana žena nije se zadržala na njegovom proglašenju. Tako npr. 25 februara 2008, Generalni sekretar UNa proglasio je kampanju UN – Unite to End Violence against Women (Ujedinjenje radi zaustavljanja nasilja nad ženama). Više od tri decenije zagovornice ženskih ljudskih prava radile su da hitnost potrebe zaustavljanja nasilja postane deo nacionalnih, regionalnih i međunarodnih programa, pa je ta aktivnost UN direktno rezultat tih nastojanja.

Savet Evrope. Strasbur, 05.03.2009 – „Evropa ne može da igra i pobedi ako joj polovina tima sedi blokirana na klupi za rezerve“, rekao je Terry Davis, tadašnji Generalni sekretar Saveta Evrope. „Iako ima napretka, sadašnja situacija je nepoštena, neinteligentna i neefikasna. Rodna neravnopravnost sprečava politički društveni i ekonomski razvitak. Zbog toga moramo da učinimo više da bismo unapredili veće učešće žena u političkim telima koje donose odluke.“

Strasbur, 05.03.2010 – Povodom međunarodnog Dana žena, Thorbjørn Jagland, Generalni sekretar Saveta Evrope je rekao: „Pravni status žena u Evropi se popravio tokom poslednjih godina, ali napredak je još uvek vrlo spor. Još uvek je mnogo toga ostalo da se uradi. Nama je potreban veliki skok, koji ćemo napraviti sa novim politikama i novim strategijama. Uprkos svih ideala, evropskim demokratijama još uvek nedostaje cela jedna noga, a ta noga je istinska ravnopravnost između muškaraca i žena“.

Evropski ženski lobi ističe da nema moderne evropske demokratije bez rodne ravnopravnosti i zahteva potpuno priznanje žena kao akterki promena u Evropi i ništa manje. Međunarodni Dan žena je relevantan i za sve građane

koji žele da više doprinesu pravednom i održivom društvu. Društvo u kojem žene i muškarci dele političke i privredne odgovornosti. Briga za decu i stare ravnopravno se deli između muškaraca i žena. Takvi poslovi bi sve manje bili stvar privatnih aranžmana, a sve više pitanje društvene organizacije, u kojem žene žive zaštićene od nasilja.

I mi imamo šta da kažemo. U osmomartovskom periodu žene u Srbiji organizuju različite aktivnosti sa namerom da postignu vidljivosti i skrenu pažnju političke i društvene elite, da zahtevi žena za ostvarivanjem prava treba da se poštuju, da ženske akcije prestanu da budu marginalizovane a žene diskreditovane u javnom delovanju. Sto godina od prvog javnog uspostavljanja i obeležavanja Međunarodnog dana žena, u Srbiji postoje razlozi za zadovoljstvo, ali i za nastavak posebne brige za zaštitu i unapređivanje individualnog i društvenog položaja žena. U protekloj deceniji puno je urađeno na većoj vidljivosti žena i problema sa kojima se suočavaju zbog rodno zasnovane diskriminacije. Sve je više žena na istaknutim mestima u institucijama, javnom i političkom životu zemlje. Imajući u vidu zastupljenost žena u broju stanovnika i obrazovnoj strukturi, vidljiva je potreba da se taj trend nastavi i ubrza. Mnoge žene u Srbiji, na ličnom planu, i dalje nemaju punu ravnopravnost sa muškarcima. Rade na manje plaćenim mestima u istoj struci, briga o deci je primarno njihova dužnost, a tragični ishodi porodičnog nasilja otkrivaju prošlost dugogodišnjeg zlostavljanja bez mogućnosti delotvorne zaštite. Upoznavanje najšireg kruga građana sa pravim sadržajem i značajem ravnopravnosti žena i muškaraca dugoročno je najznačajnija aktivnost za ostvarivanje ciljeva rodne ravnopravnosti, dok su prevencija, efikasno kažnjavanje fizičkog nasilja nad ženama i suzbijanje diskriminacije na radnom mestu najznačajniji kratkoročni ciljevi

Kao zaključak se nameće potreba poštovanja tradicije obeležavanja tog dana, koja ima korene u vekovima dugoj borbi žena da učestvuju u društvu ravnopravno sa muškarcima. Toga dana se podsećamo na ekonomska, politička i društvena dostignuća žena, revolucionarki, reformatorki i vizionarki, koje su se izborile za ta prava koje žene danas uživaju. Tu je nezaobilazna i duga priča o običnim ženama koje su menjale istoriju a sa nastavkom i u našem vremenu. Aktivistkinje se danas bore za radna prava žena i socijalnu pravdu, protiv diskriminacije na radnom mestu, nepravednih uslova rada, niske cene rada, feminizacije bede, nasilja nad ženama. Mnogo žena je među onima koje bez svoje krivice ostaju bez punog iznosa penzije ili zdravstvenog osiguranja, jer je poslodavac prekršio zakonom utvrđenu obaveznu uplaćivanja doprinosa, a država propustila da zaštiti elementarnu pravičnost i sankcioniše takvo ponašanje. Ujedno se apeluje da ni jedna oblast rada u Srbiji više ne sme da bude nedostupna ženama, jer je potpuno neprihvatljivo dalje održavanje takvih diskriminativnih praksi što je još uvek slučaj sa onemogućavanjem npr. kvalifikovanih žena pilota da rade svoj posao. Osmi mart je i dan akcija za ženska

ljudska prava kada aktivistkinje apeluju na državu da se suprotstavi i sankcioniše nasilje nad ženama. Potrebno je zato podsetiti se da je neophodno da država, putem sinergičnog, koordiniranog institucionalnog delovanja preventivnim i represivnim merama, mnogo energičnije reaguje na porodično nasilje i da adekvatno sankcioniše počinioce tih krivičnih dela.

Samoorganizovanje žena¹⁰

Ženska grupa može da se definiše i kao mesto na kome žene misle o svojim životima, društvu u kome žive, njihovoj mogućnosti da budu kreativne pojedinke i o izgradnji ženskog pokreta. Ipak, mora da se shvati kakvu ulogu imaju male ženske grupe da se ne bi gajila nerealna očekivanja. Grupe žena nisu nosioci velikih društvenih promena, niti mogu da započnu ili nose društvene revolucije. One nisu ni zamena za porodicu tipa alternativne porodice.

Mnoge žene su potpuno izolovane, a i celo društvo je organizovano da izoluje žene, pa je grupa jedina mogućnost da se otkriju druge žene koje im nisu suparnice ni u čemu, koje ih prihvataju onakve kakve su, koje imaju iste ili slične probleme i sa kojima mogu da podele iskustvo.

One su pre mesta gde se stvara ženska ideologija, slobodan prostor za rađanje ženske samosvesti. Male grupe posebno pomažu oslobođenju žena da potvrde sopstvene poglede na realnost i da razmišljaju nezavisno od vrednosti muške supremacije. To je mesto gde će žene moći da razumeju načine na koje društvo funkcioniše da bi sprovodilo diskriminaciju i ugnjetavanje žena i o načinima da se to prevaziđe i lično i društveno i psihološki. To je tzv. slobodni ženski prostor.

Deljenje iskustva pokazuje ženama da je jedno od rešenje ženskih problema u udruživanju sa drugim ženama, jer je osnova mnogih ženskih problema u njihovom zajedničkom ženskom statusu. Stari stereotipi da žene ne mogu da rade zajedno ili ne vole jedan drugu ili da mogu dobro da rade samo ako im je muškarac šef, pokazuju se kroz praksu ženskih grupa kao potpuno pogrešni.

Deljenje iskustva pomaže ženama da nađu zajednički imenitelj, a to je da žene pate od ruke muške supremacije u društvu. Ona prodire u sve sfere ženske egzistencije kontrolišući način na kojima je žnama dozvoljeno da organizuju svoje živote i načine na koje se obavljaju njihovi međusobni odnosi. Žene moraju da razumeju načine koji ih sprečavaju da osete sopstvene vrednosti.

U ženskoj grupi ženama je dozvoljeno, nekima prvi put u životu da se osete nezavisnim od muškaraca. Ujedno, pošto je grupa postala tako značajna za živote žena, počele su da se odvajaju zavisnosti od muških vrednosti i institucija.

¹⁰ Mršević Z., (1993), Samoorganizovanje žena za pomoć ženama, problemi unutrašnje strukture i iskustva, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Beograd, no. 2, pp. 162-180.

Izborni sistem kvota kao mehanizam postizanja ravnopravnosti polova u politici

Postoji niz mehanizama kojima se može povećati prisustvo žena u političkom životu, sa različitim nivoom efikasnosti u pogledu postizanja toga cilja. Među njima se najčešće spominju reforme političkih partija, kvote i neke druge mere afirmativne akcije, treninzi i obuke u političkim veštinama i povećanju svesti o pitanjima rodne diskriminacije, formiranje ženskih sekcija (foruma) unutar partijskih struktura, kao i razvitak ženskih političkih organizacija.¹¹

Povećano učešće žena u političkim procesima donošenja odluka ne svodi se na puko povećanje broja žena u sastavu tih tela. Naime, žene koje učestvuju u političkom životu mogu biti pripadnice društvenih elita ili da su do pozicija došle zahvaljujući ličnim vezama sa nekim od muškaraca – političkih lidera, tako da zapravo ne predstavljaju interese običnih žena, niti doprinose rešavanju njihovih problema o kojima nemaju mnogo znanja ili interesa da se za njih zalažu. Smatra se da je neophodno „efektivno feminizirati politički prostor“ što znači da je neophodno istovremeno jačati ženski pokret i lokalne institucije/mehanizme za rodnu ravnopravnost, kao i održavati proces lobiranja kao uspostavljeni, permanentni dijalog sa etabliranim strukturama moći.

U društvima muške dominacije, kvota izborni sistemi su se do sada pokazali kao veoma efikasno sredstvo u brzom povećanju učešća žena na mestima političkog donošenja odluka i povećanju broja žena političkih liderki. Društva muške dominacije, kakvo je nesumnjivo i naše, karakterišu se osnovnim tipom društvenih odnosa u kojima daleko neproporcionalno veći deo društvene moći, društvenog bogatstva, vlasti i ugleda pripadaju muškarcima. Kvote se mogu koristiti kao tzv. partijske kvote koje se primenjuju u pogledu sastava svih unutarpartijskih organa i funkcija, kao i zakonske kvote koje regulišu sastav izbornih lista kandidata. Oba tipa kvota sistema su se pokazali odličnim kako u zemljama u kojima je učešće žena u političkom životu veoma nisko tako i u onim zemljama u kojima je već došlo do izvesnog prodora žena na političku scenu.

Interesantno je da se kvota sistem uvodi tamo gde su žene gotovo potpuno isključene iz političkog života kao i gde postoji duga istorija ženskog učestvovanja na tržištu rada i u političkom životu, kao što su skandinavske zemlje. Izborne kvote zapravo nisu bile uvedene pre 80-ih godina 20.v. kada su u tim zemljama žene počele da čine već 25% članova parlamenata.

U periodu komunizma (socijalizma) tzv. „žensko pitanje“ smatralo se kao deo klasnog pitanja koje se rešava ili je rešeno kroz aktivnosti komunističke partije,

¹¹ Mršević Z., (2006), *Implementing Quotas: Legal Reform and Enforcement in Serbia and Montenegro*, 48-53, Ed: Francesca Binda and Julie Ballington, *The Implementation of Quotas: European Experiences*. IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance), Stockholm, Sweden

radnika samoupravljača ili kroz aktivnosti partijskih organa. Nije se smatralo da postoji potreba za bilo kakvom nezavisnom ženskom organizacijom. Tako je nastao termin „državni feminizam“, jer su pitanja rešavala partijska rukovodstva. U politici su bile prisutne tzv. „alibi drugarice“, tj. žene koje nisu zastupale interese žena, već podržavale odluke partijskih organa i svojim prisustvom pribavljale „dokaz“ demokratičnosti državnih struktura u kojima, eto, ima mesta i za žene bez diskriminacije.

Ne treba ispustiti iz vida da su za vreme socijalizma rešena zaista mnoga od suštinskih pitanja položaja žena: obezbeđena je načelna zabrana rodno zasnovane diskriminacije, žene su dobile pravo glasa, čime je uspostavljena formalna ravnopravnost, priznavana su reproduktivna prava žena uključujući i pravo na abortus koje se zasnivalo na ustavnim ili zakonskim odredbama, postojalo je plaćeno porodijsko odsustvo, jednak pristup svim nivoima obrazovanja, svi obrazovni nivoi su bili besplatni licima oba pola bez diskriminacije, ustavno i zakonski je garantovana jednaka plaćenost za jednaki rad i briga o predškolskoj deci bila je organizovana i u najvećoj meri finansirana od strane države, čemu treba dodati i usluge besplatnog zdravstvenog sistema, od strane države beneficiran javni transport i sl.

Srbija.¹² Lokalni i parlamentarni izbori koji su označili početak demokratske ere u Srbiji desili su se u jesen 2000. godine i u to vreme važeće izborno zakonodavstvo nije predviđalo primenu kvota sistema ni u jednom izornoj instanci.

Otvoreni oružani sukob u južnoj Srbiji (opštine Bujanovac, Medveđa i Preševo) naseljene većinskim albanskim stanovništvom predstavljao je prepreku za organizovanje lokalnih izbora za opštinske skupštine istovremeno u septembru 2000. kada su izbori organizovani u celoj Srbiji. Kada se situacija u pomenutoj oblasti promenila i kada su oružani sukobi prestali, pitanje lokalnih izbora je pokrenuto i kao jedno od identifikovanih načina prevazilaženja konfliktne situacije. U to vreme rodila se i ideja o promeni Zakona o lokalnim izborima u pravcu obezbeđivanja zakonskog mehanizma da većinsko stanovništvo zaista bude većinski i zastupljeno u predstavničkim organima što do tada nije bio slučaj i što je identifikovano kao jedno od postojećih žarišta pomenutog sukoba.

Zajedno za svešću o potrebi prevazilaženja međuetničkih sukoba putem obezbeđivanja proporcionalne zastupljenosti svih društvenih grupacija u predstavničkim telima, prateći istu logiku poštovanja principa inkluzivne (uključujuće), participativne demokratije, obezbeđeni su i efektivni zakonski mehanizmi za obezbeđivanje prisustva i žena. Naime, prvi put tada predviđeno je kao zakonska obeza prisustvo 30% kandidata manje zastupljenog pola na kandidacionim listama, čime su ženama otvorena vrata da se i u toj patrijarhalnoj i zaostaloj oblasti u kojoj žene nikada nisu imale tradiciju učešća u javnom životu, nađu u određenim strukturama

¹² Mršević Z., (2007), Ka demokratskom društvu – sistem izbornih kvota, Institut društvenih nauka, Beograd. Pp 285.

lokalnih organa vlasti. Bez kvota sistema verovatno se bukvalno ni jedna žena ne bi našla u opštinskim skupštinama koje bi se sastojale isključivo od muškaraca zahvaljujući patrijarhalnoj i militarističkoj tradiciji te konfliktno oblasti.

Karakteristika te južnosrpske oblasti je dugotrajnost etničkih konflikata. Rezultat je da bi se teško našao muškarac između 15 i 85 godine starosti bilo koje nacionalne pripadnosti koji nikada nije nosio oružje i ubijao/pucao na svoje susede i sugrađane drugih nacionalnosti. Bez kvota sistema predstavnički organi bi se sastojali upravo isključivo od takvih građana ratničke prošlosti, pa su razlozi bezbednosti i smirivanja situacije upućivali na strana slična iskustva neophodnosti povećanja učešća žena na mestima odlučivanja. Naime, omogućavanje prisustva žena u političkim telima koje kako god bile lojalne muškarcima svoga naroda, ipak predstavljaju manje militantan društveni elemenat, pokazalo se kao jedan od faktora koji u postkonfliktnim situacijama doprinosi stabilizacije postignutog mira.

Zbog svega rečenog, jasno je da glavni motiv za uvođenje kvota sistema u izborni zakon o lokalnim izborima u tom političkom momentu i u tom regionu nije bio obezbeđivanje boljih mehanizama za omogućavanje političke participacije žena ili zaštita ljudskih prava žena. Glavna namera je bila obezbeđivanje jedne mirnije i saradljivije atmosfere u lokalnim predstavničkim organima na način povećanja broja žena koje se obično svuda percipiraju kao manje ratoborne i osvetoljubive.

Taj Zakon zaista jeste donet iz razloga lokalnih izbora u pomenute tri južnosrpske opštine u prvom postkonfliktnom periodu, ali njegova namena nije bila da se primeni samo tada i tamo i nikada više, već je njegova namena da se posle prve primene na izborima u Bujanovcu, Preševu i Medveđi, primenjuje u svim drugim situacijama lokalnih izbora na celoj teritoriji Srbije. Pre redovnih lokalnih izbora u septembru 2004. taj Zakon se primenio, osim u pomenute tri južnosrpske opštine, još u 16 opština u kojima su zbog različitih problema raspuštene skupštine opština, uvedene privremene mere a zatim i raspisani preveremeni izbori. U septembru 2004. kvota sistem, kao mera afirmativne akcije za obezbeđivanje političke participacije, manje zastupljenom polu primenjuje se na celoj teritoriji Srbije i rezultirao je u 15-25% žena u opštinskim skupštinama.

Kvota sistem za izbore za Narodnu skupštinu Republike Srbije postoji u usvojenim amandmanima na izborni zakon donetim aprila 2004. Zakon je amandiran odredbama o kvota sistemu za lica manje zastupljenog pola, kao i nekim drugim instrumentima afirmativne akcije koji pogoduju manjinama, invalidima, licima na privremenom radu u inostranstvu, vojnicima, osuđenima i sl. Do ovih izmena i dopuna je došlo, jer je rezultat izbora održanih u decembru 2003. doveo do sastava Narodne skupštine, koji ne oslikava ni približno sastav građana Srbije, a poslanici su gotovo 100% srpske nacionalnosti i 90% muškarci. Više od jedne trećine građana Srbije, koji nisu srpske nacionalnosti kao i oko 52% biračkog

tela ženskog pola, nisu predstavljeni u Narodnoj skupštini zahvaljujući politički neadekvatnim pravnim instrumentima.

Kako je cela situacija internacionalizovana od strane vojvođanskih manjina a naročito Mađara, Zakon je amendiran merama afirmativne akcije, pa su zajedno sa manjinama beneficirane i žene. Rešenje problema adekvatnog predstavljanja manjinskog stanovništva aktuelizovalo i problematizovalo je neadekvatno predstavljanje žena koje su ne manjina već zapravo većina.

Ako se primenjuju mere afirmativne akcije za manjine, opravdano je bilo primeniti iste mere i za žene koje bez dodatnih mera ne bi redovnim putem mogle da se nađu u predstavničkom telu u adekvatnom broju. U toj situaciji kvota sistem iz Zakona o lokalnim izborima našao se kao dobro rešenje problema. Ista logika koja je motivisala beneficiranje manjina, dovela je i do beneficiranja žena, jer je jasno da princip participativne, inkluzivne demokratije ne može da se zaustavi samo na jednoj kategoriji isključenih.

Broj žena pre uvođenja kvota sistema u Srbiji. Na prvim višepartijskim izborima, koji su se odigrali 1992, bilo je izabranih 1.7% žena. Za vreme Miloševićevog režima najviše izabranih žena u Narodnoj skupštini je bilo 5.5%

Posle demokratskih promena 2000. u Narodnoj skupštini bilo je nešto više od 11% žena dok ih je u opštinskim skupštinama bilo još i manje, svega 6-7% što je nivo prisustva žena u parlamentima arapskim zemljama.

Ako izborna lista ne sadrži 30% lica manje zastupljenog pola smeštenih na svako četvrto mesto (tzv. dupli kvota izborni sistem), ta lista će se vratiti toj partiji na korekciju. Ako je tako vraćena lista opet manjkava u pogledu ispunjenosti zahteva za 30% prisustva kandidata manje zastupljenog pola, takva lista neće biti prihvaćena i Izborna komisija će je objaviti.

Obavezne kvote, koje su uvedene 2002. godine, dovele su do značajnog porasta žena u skupštinama opština Srbije. Posle izbora u septembru 2004. taj broj je, kao što smo rekli, već 15-25%. To je manje od 30% (granica retko dostignuta u bilo kojoj opštini). Treba skrenuti pažnju da partije, koje su dobijale mali broj mesta (ispod 4), nisu imale zakonsku obavezu da nominuju žensko lice, pa je usled matematičkih i drugih okolnosti procenat stvarno imenovanih žena niži od 30%.

Drugi problem je da zamena izabranog lica nije zakonski regulisana kao obaveza da se lice manje zastupljenog pola zamenjuje licem istog pola, pa je teoretski moguće zamisliti situaciju da se sve izabrane žene povuku i ustupe mesto svojim muškim partijskim kolegama, što bi značilo potpuno izigravanje kvota sistema. Kada se ta zakonska praznina kombinuje sa nevoljnošću političkih partija da podrže kandidatkinje jasno je kako je došlo do anegdotalne javne izjave: „Uložili smo maksimalne napore da broj žena održimo minimalnim“ (Zaječar, izborna kampanja u septembru 2004).

Uočeno je da kandidatkinje za opštinske izbore nisu imale podršku svojih partija istoga nivoa, kao što je to bio slučaj sa njihovim muškim kolegama, i da su štaviše bile primane sa određenim hostilitetom kao osobe koje neopravdano oduzimaju „zaslužnim“ kolegama mesta na listama. Takvo partijsko ponašanje i atmosfera mora da se menja i jedan od svetski poznatih programa prenosa ekskluzivnog fokusa sa muškaraca na žene članice partija ostvaruje se kroz „Žene to mogu“.

Značajan poraz nezavisnih kandidatkinja vodi u zaključak da u sadašnjem političkom ambijentu žene mogu da uspeju kao kandidatkinje za gradonačelnika samo ako su kandidatkinje velikih političkih partija. Što se tiče ulaska u opštinske skupštine, jasno je da se bez kvota sistema ne može očekivati bilo kakav značajniji broj pri čemu se čak i 10% pokazalo kao nedostižno za lokalne uslove.

Od međunarodnih iskustava navodi se kao uspešan instrument u promovisanju ženske političke participacije međupartijsko umrežavanje žena političarki oko pitanja od opšteg značaja za žene kao što su pitanja ženskog zdravlja, ustanova za zaštitu dece, nezaposlenost žena i sl. Takav vid specifične političke aktivnosti dobijao je obično široku partijsku podršku mada uvek ima i onih partija koje u tome svemu vide samo partijsku nedisciplinu i neloyalnost.

Neophodno je doneti interne partijske kodekse ponašanja kojima bi se propisivalo profesionalno ponašanje prema ženama i zabranjivao harasment, čiime bi se opšti profesionalni položaj i javni ugled žena političarki popravljao.

Potrebno je dovesti do promena u pojedinim političkim partijama kroz podizanje svesti, kroz diskusije o pozitivnim merama i jačanja kapaciteta unutarpartijskim ženskih grupa kao i pojedinih žena partijskih liderki. Dobra je strategija tzv. *cross border fertilisation* (prekogranično preuzimanje korisnih iskustava) i zajedničke akcije. Potrebno je usmeriti napore ka izboru tema kao i na radu u konkretnim izbornim jedinicama radi promocije žena.

Tematska područja su: žene u politici i političkom liderstvu, žene članice manjina kao demokratsko pitanje i pitanje ravnopravnosti, reproduktivna prava kao pitanje ravnopravnosti i ljudskih prava žena, društvena i ekonomska tranzicija i uticaj na ženska prava i nedavni pristupanje EU i rodna ravnopravnost.

Iskustva govore i o potrebi senzitivizacije medija na pitanja žena političarki, koje za sada dobijaju uglavnom negativnu medijsku pažnju, jer su redovno spominjane u neafirmativnom kontekstu, povezano sa skandalima i na senzacionalistički način. Pokazalo se neophodnim senzitiviziranje novinara i urednika na pitanja rodne ravnopravnosti i postojanja diskriminacije. Nedostatak tih osnovnih znanja u medijima o rodnoj ravnopravnosti i njegovom značaju za građenje institucija demokratskog društva značajno doprinosi lošoj medijskoj prezentaciji uloge političarki u javnom životu, a time i stvaranju negativne javne percepcije žena u toj ulozi.

Izborni sistemi i njihov uticaj na prisustvo žena u politici. Gde god postoji jaka tradicija, tj. dugotrajno postojanje nekih izbornih tela, pristup ženama je mnogo teži nego što je slučaj sa nekim novim administrativnim jedinicama.

Izborni sistem koji pogoduje izboru žena je definitivno proporcionalni sistem koji se kroz praksu pokazao kao mnogo pogodniji od većinskog. Za povećanje broja žena je bolje kada glasači glasaju za više kandidata sa liste a ne samo za jednog.

Šanse žena da budu izabrane rastu sa povećanim, višim pragom prolaznosti, jer je to instrument koji ukрупnjava političke partije i smanjuje i eliminiše izvesan broj manjih partija. Samim tim šanse žena da kroz veće partije koje dobijaju više osvojenih mesta dođu do nominacije je veća nego u situaciji rasitnjenosti osvojenih mesta među mnogim partijama. Naime, ženama je teže da budu nominovane u situacijama kada partije imaju mali broj osvojenih mesta.

Dalje je primećeno da, iako ni jedna od tranzicijskih zemalja ne koristi izborni sistem koji bi bio očigledno nepovoljan za žene, razni nacionalni sistemi koji predviđaju partijsku i glasačku selekciju u malim izbornim jedinicama faktički smanjuju mogućnosti žena da budu zaista izabrane. Očiti primeri za to su Mađarska i Slovenija u kojima ima veoma malo izabranih žena u izbornim telima upravo zahvaljujući takvim izbornim sistemima.

„Čuvari vrata“ (gate keepers) za ulazak na političku scenu su još uvek političke partije, jer je još uvek glavni ključ kontrole procesa kandidovanja i nominacije u njihovim rukama. Još nejasnije je ko su ti partijski krugovi ili centri moći koji kontrolišu proces nominacije, pod kakvim procedurama, s kojom odgovornošću (i kome)?

Političke platforme i statuti partija moraju da sadrže odgovarajuće odredbe koje se odnose na pitanja rodne ravnopravnosti, jer je to jedini način prodora u partijska tela koja donose odluke. To je neophodno da bi partija mogla da se zalaže i utiče na parlamentarnu ili uopšte političku praksu šireg okruženja. To je spor proces, korak po korak, uvođenje pariteta u partijsko vođstvo, osnaživanje ženskih organizacija, i poedinanih žena liderki, pregovaranje radi uspostavljanja izborne platforme i lista, lobiranje za zip sistem, post izborne aktivnosti kako bi se obezbedilo da rodna ravnopravnost ostane na programu posebno u okvirima partije koja dođe na vlast.

Neophodno je da se odredbe partijskih programskih platformi i statuta primenjuju u praksi, tj. da ne ostanu samo mrtvo slovo na papiru. To se postiže putem lobiranja i uvođenjem afirmativne/pozitivne akcije, koja se prevodi u kvota sistem kao instrument primene stvorene političke volje. Može biti i privremena mera da se podrži ravnopravnost, makar to bilo samo formalno.

Danas je primena kvota partijskog sistema preduslov za socijalističke i socijaldemokratske partije da budu primljene u socijalističku internacionalu. Dakle, partijske kvote su veoma značajne, jer pribavljaju snažno političko zaleđe zahtevima za paritetom.

Cela diskusija o kvotama, naravno, ima svoj gender (rodni) identitet: dok su muškarci nevoljni da izgube svoju kontrolu, moć i privilegovanu poziciju, žene ponekad misle da ih kvote ponižavaju i da one treba da budu izabrane na osnovu svojih zasluga i da ne žele da budu „quota žene“ ili „token žene“, tj. žene koje su izabrane na osnovu svoje biološke pripadnosti što sa svoje strane može da znači obavezu i ograničenje da moraju da se bave samo pitanjima koja se definišu kao „ženska“.

Potrebno je analizirati ne samo broj izabranih žena već i broj kandidovanih žena, a to je podatak koji se u mnogim zemljama zanemaruje. Primena kvota sistema treba da bude ocenjena ne samo kvantitativno već i kvalitativno, kao što je analiza namernih ili nenamernih ograničenja, kakva je situacija stvarne osnaženosti žena iz različitih društvenih grupa ili ranjivih grupa stanovništva, kakve su mogućnosti da dođe do stigmatizacije izabranih žena ili pojavljivanja prepreka tipa fenomena „stakleni plafon“ koje sve sprečavaju žene da se uklupe u kvota šeme.

Tokom devedesetih je došlo do znatnog progressa u pogledu povećanog broja žena na mestima odlučivanja koji se znatno približio idealu pravedne participacije. To je rezultat dobro osmišljenih političkih strategija, advokiranja, podizanja kapaciteta i stvaranju partnerstava. Instrumenti međunarodne zajednice, posebno onih EU-a i Saveta Evrope, instrumenti su koji stalno pokreću agendu jednakih mogućnosti napred. Kao takvi treba da se koriste. Paritet može da bude cilj ostvaren već tokom sledeće decenije. Suština uspeha je dakle u stvaranju političke volje da se promene odnosi moći i uspostavi rodna ravnopravnost.

Poslednjih godina rodne kvote su bile uvedene u zapanjujuće velikom broju zemalja svuda po svetu. Oskora razni kvota režimi se primenjuju i oblastima kao što je Balkan, Južna Azija Afrika i Latinska Amerika.

Dramatične promene koje su donele kvote promenile su raniju rang listu zemalja koja se bazirala na učešću i zastupljenosti žena u političkim telima. Rezultirajući iz kvota sistema, Ruanda, Kosta Rika, Argentina, Mozambik i Južna Afrika sada su se locirale veoma visoko na rang listi Međuparlamentarne unije. Pet nordijskih zemalja (Danska, Finska, Island, Norveška i Švedska), doskora vodeće i maltene jedine u primeni kvota, više nemaju vodeće mesto mada i dalje predstavljaju primer da su promene moguće i potrebne.

U Evropi su izborne zakonske kvote nepopularne izuzev na Balkanu. Kada je u pitanju Zapadna Evropa, kvote se najviše sreću u dobrovoljnoj praksi političkih partija. Francuska i Belgija su jedini izuzeci. U Istočnoj i Centralnoj Evropi samo veoma mali broj partija je usvojio unutrašnji kvota režim dok su pravno regulisane obavezne kvote još uvek retke.

Promene koje su uočene kao rezultat povećanog prisustvo žena u politici su:

1. suštinske promene u političkim vrednostima – mir, poštovanje svih ljudskih prava,
2. suštinske promene u političkim prioritetima – stvaranje radnih mesta, briga za žrtve rata i nasilja, briga za decu i starije, održivi razvoj,
3. suštinska promena političke kulture i metoda političkog rada – uključivanje, izgradnja konsenzusa, decentralizacija i dekoncentracija vlasti, uključujuća i participativna demokratija, demokratija socijalne pravde i rodne ravnopravnosti nacionalne i regionalne institucije za podršku,

Vrste kvota. Kvote se mogu koristiti kao tzv. partijske kvote koje se primenjuju u pogledu sastava svih unutarpartijskih organa i funkcija, kao i zakonske kvote koje regulišu sastav izbornih lista kandidata. Oba tipa kvota sistema su se pokazali odličnim kako u zemljama u kojima je učešće žena u političkom životu veoma nisko tako i u onim zemljama u kojima je već došlo do izvesnog prodora žena na političku scenu.

Interesantno je da se kvota sistem uvodi kada su žene gotovo potpuno isključene iz političkog života i gde postoji duga istorija ženskog učestvovanja na tržištu rada i u političkom životu, kao što su skandinavske zemlje. Izborne kvote zapravo nisu bile uvedene pre 80-ih godina 20.v. kada su u tim zemljama žene počele da čine već 25% članova parlamenata.

Termin kvota sistem pokriva više raznih strategija koje se mogu razlikovati u pogledu tri suštinska kriterijuma: kvote mogu biti postavljene sa raznim procentima, npr. mogu biti 20% ali i svih 50%. Mogu se tehnički izražavati kao maksimumi (npr. jednog pola ne može biti više od 60%) ili minimumi (npr. neophodno je imati najmanje 30% manje zastupljenog pola).

Dalje, kvote se mogu primenjivati na različitim nivoima/fazama procesa selekcije, na primer u fazi pravljenja užeg izbora za kandidate kao i prilikom finalnog selekcioniranja kandidata za kandidacione liste. Konačno, najvažnija razlika je da li kvote postoje kao zakonom predviđena mera (izbornim zakonima) ili je to stvar unutarpartijskih, statutarnih ili programskih regulativa, koje moraju da budu ustavno i zakonski omogućeni, tj. dozvoljeni kao legalna vrsta pozitivne diskriminacije (jer bi inače bili rodno zasnovana diskriminacija i kao takva, zabranjena). Kod partijskih kvota mogu se razlikovati dve vrste kvota: kvote za izbor unutarpartijskih organa i tela i kvote koje partije primenjuju prilikom selekcije za svoje kandidacione izborne liste. Ukratko, kvote mogu da budu dobrovoljno usvojene strateške mere pozitivne akcije, koje primenjuju pojedine partije, ali mogu da budu i rezultat legislativne strategije proistekle iz zahteva unapređivanja rodne ravnopravnosti.

U širem smislu, termin „kvota sistem“ obuhvata i neke druge mere, uglavnom razvijane i primenjivane u britanskoj praksi, kao što su: uži izbor žena, tvining i

ziping sistemi. Ženski uži izbor (all women short list) prave same političke partije između prisutnih žena, potencijalnih kandidatkinja za izbore, naročito za lokalne izborne jedinice, tako da one na kandidacione liste ne dolaze kroz konkurenciju sa muškarcima, članovima svoje partije, već se za mesta na kandidacionim listama takmiče sa ženskim protikandidatkinjama sa ženske liste užeg izbora.

„Ziping“: Znači sistem „rajsferšlusa“, tj. kada na partijskim izbornim listama jedan muški kandidat smenjuje jednog ženskog kandidata, koji onda naizmenično čine tu izbornu listu sastavljenu od pola žena, pola muškaraca. „Tvining“: Izborne jedinice u kojima postoji verovatoća da će pobediti ista partija predstavljaju par i onda se muški kandidat stavlja da vodi listu u jednoj a ženski u drugoj izbornoj jedinici. To podrazumeva političku volju i veliko *bona fide* poverenje na strani partijskih administratora u izbornim jedinicama da obezbede objektivne kriterijume za identifikovanje koje su izborne jedinice izgledne za dobijanje ili gubljenje više od drugih izbornih jedinica. Presudno je dobiti prave muške i ženske kandidate koje su izabrale partije, sa objektivnim očekivanjem da mogu da pobeđu u određenim izbornim jedinicama.

Kvote su efikasnije i efektivnije što su višeg procentualnog zahteva, ako se primenjuju bliže finalnoj izbornoj etapi, i što su formalno zakonski obaveznije.

Faktori uspešnog povećanja broja žena. Energija političkog momenta rasta učešća žena u parlamentu je za sada ocenjena kao momenat kapitalizacije postignutog, tj. otvaranja mogućnosti sticanja i ostvarivanja kvaliteta na osnovu kvantiteta i mera da se i kvantitet očuva i ne ugrozi u dolazećim vremenima.

Prvo, treba naglasiti tzv. institucionalne faktore, kao što su izborni sistem, magnitude okruga, karakteristike lista političkih partija, partijske ideologije i partijska pravila, uticaj žena parlamentarki i njihovog ponašanja i rada u Parlamentu. Druga je grupa tzv. socio-ekonomskih faktora, kao što su učešće žena u radnoj snazi na tržištu rada, nivo obrazovanosti žena, stalni razvitak sistema socijalnog staranja, pozitivan uticaj žena parlamentarki na rešavanje ženskih pitanja. Treća grupa su tzv. kulturološki faktori kao što je religioznost i društveni stav prema pitanju rodne ravnopravnosti.

Proporcionalni izborni sistem (sistem partijskih kandidacionih listi) udružen sa ranim početkom razvitka švedskog sistema socijalnog staranja, ženskim mogućnostima da se školuju i zaposle se, niska stopa fertiliteta, sekularizacija društva i protestantska religija, smatraju se faktorima od velikog uticaja na objašnjenje visokog učešća žena u švedskom Parlamentu.

Iako je sve navedeno tačno, ostaju još uvek neka otvorena pitanja, npr. zašto je do porasta zastupljenosti žena u Parlamentu došlo baš sedamdesetih a ne ranije kada je poznato da švedski izborni sistem postoji nepromenjen već 50 godina? Kako je do nagle velike promene došlo u situaciji suštinskog odsustva promene u pogledu svih pomenutih institucionalnih i socio-kulturnih momenata? Odgovor

je kvota sistem i leži u širokoj društvenoj i političkoj rešenosti da se taj sistem dosledno primenjuje što je slučaj npr. u Belgiji.

Kumulativno dejstvo partijskih i zakonskih kvota. Većina belgijskih političkih partija shvativši da su kvote i sadašnjost i budućnost belgijskih izbora, okrenula se ka uvođenju unutarpartijskih kvota kao meri za identifikovanje, pridobijanje i obučavanje kvalitetnih ženskih kandidata. Mnoge su počele da se obraćaju stručnjakinjama ili ženama istaknutim u javnom životu nastojeći da obezbede njihovo prisustvo na svojim kandidacionim listama, a druge su uvodile striktnu primenu kvota za unutarpartijske izbore kako bi se kandidatkinje obučile za upravljanje, donošenje odluka i uopšte politički život.

To se pokazalo kao dobitna kombinacija. Zakonski obavezna kvota kombinovana sa dobrovoljno primenjenim partijskim kvotama sprečile su većinu problema koji prate primenu kvota sistema, posebno onih koji se odnose na očigledno neadekvatne kandidatkinje.

Partijske kvote su dovele do rivaliteta i konkurencije kvalitetnih žena unutar partijskih struktura, a zakonske kvote su primorale partije koje su na to gledale sa neodobravanjem da prihvate određene proporcije prisustva žena na listama. Jednom kada su kvote postale zakonski obavezne, počela je tendencija u partijama da ih unutarpartijskim kvotama nadmaše, a sve u želji da se partija učini kompetitivnijom s obzirom na što bolju usklađenost s postojećim izbornim pravilima.

Dobijeno kumulativno dejstvo dokazuje kako su obe mere bile potrebne, jer partijske mere sigurno neće biti primenjene svuda i sistematski ako iza njih ne stoje obavezujuće zakonske kvote, a zakonske kvote bez partijskih predstavljaju slab instrument kojim se ne obezbeđuje prava afirmacija žena, već partije više izlažu prinudnim, neprijatnim merama nego da demokratizuju unutrašnju strukturu. Zakon tako pomaže partijama da profilišu sopstvenu politiku i program u saglasnosti sa zakonom.

Zajedno sa kumulativnom dejstvom zakonskih i partijskih kvota, išla je i poboljšana reputacija već izabranih žena. Naime, one koje su prve izabrane na osnovu kvota sistema simbolično i metaforično su „otvorile“ vrata povećanom broju drugih žena, jer je postalo jasno da se tu ne radi o nepravednom povlašćivanju nesposobnih, već davanju prave šanse itekako vrednim i važnim političkim ličnostima, koje zbog svoje polne pripadnosti nisu imale priliku da rade na korist društva u celini.

Uloga kvota izbornog sistema. Ljudski odnosi nisu zadati jednom zauvek i oni se menjaju. Odnos između muškaraca i žena je proces koji je dinamičan i promenljiv. Suština leži u uspostavljanju partnerstva zasnovanog na ravnopravnosti u toj progresivnoj promeni odnosa. Sve je to pitanje preraspodele moći radi uspostavljanja ravnopravne ili prave ravnoteže moći. Kroz primenu kvota sistema

pokazalo se da je neophodno na principijelnom planu usvojiti ne „jednakost mogućnosti“ već princip „jednakosti rezultata“. Najveći broj funkcionišućih kvota sistema zapravo određuje samo procenat žena i muškaraca koji će biti kandidovani na kandidacionim listama dok se distribucija mesta po polovima ne reguliše. Smatra se da je to prava primena principa jednakih mogućnosti gde žene i muškarci imaju prilike da se predstavje biračima kroz otvorene liste proporcionalnog sistema i kroz većinski izborni sistem, gde birači imaju mogućnost da biraju između žena i muškaraca.

Tokom mnogih godina nordijske zemlje su bile primer stalnog porasta broja žena u predstavničkim telima. One su bile predmet mnogih analiza kako se do toga došlo, pa se kao faktori koji su doprineli usvajanju i primeni kvota sistema pominju najčešće temeljna sekularizacija tih zemalja, jačanje socijaldemokratskih partija i političkih opcija, razvitak i širenje atributa država blagostanja, povećano prisustvo žena na tržištu rada, obrazovni bum koji su se desili posle 1960, kao i proporcionalni izborni sistem. Strateški faktori su viđeni kao važni, na primer različiti pristupi koje su primenjivale ženske organizacije da povećaju nivo političke reprezentacije žena.

Ipak, mora se stalno imati u vidu da kvote nigde nisu došle same od sebe niti su se desile u situacijama malog prisustva žena u predstavničkim telima ili pak njihovog potpunog odsustva. Kvota sistemi su usvajani tek onda i u onim zemljama u kojima je postojalo već prisutno 25% žena u nacionalnim parlamentima. Žene koje su već bile prisutne na javnoj i političkoj sceni koristile su svoje brojčano prisustvo da se izbore za konsolidaciju i stalnost ženske političke participacije kroz uvođenje kvota sistema. Interesantno je da kvote uglavnom nisu bile uvedene zakonski već putem internih partijskih mehanizama i odluka. Naravno, nisu sve nordijske partije usvajale kvote, samo one koje su se po programskoj orijentaciji nalazile levo od centra.

U mnogim delovima sveta je primećeno da intenzivirani procesi demokratizacije obično nisu istovremeno praćeni značajnijim porastom broja žena na mestima odlučivanja u ekonomskoj i političkoj oblasti i drugim javnim strukturama društva. To je naročito zapaženo u slučaju kad se radi o vodećim političkim pozicijama. Mnogi autori ukazuju da se broj žena može povećati samo zakonski.

Efikasnost kvota sistema se ogleda u brzom omogućavanju pristupa najspособnijim ženama najvišim političkim pozicijama uz onemogućavanje njihovog eliminisanja zbog nasleđenih kulturoloških predrasuda i stereotipa.

Za odsustvo žena sa mesta odlučivanja se često okrivljuju same žene („nemaju interesa i/ili sposobnosti“), ali i za to odsustvo „interesa“ postoje brojni kulturni razlozi. Pod uticajem rodno stereotipnih očekivanja, žene donose odluke u saglasnosti sa onim što se od žene očekuje a to je uglavnom tzv. „lakša“ karijera, jer su odgajane da nemaju ambicija u pogledu karijere u javnom životu, osvaja-nja liderskih pozicija ili pozicija onih koji donose odluke. Kultura oblikuje nivo

i vrstu podrške kandidatkinjama od strane glasača kako žena tako i muškaraca. Isti je uzrok i određivanje političkih prioriteta među kojima obično nema rodne ravnopravnosti, koju možda smatraju važnom razne organizacije i grupe ali glavna politička scena ih retko uzima kao takve u obzir.

Pitanje je kakva je uloga izbornog kvota sistema za povlašćivanje žena (osoba manje zastupljenog pola)? Koje su poznati mehanizam za obezbeđivanje zastupljenosti određenih manjinskih društvenih kategorija? Žene nisu ni manjina ni marginalizovana društvena kategorija, jer su prisutne u nacionalno većinskom stanovništvu, manjinama i svim društvenim klasama i kategorijama. Dok se kvote mogu shvatiti kao gornja granica kada su u pitanju nacionalne manjine, isto nije njihova uloga kada su u pitanju žene. Kvote u tom slučaju predstavljaju samo početak, prelaznu fazu ka paritetnoj demokratiji, način da se razbije politička inercija muške većine, način afirmacije i priznavanja ženskih političkih i liderskih sposobnosti. Žene u kvantitativnom smislu čine više od polovine čovečanstva i zato paritet predstavlja prirodni sledeći korak posle kvota. Paritet je ravnopravna, paritetna deoba moći i učestvovanje na ravnopravnoj osnovi. Drugim rečima, paritet je zahtev da žene i muškarci moraju da budu ravnopravno predstavljeni na pozicijama odlučivanja i kvote su samo način, sredstvo postizanja toga cilja a ne cilj za sebe, a još manje maksimalni i krajnji domet ženskih aspiracija.

Kvota su tim potrebnije, jer je uočeno da su neke kategorije žena još slabije predstavljene od ionako niskog ženskog proseka ili, ako se tako može reći, još odsutnije. To su žene iz ruralnih područja, migrantkinje, žene etničkih manjina, invalidne žene, mlade žene. Njihovo odsustvo iz politike znači i njihovo odsustvo iz socijalnih programa, društvenih kretanja, ekonomije, medija, nevladinog sektora, sindikata i sl, jer njihove interese nema ko da predstavlja. To njihovu situaciju čini još složenijom a njih same još diskriminisanijim.

Po izmenama izbornog Zakona u junu 2011. na izbornoj listi među svaka tri kandidata mora biti najmanje po jedan kandidat – pripadnik onog pola koji je manje zastupljen na listi, a sve dobijene mandate sa izborne liste dodeljuju se kandidatima po redosledu na izbornoj listi, počev od prvog kandidata sa liste. Time se faktički omogućava jednotrećinsko prisustvo žena i na kandidacionim listama i u poslaničkim klupama, što do sada nije bio slučaj.

MEHANIZMI ZA RODNU RAVNOPRAVNOST

Mehanizmi za rodnu ravnopravnost¹³

Mehanizmi za rodnu ravnopravnost su institucije i zakoni kojima se reguliše rad institucija ili različite procedure sa ciljem ostvarivanja rodne ravnopravnosti na državnom, institucionalnom nivou. Nastali su kao rezultat shvatanja da za rodnu ravnopravnost nije dovoljno imati ustavne i zakonske odredbe koje predviđaju da su svi ljudi jednaki bez obzira na svoj pol. Nije dovoljno ni doneti zakone o rodnoj ravnopravnosti i/ili antidiskriminaciji već su za to bile potrebne posebne institucije. Prva tela toga tipa formirana su u Švedskoj pre više od pola veka da bi ih prihvatile i promovisale Ujedinjene nacije na konferenciji UN u Najrobiju kao jedan od uspešnih modela institucionalnog rada na pitanjima rodne ravnopravnosti.

Pravilo koje važi i u drugim oblastima, da efikasna primena principa, normi ili regulative zavisi u velikoj meri od postojanja efikasnih institucija za njihovu primenu, primenljivo je i u oblasti rodne ravnopravnosti. Tim pre što je jasno da rodna ravnopravnost nije jednokratni cilj, tako da se iz tog shvatanja razvila težnja da se rodna ravnopravnost stalno štiti i unapređuje kroz efikasan, insitucionalan rad različitih ovlašćenih državnih tela i organa. Najčešće mesto njihovog funkcionisanja u Evropi su nacionalni parlamenti i vlade, a sadržinski domen njihovog rada su radnopravni odnosi. Osim nacionalnog nivoa, sve češće se sreću veoma različiti i originalni oblici lokalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost, koji se vrlo autentično razvijaju u posebnim uslovima svake pojedine zemlje ili čak i pojedinih regiona. Italija se obično pominje kao jedan od takvih primera uspešno lokalno diversifikovanih mehanizama za rodnu ravnopravnost.

Postizanje demokratije unapred pretpostavlja postojanje stvarnog partnerstva između muškaraca i žena u vođenju poslova društva u kome oni rade u uslovima jednakosti i komplementarnosti, uzajamno se obogaćujući svojim razlikama.

¹³ Mršević Z., (2002), Standardi i mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti u demokratskim zemljama, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, OSCE. Pp. 226.

(Univerzalna Deklaracija o demokratiji čl. 4). Demokratija se zasniva na pravu svakoga da uzme učešće u upravljanju javnim poslovima; ona stoga zahteva postojanje predstavničkih institucija na svim nivoima, a posebno parlamenta u kome su predstavljene sve komponente društva i koje imaju potrebna ovlašćenja i sredstva da izraze volju naroda kroz zakonodavni proces i nadgledanjem poslova upravljanja. (Univerzalna Deklaracija o demokratiji, čl. 11)

Kroz različite stupnjeve kulturnih i religijskih vrednosti civilizacije nastoje da dodele manje-više kruto specifične uloge i zadatke muškarcima i ženama. Još uvek je vidljiva težnja da se ograniči učešće žena u političkom životu ili čak da se isključe žene iz politike. Društvene, političke, ustavne i zakonske intervencije u ovoj oblasti su među najdelikatnijim i dugoročnije su u pogledu postizanja rezultata od mnogih.

Prošlo je više od pola veka od usvajanja Konvencije o političkim pravima žena i uprkos nespornom progresu, muškarci ostaju da dominiraju političkim i parlamentarnim životom u svim zemljama. Koncept demokratije će jedino imati istinit i dinamički značaj kada o politici i nacionalnom zakonodavstvu budu odlučivali zajedno muškarci i žene kroz pravični pristup interesima i priznavanje sposobnosti obeju polovina stanovništva.

Akcent u osnivanju mehanizama za rodnu ravnopravnost se stavlja na dva komplementarna koncepta: koncept ravnopravnosti koji odražava činjenicu da su ljudi jednog ili drugog pola različiti ali pored toga ravnopravni i koncept o partnerstvu koji pokazuje da kreativno udruživanje snaga može biti ostvareno između muškaraca i žena kako bi se efikasno zajednički latili rešavanja problema zajednice. Potrebno je ukazivati na primere učešća žena u borbama za nacionalno oslobođenje, u obnavljanju nacije posle rata, njihova prošla i sadašnja uloga u razvoju. Vlade bi trebalo da organizuju kampanje javnog informisanja u tu svrhu. Da bi poštovali princip jednakosti, one bi trebalo da rade na tome da slika žena koje su date u udžbenicima odgovara istorijskim činjenicama i da bude prezentovana sa svim svojim potencijalima i dostignućima.

Participativni model političkog organizovanja neophodan je elemenat procesa demokratizacije jedne zemlje. Žene u politici su još uvek retke i njihov broj je daleko niži od njihovog proporcionalnog učešća u ukupnom broju građana. Savremena svetska javnost poklanja sve više pažnje političkoj participaciji žena na svim nivoima predstavničkih i izvršnih političkih tela i problemima koji to ometaju.

Među ženama je sazrelo uverenje da je politika itekako u domenu njihovih najvažnijih interesa. Kroz iskustva ženskog pokreta je odbačeno i ono tradicionalno uverenje da je politika „muška stvar“ ili, još gore, da su to „nepoštena muška posla“ i mesto za „muške karijeriste i preterano ambiciozne“. Uprkos tom saznanju, ženski pokret se dugo zadržao izvan glavnih političkih tokova. Dugo vremena kao da su postojala dva sveta, glavna politička scena i ona druga, paralelna, bez mnogo dodira sa prvom.

Uočena je ne samo potreba postojanja dijaloga između sveta politike i ženskog aktivizma već i to da je politička scena mesto na kome se donose sve relevantne odluke. Tamo gde se donose odluke, moraju da budu žene kao i svi društveni segmenti, proporcionalno i pošteno predstavljeni, što je neophodni uslov demokratičnosti jednog političkog sistema.

Države Evrope priznaju ravnopravnost žena i muškaraca, a zaštita i promocija ljudskih prava žena je bitna za stabilnu demokratiju, za političku i ekonomsku sigurnost i stabilnost Evrope. Teži se povećavanju pristupa žena svim oblastima političkog i javnog života. Podržavaju se pokreti i politička rukovodstva da razviju efikasne koalicije i mreže lobinga za ostvarivanje ravnopravnost žena i muškaraca i ljudskih prava žena. Države koje nemaju mehanizme za rodnu ravnopravnost dobiju podršku u razvoju zakonskih okvira za ravnopravnost i nediskriminaciju, zaštitu ljudskih prava žena i efikasne mehanizme za njihovu primenu.¹⁴

Poruka ovog teksta i argumenti sadržani u tekstovima relevantnih međunarodnih ugovora je da postoje svi razlozi i sve potrebe da žene, proporcionalno svojoj brojnosti, budu aktivne učesnice javnog, političkog života. Još važnije, načini kako da se postigne povećana brojnost žena na političkim funkcijama i odgovornim mestima odavno nisu više nikakava misterija i poznati su po svojoj efikasnosti u Srbiji i regionu Zapadnog Balkana kome pripada.

Kako krajnji cilj ne sme biti samo brojnost već i kvalitet, tj. kako da žene u politici budu jasno politički artikulisane i profilisane kao žene političarke, potrebne su informacije i o načinima kako se to ostvaruje, što takođe sadrži ovaj tekst. Njena krajnja poruka je da su neophodne inicijative i aktivnosti žena i muškaraca na svakom mestu radi unapređenja društvene pozicije žena. Te inicijative imaju cilj službeno institucionalizovanje elemenata mehanizama za postizanje ravnopravnosti polova.

Istorijat nastanka mehanizama za rodnu ravnopravnost.¹⁵ Ideja o institucionalnim mehanizmima za postizanje rodne ravnopravnosti na nivou Ujedinjenih nacija stara je već više pet decenija. Naime, još 1962 Komisija Ujedinjenih nacija za status žena identifikovala je vrednosti imenovanja nacionalnih komisija za status žena. Od tog tela se tada očekivala savetodavna uloga, tj. da formulišu predloge za poboljšanje položaja žena u svojim zemljama. Nacionalni mehanizam je, po tadašnjoj UN definiciji, bio „jedno ili više tela organizovanih u sistem koji funkcionišu u okvirima različitih državnih organa priznatih od strane vlada kao institucije koje se bave unapređenjem položaja statusa žena“. Cela ideja je došla do

¹⁴ Mršević Z., (2002): The role of international community in introducing gender equality institutions in domestic situation. Ed: Mira Asović, *Towards Equality*, 215-222. Nikšić, League of women voters of Montenegro.

¹⁵ Mršević Z., (2001), Standardi i mehanizmi za rodnu ravnopravnost u demokratiskim zemljama, Beograd, OSCE, str. 202.

svetske organizacije kroz uspešnu višedecenijsku praksu skandinavskih zemalja, koje su u nacionalnim okvirima razvijali razne elemente i načine funkcionisanja mehanizama za postizanje rodne ravnopravnosti.

Prva Svetska konferencija o ženama održana u Meksiko Sitiju lansirala je UN dekadu žena, a 1975. usvojila je Svetski plan akcije. U tom dokumentu nacionalni mehanizmi definisani su kao „efikasne tranzicijske mere za ubrzanje ostvarenja jednakih mogućnosti za žene i njihovu potpunu intergraciju u život nacije“. Posle ovakvih preporuka do 1985. godine 90% zemalja sveta je osnovao nacionalne mehanizme za žene. Polovina je nastala u periodu UN Dekade žena (između 1975-1985).

Godine 1995. Pekinška UN konferencija o ženama označila je nacionalne mehanizme za postizanje rodne ravnopravnosti kao ključne implementacione faktore za zaključke konferencije sadržane u Platformi za akciju. Pozvane su vlade da poboljšaju funkcionisanje svojih postojećih mehanizama ili da započnu sa osnivanjem mehanizama ako ih nemaju. Ono što je prvobitno zamišljeno kao privremen komplet mera tokom decenija dobrog funkcionisanja i vidljivih rezultata, postalo je trajno rešenje i trajno neophodan elemenat u sistemu državnih organa.

Instrumenti međunarodnog prava koji predviđaju pristup demokratiji kroz rodno partnerstvo. Septembra 1997. u Kairu je Savet Međuparlamentarne unije usvojio Univerzalnu deklaraciju o demokratiji i zalagao se kod vlada i parlamenata širom sveta da se rukovode njenim sadržajem.

Prvi odeljak Deklaracije, pod nazivom „Principi demokratije“, navodi:

„Uspeh demokratije unapred pretpostavlja stvarno partnerstvo između muškaraca i žena u vođenju poslova društvene zajednice gde oni rade podjednako i dopunjavaju jedni druge, uzajamno se obogaćujući iz međusobnih razlika.“

U aprilu 1992. u Jaundeu, Savet Međuparlamentarne unije (IPU) je izjavio:

„Koncept demokratije će jedino imati pravo i dinamičko značenje, kada o politici i nacionalnom zakonodavstvu budu zajedno odlučivali muškarci i žene uz jednako poštovanje interesa i sposobnosti obeju polovina stanovništva.“

Ponovo rezimirajući u Deklaraciji iz Nju Delhija rezultat Specijalne konferencije IPU (Međuparlamentarna unija) „U susret partnerstvu između muškaraca i žena na polju politike“ (Nju Delhi, februara 1997), predsednik Konferencije je izjavio:

„Kako je politika duboko ukorenjena u društvo i odražava dominantne vrednosti, naše diskusije su jasno istakle da razvoj partnerstva na polju politike neminovno zavisi od stepena partnerstva kao društvenog modela uopšte. Ovo je nesumnjivo razlog zašto Međuparlamentarna unija tvrdi da ono što treba da se razvija u modernim demokratskim zajednicama, nije ništa manje do nov društveni ugovor kod koga muškarci i žene rade u uslovima jednakosti i komplementarnosti, uzajamno se obogaćujući svojim razlikama.(...) Ono o čemu se zapravo radi, jeste sama demokratija.“

Međuparlamentarna unija podstiče parlamente i njihove članove da preuzmu potrebne mere kako bi države članice postale bezrezervne potpisnice međunarodne konvencije, koja se odnosi na žene i one kojih se tiču ljudskih prava. Podstiče ih da se pobrinu da nacionalna zakonodavstva ne budu uskraćena za odredbe tih instrumenata i za međunarodne deklaracije, u osnovi pravne.

Instrumenti međunarodnog prava daju osnova za postojanje potrebe uspostavljanjarodnog partnerstva u političkom životu između žena i muškaraca, a to su:

- * Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948)
- * Konvencija o političkim pravima žena (1952)
- * Međunarodni sporazum o građanskim i političkim pravima (1966)
- * Međunarodni sporazum o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966)
- * Deklaracija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama (1967)
- * Deklaracija o zaštiti žena i dece u slučaju opasnosti i oružanom sukobu (1974)
- * Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (1979)
- * Deklaracija o eliminaciji zlostavljanja žena (1993)
- * Interamerička konvencija za prevenciju, kažnjavanje i eliminaciju nasilja nad ženama (Konvencija Belem do Para 1995)
- * Univerzalna deklaracija o demokratiji (1997)
- * Opcioni protokol za Konvenciju o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama (1999)

Na 162. sednici (Windhoek, 11. aprila 1998) Međuparlamentarni savet je doneo specijalnu odluku o preporuci žena parlamentaraca pod nazivom „Parlamentarna akcija za nacionalno praćenje međunarodnih sporazuma i ugovora koji se odnose na žene“.

Dva puta godišnje delegacije IPU (Međuparlamentarne unije) statutarnih konferencija dobijaju informacije o statusu ratifikacije Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama. U mnogim prilikama, IPU je izrazila zabrinutost zbog rezervisanosti ili interpretativnih deklaracija koje je dalo nekoliko država prilikom podržavanja Konvencije, što umnogome ograničava njen cilj. Podstiče članove parlamenta da potvrde da li još uvek postoje osnovi za održavanje takvih rezervi i deklaracija i da aktivno rade na tome kako bi ih otklonili.

Aprila 1991. Međuparlamentarna konferencija pozvala je vlade da prouče mogućnost da se Konvenciji doda protokol, koji pokriva pitanje nasilja nad ženama.

Pekinška deklaracija, platforma za akciju i dokument koji je nastao na 23. specijalnom zasedanju Generalne skupštine pod nazivom „Dalje akcije i inicijative za primenu Pekinške deklaracije i platforme za akciju“ dali su globalni okvir. Nacrt programa rada, posebno ciljevi, očekivane realizacije i indikatori dostignuća

koji su sadržani u tekstu trebalo bi da su u skladu sa smernicama postavljenim u Rezoluciji Generalne skupštine 55/231 o planiranju budžeta na osnovu rezultata.

Glavni doprinos Kancelarije specijalnog savetnika po rodnim pitanjima i pitanjima napretka žena i Odeljenja za napredak žena bio je da podrže napore u postizanju rodne jednakosti, napretka žena i njihovog potpunog uživanja ljudskih prava. Predloženo je da ovo bude jasno navedeno u ciljevima. U istom duhu, Sekretarijat treba da poboljša sposobnost država na njihov zahtev da budu u skladu sa Konvencijom o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama i Opcionim protokolom, kako je navedeno pod očekivanim sprovođenjima putem operativnih akcija. Trebalo bi da promoviše svetsku ratifikaciju Konvencije i povlačenje rezervi kako je navedeno u relevantnom indikatoru dostignuća.

Ciljevi i zadaci vezani za vreme, a koji su svrstani pod indikatorima uspeha, bili su navedeni u Platformi za akciju i u rezultirajućem dokumentu sa 23. specijalne sednice Generalne skupštine.

Odato je priznanje za razvoj metodologije potrebne za rodno inkorporiranje. Treba uložiti posebne napore za inkorporiranje rodne perspektive u rad Ujedinjenih nacija u cilju iskorenjivanja bede, razvijanja koherentnijeg sistema statistike razdvojenih polova i indikatora i postizanja civilizovanog društva. Primećeno je da rodna perspektiva treba da bude inkorporirana u radne programe i aktivnosti o kojima odlučuju i/ili ih usvajaju međuvladini forumi, entiteti sistema Ujedinjenih nacija, ostale međuvladine organizacije i države članice.

Predloženi su dodatni indikatori za prva dva cilja: veće učešće ministara na zasedanjima Komisije o pitanjima statusa žena, poboljšani indikatori o statusu žena u državama članicama i uspostavljanje specijalnog mehanizma za napredak žena. Dodatni indikatori za treći cilj uključuju povećanje broja država članica koje su pripremile nacionalne planove za promovisanje rodne jednakosti i povećanu koordinaciju sa nevladinim organizacijama u primeni Platforme za akciju.

Politička participacija žena kao preduslov za uspostavljanje i kao stalni zadatak nacionalnog mehanizma za rodnu ravnopravnost. Efikasna jednakost društvenih prilika u dostupnosti svih položaja, profesija i radnih mesta priznata je kao indikator demokratije u svakom društvu. Mnogo puta je dokazano kroz praksu drugih zemalja da je moguće bez destabilizovanja sopstvenih kulturnih vrednosti ili nametanja vrednosti koje su strane nacionalnim kulturama, priznati, razviti ili, gde je potrebno, rehabilitovati dostojanstvo žena na društvenom nivou i dopustiti stvaranje političke situacije uravnoteženih mogućnosti muškaraca i žena da učestvuju u vođenju kako javnih tako i privatnih poslova u svojim državama.

Princip ravnopravnosti između žena i muškaraca treba eksplicitno da bude izražen u nacionalnim ustavima ili bilo kom drugom osnovnom tekstu ustavnog ranga. Istraživanja rađena na ovom polju pokazuju da je u svakoj zemlji, gde je zapažen porast broja žena sa plaćenim zaposlenjem, došlo do promene ka paritetnoj

participaciji u ekonomskoj i socijalnoj strukturi. Jednaka plata za jednak rad za žene i muškarce, direktan i nezavisan pristup zanimanjima, profesijama, radnim mestima i funkcijama, moćna su sredstva za dobijanje priznanja jednakosti polova i ekonomske nezavisnosti žena. Ukratko, žene koje postignu nezavisnu ekonomsku i socijalnu moć, pokazuju veće interesovanje i postaju aktivnije u politici.

Bez negiranja bioloških razlika između muškaraca i žena, jezik koji se koristi u zakonodavstvu treba da ima cilj da postavi žene i muškarce na jednaku društvenu osnovu, uz izbegavanje bilo kakve diskriminacije zasnovane na ideji muške superiornosti nad ženskim polom. U ovom kontekstu, zakonodavci mogu igrati odlučujuću ulogu korišćenjem svog prava parlamentarne inicijative. Kod jezika koji poznaju gramatički diferencirane rodove, potrebno je da se zakoni pišu uz korišćenje oblika muškog i ženskog roda.

Učešće žena u politici i obavljanju političkih dužnosti trebalo bi da se podstiče i olakša akcijom promovisanja svesti, obuhvatajući građansko i političko obrazovanje, što pomaže ženama da saznaju svoja prava i da postanu svesne svojih sposobnosti da imaju direktnog učešća u političkom životu. Vlada, parlament, političke partije i organizacije, sindikati, nevladine organizacije i mediji mogu zajedno doprineti ovom procesu.

U pogledu poštovanja principa jednakosti unutar političkih partija važno je pre svega da osnovni tekstovi (poput onih koji definišu osnovnu partijsku politiku, njenu hijerarhiju i pravila procedure) budu revidirani u cilju eliminisanja bilo kakve odredbe koja eksplicitno doprinosi diskriminaciji žena ili je opravdava. Programi političkih partija treba da obrate posebnu pažnju na princip jednakosti između muškaraca i žena. Oni treba da se fokusiraju na prednosti aktivnog partnerstva između muškaraca i žena zasnovanog na priznavanju njihovih razlika i komplementarnosti. U tom duhu, preporučuje se da partije eliminišu iz svojih programa bilo kakav termin ili tekst koji bi direktno ili indirektno mogao da daje utisak superiornosti muškaraca nad ženama. Predlaže se preduzimanje mera, koje daju jednako kvalifikovanim muškarcima i ženama jednake mogućnosti da budu članovi tela za donošenje odluka na svim nivoima u strukturi partije: lokalnim, provincijskim ili nacionalnim. Na strogo neobavezujućem osnovu, ove mere mogu uključiti afirmativne mere akcije. Gde god da su odabrane mere, sistem kvote predlaže se da se kvota ne odnosi na žene, već da se u duhu ravnopravnosti postavi tako da nijedan pol ne može zauzimati određenu proporciju mesta inferiornu u odnosu na dat procenat.

Princip podele političke odgovornosti znači da u vladi, na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou proporcionalno učešće žena treba da bude ustanovljeno kao jedno od pravila demokratije. Stoga sve vlade treba da srazmerno uključe žene u svoj rad. Žene i muškarci su jednako sposobni da imaju službu u vladi u bilo kom sektoru. Shodno tome, dodela funkcija ženama ne treba da bude ograničena na neke posebne sektore, nego treba da bude u bilo kojoj oblasti (socijalna pitanja, inostrani poslovi, finansije, unutrašnji poslovi, odbrana).

Svi ovi društveni i politički segmenti neophodni za ostvarivanje političke participacije žena ne vode se spontano ili disperzivnom akcijom bez nacionalne koordinacije i izvan određenih državnih struktura. Oni su deo funkcionisanja elemenata institucionalnih nacionalnih mehanizama za postizanje rodne jednakosti koje čine određena tela, institucije i zakoni. Skandinavske zemlje ih poznaju već duže od četiri decenije.

Ostatak sveta, naročito zemlje iz regiona kome pripada Srbija, počele su sa njihovim službenim uvođenjem posle UN Pekinške konferencije o ženskim ljudskim pravima i obaveza koje su u tom smislu njihove vlade preuzele pristupajem Platformi za akciju Pekinške konferencije. Kako je Savezna Republika Jugoslavija u to vreme (1995) bila izolovana i isključena iz globalnih političkih aktivnosti, odluke te konferencije nisu do sada dobile pravo političko priznanje i primenu. U vreme intenziviranja integrativnih procesa povratka u međunarodne organizacije, došao je i momenat za uspostavljanje mehanizama za postizanje rodne jednakosti. Iako Jugoslavija nije bila prisutna 1995. na UN Pekinškoj konferenciji o ženskim pravima i nije potpisala Pekinšku deklaraciju i Platformu akcije, politička obaveznost toga dokumenta je uspostavljena za sve članice Ujedinjenih nacija Rezolucijom Saveta bezbednosti 1325.

Osnovni elementi nacionalnih mehanizama za postizanje rodne jednakosti. Sistem institucija čine tela, zakoni, nezavisni kontrolni mehanizmi, rodne studije, stateška dokumenta. Najčešći elementi nacionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost su:

- tela (komisije, odbori, saveti),
- nacionalni planovi akcije, strategije,
- zakon o jednakosti polova ili (šire) antidiskriminativni zakoni, izborni zakonisa preferencijalnim kvotama,
- ombudi/kontrolni, nezavisni mehanizmi.

Institucije. Telo (najčešće komisija) kao prvi element mehanizma za postizanje rodne jednakosti je vladina i/ili parlamentarna institucija. Njena funkcija je da omogući napredak žena, da obezbedi ženama puno uživanje ljudskih prava i da nadgleda i obezbeđuje primenu prava baziranu na principu nediskriminacije i jednakosti između žena i muškaraca.

Uspeh ovog mehanizma zavisi od širine podrške dobijene od civilnog društva. Glavni izvor podrške je ženski pokret.¹⁶ Od posebnog značaja za dobro funkcionir-

¹⁶ Evropska zajednica treba da podstiče i podržava institucionalizovanje nezavisnih organizacija žena koje im omogućuju da, kao članovi građanskog društva, mogu da izgrađuju svoju individualnu i kolektivnu sposobnost da učestvuju, po osnovu pariteta, u svim aspektima donošenja odluka i da mogu da kontrolišu poštovanje ljudskih prava. (Čl. 17. rezolucije Evropske zajednice o integrisanju rodnih pitanja u razvoju saradnje).

sanje nacionalnog mehanizma za rodnu jednakost su i Ženske studije. Ovo je važna politička osnova funkcionisanja komisije, jer su žene bile u stanju da artikuliraju svoje interese i stavove i da unesu ženska pitanja i predlože načine njihovog rešavanja u programe nacionalnog, regionalnog i najvišeg međunarodnog nivoa.

Komisija, kao prvi elemenat mehanizma rodne jednakosti, oslanja se u velikoj meri na žene u političkim partijama, posebno one koje se nalaze na pozicijama odlučivanja, žene iz nevladinih organizacija, ženska udruženja i grupe, građanske pokrete, istraživanja o ženskim pitanjima, profesionalke raznih stručnosti (npr. one iz nauke, medicine i medija) i iz oblasti u kojima su neophodna dalja istraživanja i aktivnosti.

Glavni principi funkcionisanja komisije su odgovornost i autonomija. Ona je odgovorna da identifikuje različite interese žena i muškaraca u društvenim odnosima između polova, pri čemu mora da bude otvorena za različita mišljenja, različita iskustva, razne strategije i praktične interese. Njena funkcija, između ostalog, je da uspostavi i održava stvarni i trajni dijalog raznih interesnih grupa a posebno ženskih grupa iz građanskog društva. Funkcionisanje tih tela zavisi od načina finansiranja i ličnosti koje ih čine, a posebno onih koje ih vode, ali i karaktera političkog mandata, sredstava i spremnosti vlada da unapređuju jednakost između žena i muškaraca.

Glavne funkcije su da se unaprede zakonodavstvo jednakih mogućnosti i antidiskriminativne zakone i da nadgledaju njihovu primenu u praksi. Ta kancelarija ili odeljenje koje se nalaze pri nekom ministarstvu odgovorni su za pripremu vladinih odluka koje se odnose na jednakost između žena i muškaraca, vladinih uredbi, koje mogu da sadrže predloge zakona ili nacionalnih planova za akcije, nadzor nad reklamama inkorporiranja rodni aspekata u glavne političke tokove i zapošljavanje žena na mestima donošenja odluka.

U zemljama Istočne Evrope se prvi elementi mehanizma za ravnopravnost polova ne osnivaju uvek pri vladi, već dosta često na parlamentarnom nivou, stvaranje tela u okviru narodnih skupština sa mandatom da se staraju o jednakosti polova. Parlamentarna tela za promociju jednakosti između polova se osnivaju tamo gde za to ima potrebe ako postoji volja da se nadoknadi nedostatak žena predstavnicama u parlamentu i/ili gde je izražen neostatak jasnog mandata i ovlašćenja vladinih struktura za jednakost polova.

U parlamentima, gde je proporcija žena iznad 30%, žene parlamentarke su oformila takozvane kokuse, tj. ženske grupe za diskusije. To je obično međupartijska grupa žena bez obzira na njihovo političko opredeljenje, gde parlamentarke diskutuju o pitanjima na parlamentarnom dnevnom redu i pripremaju kolektivnu strategiju, tako da im posebno telo koje bi služilo u istu svrhu obično ne treba.

Gde god takvo parlamentarno telo postoji, glavno je da se obezbedi prisustvo dovoljnog broja muškaraca i da se dostigne konsenzus o ključnim zakonodavnim pitanjima koja se tiču žena. Ono funkcioniše u pravcu iniciranja donošenja zakona,

nadgledanja njihove primene sa stanovišta jednakih mogućnosti i procene daljeg uticaja na ravnopravnost polova.

Parlamentarno telo može tražiti od vlade i drugih vladinih institucija informacije, činjenice i pojedinačna dokumenta relevantne za politiku ovog tela kao i za zakonodavni razvoj. Sastav radnog tela zavisi od broja poslanika u pojedinačnoj pratiji. U principu, svaka partija koja ima svoje poslanike treba da ima najmanje jednog predstavnika u svakoj radnoj grupi.

Pregled nacionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u nekim evropskim zemljama. Mehanizmi za rodnu ravnopravnost već više decenija predstavljaju redovni deo nacionalnog institucionalnog ambijenta evropskih država ali i EU institucija, Evropskog parlamenta i Evropske komisije. Kao najčešći elementi nacionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost postoje parlamentarni odbori i vladina tela, pri čemu su parlamentarna tela češća.

Parlamentarna tela ponegde imaju paralelu u odgovarajućim vladinim telima, kao što je npr. slučaj u Nemačkoj, gde parlamentarnom Odboru za porodična pitanja, starije građane, žene i omladinu odgovara Ministarstvo za porodična pitanja, starije građane, žene i omladinu. Paralela „Ministarstvo za rodnu ravnopravnost – Odbor za rodnu ravnopravnost u nacionalnom parlamentu“ autorki je poznata kao ostvarena zapravo samo u Nemačkoj, pa ne bi moglo da se smatra kao neki institucionalni imperativ koji mora da se svuda i po svaku cenu ostvari. Takva, možda na papiru i formalno ceneći, „idealna“ situacija se u praksi ne dešava, pa se uglavnom sreću parlamentarna tela i vladina tela doduše sličnih naziva i mandata da se bave pitanjima ženskih prava, rodnom ravnopravnošću i/ili jednakim mogućnostima, ali ne baš identično podudarni. Idealna situacija je relativno retka, te se uglavnom sreću parlamentarna tela i vladina tela doduše sličnih naziva i mandata da se bave pitanjima ženskih prava, rodnom ravnopravnošću i/ili jednakim mogućnostima, ali ne baš identično podudarni, kao što je npr. slučaj u Irskoj gde u Parlamentu postoji Združeni Odbor za pravdu, ravnopravnost, odbranu i ženska prava a u vladi Ministarstvo za pravdu, ravnopravnost i pravne reforme, ili u Austriji gde u Parlamentu postoji Savezni savetodavni odbor za ženska pitanja dok u vladi postoji Ministarstvo za žene, medije i državnu upravu.

U Danskoj, Poljskoj, Italiji, Holandiji, Portugaliji i Švedskoj postoje samo vladina tela ali ne i parlamentarna tela. U Mađarskoj, Škotskoj, Slovačkoj i Sloveniji je situacija obrnuta. Tamo postoje parlamentarna ali ne i vladina tela. U tim zemljama se postojeća tela smatraju tim vrednijim i važnijim zbog svoje jedinstvenosti. Vladina tela nivoa ministarstva postoje u Austriji, Francuskoj, Finskoj, Luksemburgu, Nemačkoj, Irskoj, Italiji, Španiji i Švedskoj, dok u Portugaliji, Danskoj, Poljskoj i Holandiji postoje vladina tela nižeg ranga. Ni u jednoj od tih zemalja sigurno ne postoje predlozi ili ideje da se kao nekakva vrsta „institucionalne

kazne“ npr. ukine i postojeće telo, jer nema paralelu u vladi odnosno parlamentu. Sistem institucionalnih mehanizama očito može da vrši svoju funkciju čak i kada je nekompletan ili ima manje elemenata.

Esencija akumulirane evropske institucionalne mudrosti je u postojanju diversifikovanih tela za rodnu ravnopravnost a ne njihova, po svaku cenu, uniformnost. Tendencija je da se sistem mehanizama za rodnu ravnopravnost širi, osložnjava i diversifikuje, a nikako ne da se ukida, ograničava ili sužava. U Italiji su npr. pored resornog ministarstva osnovani: a) posmatračko telo za žensko preduzetništvo koje postoji u okviru Ministarstva za industriju, trgovinu i zanatstvo, b) komisije i odbori za jednake mogućnosti u svim javnim administrativnim telima i velikim preduzećima.

Idealno se uopšte i ne sastoji u postizanju podudarnosti naziva i/ili mandata parlamentarnih i vladinih mehanizama za rodnu ravnopravnost, pogotovo ne formalnoj ili na silu postignutoj. Idealno je da ta dva tela, kao prvo, postoje a, kao drugo, efikasno obavljaju poslove iz domena svojih mandata. Kako se dešava da ta tela nastaju u različitim vremenskim periodima rezultirajući iz različitih političkih odnosa snaga, momenata i sinergija političkih volja, vrlo čest je slučaj da im se mandati prosto ne podudaraju. Konačno, u različitim zemljama različito se ocenjuju potrebne povezanosti i srodnosti različitih pitanja, pa se rodna ravnopravnost ponegde nalazi u institucijama pravosuđa, negde u socijalnom, radnopravnom ambijentu a ponegde u kontekstu ljudskih prava. Može biti povezana i sa manjinskim pitanjima. Ima slučajeva institucionalne povezanosti sa primenom principa jednakih mogućnosti.

Najgore je međutim, nemati mehanizam za rodnu ravnopravnost nacionalnog nivoa ni u parlamentu ni u vladi, čime se zapravo dobija situacija potpune nepokrivenosti te oblasti. Onda ta zemlja, osim neodgovaranja domaćim potrebama za institucionalnim unapređenjem pitanja rodne ravnopravnosti, ne odgovara ni svojim međunarodnim obavezama, koje predviđaju formiranje i postojanje nacionalne mašinerije, tj. sistema institucija za rodnu ravnopravnost

U Evropskom parlamentu postoji Odbor za ženska prava i rodnu ravnopravnost, Mreža parlamentarnih odbora za jednake mogućnosti žena i muškaraca u Evropskoj Uniji kao i Grupa visokog nivoa Evropskog Parlamenta za rodnu ravnopravnost, kojima odgovaraju tri tela Evropske komisije (Vlade EU-a): Generalni direktorat za rad, društvena pitanja i jednake mogućnosti, Strategijska i programska jedinica za jednake mogućnosti žena i muškaraca kao i Jedinica za pravna pitanja: ravnopravnost tretmana žena i muškaraca.

<i>Pregled nacionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u nekim evropskim zemljama</i>	
PARLAMENTARNA TELA	VLADINA TELA
Albania Parlamentarna Podkomisija za manjine i jednake mogućnosti	
Austrija Savezni savetodavni odbor za ženska pitanja	Austrija Ministarstvo za žene, medije i državnu upravu
Belgija Savetodavni Odbor za jednake mogućnosti žena i muškaraca	Belgija Savezno ministarstvo za ravnopravnost muškaraca i žena i Savet za jednake mogućnosti žena i muškaraca kao savetodavno telo Ministarstva za zapošljavanje i rad
Češka Republika Senatski odbor za obrazovanje, nauku, kulturu, ljudska prava i predstavke	Odeljenje za ravnopravnost muškaraca i žena pri Ministarstvu za rad i socijalnu zaštitu Vladin Savet za jednake mogućnosti muškaraca i žena. -----
-----	Danska Telo za rodnu ravnopravnost
Francuska Delegacija Narodne skupštine za ženska prava i jednake mogućnosti muškaraca i žena	France Ministarstvo za društvenu koheziju i ravnopravnost
Finska Odbor za rad i ravnopravnost	Finska Ministarstvo za društvena pitanja i zdravlje
Nemačka Odbor za porodična pitanja, starije građane, žene i omladinu	Nemačka Ministarstvo za porodična pitanja, starije građane, žene i omladinu
Mađarska Odbor za ljudska prava, manjine, društvena i religiozna pitanja	-----
Irska Združeni Odbor za pravdu, ravnopravnost, odbranu i ženska prava	Irska Ministarstvo za pravdu, ravnopravnost i pravne reforme
-----	Italija Ministarstvo za prava i jednake mogućnosti
Luksemburg Odbor za porodična pitanja, jednake mogućnosti i omladinu	Luksemburg Ministarstvo za jednake mogućnosti
-----	Holandija Komisija za ravnopravni tretman

<i>Pregled nacionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost u nekim evropskim zemljama</i>	
PARLAMENTARNA TELA	VLADINA TELA
	Poljska Odeljenje za žene, porodicu i osujećivanje diskriminacije, pri Ministarstvu za rad i socijalnu politiku
	Portugal Pravno savetodavno telo pri Ministarstvu za rad i solidarnost
Škotska Odbor za jednake mogućnosti	-----
Slovačka Republika Odbor za ljudska prava, manjine, i položaj žena	-----
Slovenija Komisija za ljudska prava i jednake mogućnosti Odbor za rad, porodicu, društvenu politiku i invalidna lica	-----
Španija Združeni odbor za ženska prava i jednake mogućnosti	Španija Ministarstvo za rad i društvena pitanja
-----	Švedska Ministarstvo za integracije i rodnu ravnopravnost Ombudsman za jednake mogućnosti
Britanija Združeni odbor za ljudska prava	Jedinica za žene i ravnopravnost -----

Evropska unija takođe poznaje sopstvene mehanizme za rodnu ravnopravnost, mimo onih koje postoje i funkcionišu u državama članicama.

Evropska Unija	
EVROPSKI PARLAMENT	EVROPSKA KOMISIJA (VLADA)
Odbor za ženska prava i rodnu ravnopravnost	Generalni direktorat za rad, društvena pitanja i jednake mogućnosti
Mreža parlamentarnih odbora za jednake mogućnosti žena i muškaraca u Evropskoj Uniji	Strategijska i programska jedinica za jednake mogućnosti žena i muškaraca
Grupa visokog nivoa Evropskog Parlamenta za rodnu ravnopravnost	Jedinica za pravna pitanja: ravnopravnost tretmana žena i muškaraca

Zaključak

1. Mehanizmi/institucije za rodnu ravnopravnost nacionalnog i lokalnog nivoa, odavno su deo evropskog institucionalnog ambijenta, kako u zemljama članicama Evropske Unije i na nivou same Unije, tako i država koje su van ove organizacije.
2. Njihova svrha je da odgovaraju unutrašnjim potrebama za unapređivanje rodne ravnopravnosti, ali i da zadovolje međunarodnopravne standarde sadržane pre svega u dokumentima Ujedinjenih nacija i Evropske Unije.
3. Najčešće se formiraju i funkcionišu u oblasti radnog prava i regulisanja tržišta, ali se nalaze i u kontekstu ljudskih prava. Negde su povezani sa manjinskim pitanjima a negde sa primenom principa jednakih mogućnosti. Esencija akumulirane evropske institucionalne mudrosti je u postojanju diversifikovanih tela za rodnu ravnopravnost a ne njihova uniformnost.
4. Kao primer neophodnosti postojanja mehanizama za rodnu ravnopravnost, domena i metoda njihovog funkcionisanja i snažne povezanosti sa evropskim razvojnim fondovima u formiranju sličnih institucija u Srbiji može da posluži Italija.

Pravila EU o rodnoj ravnopravnosti

Promovisanje rodne ravnopravnosti predstavlja jedan od osnovnih zadataka EU, jer EU stremi ka eliminaciji nejednakosti i unapređivanju jednakosti između žena i muškaraca. Razvoj prava EU o rodnoj ravnopravnosti bio je postepen proces, koji je počeo još ranih šezdesetih godinas se Pravila EU o rodnoj ravnopravnosti primenjuju ne samo u tim prvim članicama već u svim zemljama članicama kao i zemljama evropskog ekonomskog prostora (EEA). To je 2011. god. grupa od 27 zemalja članica, sa Norveškom, Lihtenštajnom i Islandom.

Ugovor kojim je osnovana Evropska ekonomska zajednica kao preteča današnje EU imala je samo jednu odredbu o rodnoj diskriminaciji. To je bio princip koji je i danas vodeći u toj oblasti - princip jednake zarade za žene i muškarce za jednak rad. Od tada je usvojeno niz direktiva kojima se između ostalog zabranjuje rodno zasnovana diskriminacija u raznim vidovima, domenima i aspektima društvenog života. Direktive su obavezujući pravni akti EU. Direktive koje regulišu rodnu ravnopravnost su:

1. O jednakoj zaradi za muškarce i žene
2. O jednakom tretmanu muškaraca i žena na radnom mestu
3. O jednakom tretmanu muškaraca i žena u programima obaveznog socijalnog osiguranja

4. O jednakom tretmanu muškaraca i žena u programima socijalnog osiguranja na osnovu rada
5. O jednakom tretmanu muškaraca i žena koji se bave samostalnom delatnošću (samozaposleni) uključujući poljoprivredu
6. O zaposlenim trudnicama
7. O roditeljskom odsustvu
8. O jednakom tretmanu muškaraca i žena u pristupu robama i uslugama i ponudi istih

Zemlje članice primenjuju direktive kada formulišu i primenjuju zakone, propise, ustavne odredbe, politike i aktivnosti. Treba napomenuti da se one ne odnose na ostvarivanje prava pojedinaca. Direktive su važne i za tumačenje prava EU. One nameću obavezu državama članicama EU, stoga moraju biti unete u nacionalne zakone.

Na nacionalnom nivou svake zemlje članice moraju da se primenjuju sve odredbe Lisabonskog ugovora. Centralni pojmovi iz prava EU, koji se odnose na rodnu diskriminaciju su sledeći:

1. Direktna diskriminacija
2. Indirektna diskriminacija
3. Afirmativna akcija
4. Uznemiravanje na osnovu pola i seksualno uznemiravanje su izjednačeni sa diskriminacijom i eksplicitno su zabranjeni

Pojam afirmativne akcije u EU pravu kreiran je sa ciljem da se obezbedi potpuna ravnopravnost između žena i muškaraca u praksi. Princip jednakog tretmana neće sprečiti nijednu zemlju članicu da u svom pravnom sistemu održava ili usvoji mere, koje daju specijalnu prednost da bi se olakšalo manje zastupljenom polu da se bavi profesijom/zanimanjem ili da se spreče, odnosno, kompenzuju smetnje u profesionalnoj karijeri. Afirmativna akcija iziskuje dodatne korake da bi se ostvarila prava i doprinosi ostvarivanju istinske ravnopravnost u društvenim sistemima. Važno je napomenuti da EU propisuje samo minimalne uslove, koji regulišu rodnu ravnopravnost dok na nacionalnom nivou svaka članica može da ide dalje od toga.

EU pravila o rodnoj ravnopravnosti i sudska praksa dali su ključni podsticaj donošenju zakona protiv rodne neravnopravnosti u zemljama članicama.

Faze primene u obliku koraka, neophodnih za korektno integrisanje pravila EU u domaća zakonodavstva, podrazumevaju unošenje direktiva u domaće zakone, a posle tog formalnog koraka sledi primena preuzetih pravila u svakodnevnom životu. Neophodni su delotvorni mehanizmi – inspekcije rada, organi za zaštitu ravnopravnosti, sudovi radi kontrole poštovanja zakonaskih odredaba.

Lisabonski ugovor¹⁷, poznat i kao Reformski ugovor, je međunarodni ugovor potpisan 13. decembra 2007. u Lisabonu. Njegov službeni naziv je “Ugovor o izmenama i dopunama Ugovora o stvaranju Evropske unije (Maastrichtski ugovor) i Ugovora o stvaranju Evropske ekonomske zajednice (EEZ) (Rimski ugovor)“.

Odredbe toga Ugovora (čl. 1.) predviđaju da se Unija bori protiv duštvnog izdvajanja i svake diskriminacije i unapređuje:

1. Društvenu pravdu i zaštitu,
2. Ravnopravnost između žena i muškaraca.
3. Međugeneracijsku solidarnost,
4. Zaštitu prava dece.

Odredbama Član 3. određuje se da je Unija osnovana na vrednostima uvažavanja:

1. Ljudskog dostojanstva,
2. Slobode,
3. Demokratije,
4. Ravnopravnosti,
5. Vladavine prava,
6. Poštovanja ljudskih prava,
7. Uključujući prava osoba manjinske pripadnosti.

Odredbama člana 2. predviđeno je da su sledeće vrednosti zajedničke državama članicama, jer u njihovim društvima preovlađuju:

1. Pluralizam,
2. Nediskriminacija,
3. Tolerancija,
4. Pravda,
5. Solidarnost,
6. Ravnopravnost između žena i muškaraca.

Rodno senzitivni jezik¹⁸

Rodno diferenciran jezik je jezik rodne ravnopravnosti. Pod tim pojmom se podrazumeva nediskriminativni jezik u službenoj komunikaciji praćen određenim nediskriminativnim ponašanjem u odnosu na žene. Nasuprot tome, generička upotreba muškog gramatičkog roda ili pretpostavka da je takva upotreba automatski „rodno neutralna“ narušava tu ravnopravnost ako nije praćena odgovarajućim

¹⁷ THE TREATY OF EUROPEAN UNION <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0013:0046:EN:PDF>

¹⁸ Mršević Z., (2010), Rodno senzitivni jezik kao pitanje ljudskih prava, 85 – 91. Okrugli sto na temu rodno osetljivih jezičkih politika. Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Sektor za inkluzivni razvoj, Beograd

objašnjenjem. Primer za to je sledeći: „Smatra se da se svi izrazi upotrebljeni u muškom gramatičkom rodu u ovom dokumentu odnose bez diskriminacije i na žene“.

Korišćenje rodno senzitivnog/diferenciranog jezika je od suštinskog značaja i predstavlja važan korak u postizanju rodne ravnopravnosti ako znamo da je jezik ogledalo društva i reflektuje sve društvene, zakonske i političke promene i odnose koji vladaju u društvu. Rodno senzitivni jezik je pitanje društvene moći. Podrazumeva veću vidljivost žena u jeziku i odbacivanje generičkog muškog roda, u kojem se žene podrazumevaju. Važno je da svuda i uvek, kako u unutrašnjoj, tako i u spoljašnjoj komunikaciji, upotrebljavamo rodno osetljiv jezik. Osim što je rodno osetljiv jezik važno društveno pitanje i značajan doprinos poboljšanju vidljivosti žena i ženskog rada, on je sasvim gramatički opravdan u srpskom jeziku. Srpski jezik je takav da dozvoljava upotrebu različitih nastavaka i zahteva slaganje subjekta i predikata.

Neprihvatljiva je jezička nevidljivost žena – podrazumevanje da su žene obuhvaćene imenicama i zamenicama u muškom gramatičkom rodu. Pojmovi koji označavaju nazive položaja, profesija, zanimanja, zvanja, titula, radnih mesta žena, navode se, po pravilu, uvek u ženskom gramatičkom rodu.

Neophodno je pojam „gospođica“ potpuno eliminisati iz usmene, pismene i telefonske komunikacije, službenih dopisa, u svim javnim i nejavnim situacijama profesionalne komunikacije. Pojam „gospođica“ treba izbegavati, jer implicira da je bračni status žene neophodan podatak i u službenoj komunikaciji, što je netačno i potpuno je irelevantno. Žene ne treba titulirati na način identifikovanja njihovog bračnog statusa ili odnosa sa muškarcima.

Potrebno je standardizovati signature zaposlenih (umesto savetnik, za zaposlenu ženu treba da piše savetnica), vizit karte, potpise na službenim dopisima, natpise na kancelarijama itd. Kada pišemo službene dopise, ako ne znamo pol osobe kojoj upućujemo dopis, ne treba da koristimo generički muški rod (npr. poštovani) već obavezno treba da navedemo 'poštovana/poštovani'.

Delegacije koje se službeno obraćaju institucijama a koje predstavljaju grane, kolektive ili grupe ljudi koje čine većinski osobe jednog pola, npr. prosveta, socijalni rad i sl, moraju u svom sastavu da imaju i osobe tog pola. Svaka dosledno nediskriminativna institucija koja unapređuje poštovanje rodne ravnopravnosti komunicira sa delegacijama sastavljene od osoba oba pola smatrajući ih legitimnim predstavnicima interesa svih koje predstavljaju.

Rodno senzitivna statistika

To je pojam koji označava službeno skupljanje, obradu i prezentaciju podataka, koji su podeljeni po kategorijama pola. Za svaku pojedinačnu oblast obrade može da se sazna koliko je učešće žena i muškaraca, njihov odnos i trendovi kretanja

(tendencije smanjivanja ili povećavanja) na teritoriji cele Republike i lokalno u određenim vremenskim periodima.

Svaki naučni, politički, medijski, aktivistički, zakonodavni ili ma koji drugi interes za problematiku rodne ravnopravnosti trebalo bi da se osloni na osnovne podatke statističkog tipa u službenoj obradi Republičkog zavoda za statistiku. U toj zvaničnoj statistici u Srbiji može se saznati podeljenost populacije prema polu, zastupljenost oba pola u skupštinama opština i u nacionalnom parlamentu, struktura zaposlenih prema polu, obrazovanje muškaraca i žena, pismenost prema polu i rođeni prema polu. Možemo da vidimo i koliko je srednje trajanje života za oba pola, prosečnu starost stanovništva prema polu, broj umrlih prema polu, najčešći uzrok smrti, broj umrlih usled nesrećnog slučaja, samoubistva ili ubistva prema polu.

To je osnovno, ali je još uvek nedovoljno. Vrlo često se od stručnjaka definiše kao nedostatak rodno senzitivne statistike u Srbiji, jer nema dovoljno podataka o ženama ili o položaju žena koje mogu da se saznaju na osnovu zvanične statistike Republike Srbije, pre svega nedostaje tzv. viktimološka statistika.

U današnje vreme postoje dobro razvijeni zvanični, državni sistemi rodno senzitivne statistike, npr. u Norveškoj od evropskih zemalja, i u Sloveniji od zemalja regiona koje su nastale na teritoriji bivše Jugoslavije i na nasleđu njene tadašnje statistike. To nasleđe nije bilo u skladu sa savremenim zahtevima za javnošću podataka i nivoom javnog interesa za mnoga pitanja, između ostalog i pitanja rodne ravnopravnosti, odnosno odnosa žena i muškaraca. Kao i u svakoj socijalističkoj statistici, nastojalo se na što boljem predstavljanju zemlje, pa su podaci koji su se smatrali reprezentativnim isticali (ako ne i menjali nabolje), kao što su proizvodnja čelika po glavi stanovnika, porast industrijskih kapaciteta, smanjivanje poljoprivrednog stanovništva i sl. Istovremeno su mnogi podaci smatrani tajnim i nisu se uopšte prikazivali. Na tim osnovama razvija se i statistika Republike Srbije, naravno, u skladu sa savremenim zahtevima javnosti.

Slovenačka statistika¹⁹ je možda dobar uzor, jer sadrži obradu podataka podeljenih po kategorijama polne pripadnosti po raznim oblastima koji su danas od interesa i koje je uobičajeno da zvanična statistika prati. Taj primer ujedno predstavlja dobar uzorni model, jer dokazuje da je moguće razviti se u skladu sa evropskim zahtevima iako na osnovama nekadašnje socijalističke statistike. U Sloveniji se statistički prate osnovne oblasti, stanovništvo, izbori, zdravstvo i socijalna zaštita, kriminal, rad, plate, životni uslovi. Interesantno je videti polnu strukturu npr. kandidata na parlamentarnim izborima, izabranih na parlamentarnim izborima, sastav skupština opština, predsednike opština. Tu postoje i podaci

¹⁹ Model slovenačke statistike prezentirala je u Srbiji Bojana Balon tokom 2005. i 2006, oslanjajući se na zvanične Statistični urad Republike Slovenije uz napomenu da nju nisu izmislili Slovenci, nego su preuzeli najbolje od onoga što postoji u Evropi.

o procentu žena u političkim organima vlasti, broju žene u sudstvu, i broju žene, direktorki preduzeća.

Posebno je značajna podela podataka po polu u oblasti kriminaliteta. Naime, saznajemo koliko žena su bile žrtve ubistva, teških telesnih povreda, lakih telesnih povreda, krivični dela pretnje opasnim predmetom, žrtve pretnji ličnoj bezbednosti, žrtve zlostavljanja, silovanja, drugih oblika seksualnog nasilja, seksualnog ucenjivanje na osnovu zloupotrebe položaja, krivičnog delo nasilja.

Kada su u pitanju radni odnosi, postoje rodno podeljeni podaci o radno sposobnom stanovništvu, nezaposlenosti prema polu, nezaposlenima prema dužini traženja novog posla prema polu. Interesantni su podaci o statusu zaposlenih (radno aktivnog stanovništva) gde se vidi da je od svih zaposlenih 47.3% žena, od svih samozaposlenih 28% žena, a od svih neplaćenih članova porodice 58% žena. Podaci o zaposlenima prema sektoru daju podatak da je u oblasti usluga 55.4% žena, kao i da je najviše žena u zdravstvu i socijalnom radu 83%, obrazovanju 75%, finansijskom posredništvu 67%, hotelima i restoranima 61%. U industriji ima 32.1% žena, najmanje ih je u građevinarstvu – 8% i snabdevanju strujom, gasom i vodom 10%, dok je u poljoprivredi 45.8% žena. U istu oblast radnog prava spada i prosek radnih sati zaposlenih nedeljno prema polu i sektoru, obrazovni nivo aktivnog stanovništva prema polu, plate prema polu i obrazovanju, kao i iznos penzije prema polu.

Posebno je zanimljiva statistička oblast pod nazivom Kvalitet života. Tu se mogu videti podaci o prosečnom broju očeva i majki koje koriste porodijsko odsustvo i o količini i korišćenju slobodnog vremena po polu. Saznajemo tako da muškarci radnim danom imaju 4 sata i 37 min slobodnog vremena a subotom i nedeljom 7 sati dok žene imaju radnim danom 3 sata 54 min a subotom i nedeljom 5 sati 43 min. Analiziraju se i aktivnosti kojima se ispunjava slobodno vreme podeljeno po polu. Saznajemo koliko ko gleda televizijski program; koliko žene a koliko muškarci posvećuju vremena aktivnostima kao što su čitanje, sport, hobiji, porodica, priredbe i sl. Osim slobodnog vremena, saznajemo i kako žene a kako muškarci provode dnevno vreme od 24 sata u proseku u aktivnostima kao što su spavanje, posao, domaćinstvo, gledanje TV, ishrana, putovanje, higijena, društveni život, hobi, porodica.

Interesantni i korisni su i podaci koji se odnose na medije, gde saznajemo strukturu zaposlenih po polu, ali i intervjuisanih u medijima diferencirano posmatranim (televizija, radio, novine). Postoji podatak i o prisustvu žena u pojedinim tipovima emisija, kao što su npr. informativne emisije, filmovi, zabava, reklame

Druge kategorije zanimljive po podacima o prisustvu i proporciji žena i muškaraca su npr. stranci u Sloveniji prema polu, jezik komunikacije u privatnom životu prema polu, porodice prema veličini stanova.

Žene u pravnim profesijama²⁰

Uvod

U 2007. godini prikupljene su sledeće kategorije podataka razvrstane prema polu:

Broj sudija: prema vrsti suda (Vrhovni sud Srbije, okružni sudovi, opštinski sudovi, Viši trgovinski sud, trgovinski sudovi), broj sudija, broj ostalih zaposlenih i sudija-porotnika;

Broj javnih tužilaca: prema vrsti tužilaštva (Republičko javno tužilaštvo, okružna i opštinska javna tužilaštva, broj javnih tužilaca i njihovih zamenika, broj ostalih zaposlenih);

Broj studenata pravnih fakulteta: na svakom pojedinom fakultetu, broj studenata, broj profesora;

Članstvo u udruženjima – Advokatske komore, Društvo sudija Srbije, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Mladi pravnici Srbije; prema udruženju, broj članova;

Broj urednika pravnih publikacija: prema publikaciji, broj urednika i procenat žena.

Donosioci odluka: Broj dekana i prodekana pravnih fakulteta; Broj predsednika sudova, zamenika predsednika i sekretara suda prema vrsti suda: Vrhovni sud Srbije, okružni sudovi, opštinski sudovi, Viši trgovinski sud, trgovinski sudovi; Broj predsednika odeljenja prema vrsti suda (Vrhovni sud Srbije, okružni sudovi, opštinski sudovi, Viši trgovinski sud, trgovinski sudovi); Broj predsednika i potpredsednika udruženja; Broj glavnih urednika publikacija.

Kratka istorija ulaska žena Srbije u pravnu profesiju i njihovog doprinosa samoj profesiji.²¹ Pre Prvog svetskog rata Srpkinjama koje su sticale doktorate iz prava na stranim univerzitetima (obično u Švajcarskoj, na ciriškom Univerzitetu) nije bilo u Srbiji dozvoljeno ni da predaju na pravnim fakultetima, niti da budu sudije. Zato su recimo otvarale školu plesa za devojke, zarađivale za život tako što su davale privatne časove iz nemačkog, latinskog, grčkog jezika ili radile kao pisari kod advokata.

Tokom dvadesetih godina 20-tog veka prve žene u Srbiji počele su da dobijaju diplome Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Tada su objavljena „naučna objašnjenja“ uloge žena pravica kao i upozorenje od opasnosti od prodora žena u pravne profesije. Ženama pravicama potpuno je negirana bilo kakva sposobnost za zdravorazumsko, logično i objektivno razumevanje prava. Žene sa diplomom

²⁰ Autorka ovog poglavlja je mr Bojana Balon.

²¹ Poglavlje je urađeno na osnovu studije: Mršević Z., (2002), Istraživanja: žene-sudije, *Prava čoveka*, Beograd, Biro za ljudska prava Savezne Republike Jugoslavije, vol 1, 7-8:91-97.

Pravnog fakulteta mogle su u to vreme da budu samo niži činovnici u sudovima (pisari). Čak i to u sudskoj administraciji najniže mesto koje su mogle da zauzimate žene, smatralo se kao opasan prodor žena u pravosuđe i najopasnije kršenje autoriteta države, koji može da potkopa poverenje koje građani imaju u sudski sistem. Bilo je čak i predloga da se sve pravnice otpuste iz sudova i da se njihovo zapošljavanje u budućnosti zabrani zakonom.

Argumentacija koja se odnosila na žene u pravnim profesijama fokusirala se na karakteristike žena kao takvih, uzimajući u obzir „prirodan“ raspored u društvu i prirodu pravničke profesije i samog prava. Preovladavajući stereotipi su bili ti da su žene emotivne, subjektivne i otuda bez kapaciteta da shvate suštinu prava. Videti žene koje rade u sudu rame uz rame sa muškarcima smatrano je nepodnošljivom anomalijom koja je mogla dovesti do opasnih posledica.

Prva žena advokatkinja. Prva žena sa sopstvenom advokatskom kancelarijom u Novom Sadu 30-ih godina 20. veka bila je Katarina Milenković.²² Uprkos predrasudi da je advokatura muška profesija, bila je poštovana od svojih kolega. Studirala je prava u Subotici i diplomirala 1927. godine. U to vreme ženama nije bilo dozvoljeno da se bave pravom. Tek od 1929. godine mogle su da postanu advokati ali ne i sudije. Prva generacija pravnica je bila posvećena i ambiciozna. Tako je Katarinu Milenković opisao jedan od njenih kolega, Milorad Botić, poznati advokat. Ambiciozna i posvećena, Katarina Milenković je položila pravosudni ispit 1932. godine. Otvorila je advokatsku kancelariju i tako postala prva žena koja je imala svoju privatnu pravničku praksu.

Najveći broj njenih predmeta je bio iz građanskog prava, a većinu njenih klijenata su činile žene koje su joj se obraćale za pomoć u porodičnim problemima (razvoda, sklapanja braka) ili u naslednim sporovima. Ona sama je bila razvedena žena koja je živela i radila u patrijarhalnom okruženju i dobro je razumela probleme žena koje su se suočavale sa diskriminacijom u društvu.

Bila je i aktivista za ženska ljudska prava i na čelu Ženskog pokreta u Novom Sadu. Držala je predavanja o ličnim i političkim pravima žena 1938. godine u hotelu „Sloboda“ u Novom Sadu u okviru proslave Međunarodnog dana žena. Sala je bila puna žena. U Somboru i drugim gradovima Vojvodine organizovala je udruženja Ženskog pokreta. Bila je i aktivna članica Međunarodne organizacije žena intelektualki koja je imala dva snažna ogranka u Zagrebu i Beogradu.

Tokom okupacije u Drugom svetskom ratu rad joj je bio zabranjen. Odmah po oslobođenju Novog Sada, Katarina Milenković je od strane novih gradskih vlasti bila predložena za rukovodioca Udruženja pravnika Vojvodine. Njenim znanjem i posvećenošću sačuvana je arhiva Udruženja pravnika. Ostala je na tom položaju do 1946. kada je zatražila da bude izbrisana iz liste pravnika Novog Sada, razočarana

²² Stojaković, Gordana, ed. (2001) „Znamenite žene Novog Sada“, Novi Sad: Futura Publikacije.

time što nove vlasti za sva rukovodeća mesta kandiduju samo odane partijske članove. Nastavila je svoju karijeru u Beogradu sve dok se nije penzionisala.

Posle Drugog svetskog rata žene su formalno pravno postale izjednačene sa muškarcima ali je stara tradicija kada se radilo o ženama u pravnoj profesiji još uvek bila na snazi pa među sudijama i profesorima prava nije uopšte bilo žena.²³ Pedesetih godina, bilo je malo žena u pravničkim profesijama koje su gotovo u potpunosti bile muške uprkos proklamovanoj ravnopravnosti muškaraca i žena u socijalizmu. Vremenom je došlo do promena. Već osamdesetih godina dvadesetog veka, učešće žena gotovo je izjednačeno sa muškarcima. Sredinom osamdesetih, zastupljenost žena i muškaraca u sudijskoj profesiji je bila 3,7 (muškarci) : 1 (žene). U višim sudovima proporcija je bila 7 (muškarci): 1 (žene).

Krajem osamdesetih, broj žena u pravničkoj profesiji je premašio broj muškaraca. Razlozi za tu promenu su bile strukturalne promene u društvu i emancipacija čitavog društva, demokratizacija obrazovanja, dostupnost pravnih studija (blaga selekciona politika upisa), relativno dobra perspektiva zapošljavanja po završenim studijama, dostupnost stipendija koje su nediskriminativno bile pristupačne studentima oba pola itd. Polna struktura sudijske profesije se popravljala iz godine u godinu, ali i dalje su žene činile manje od polovine ukupnog broja sudija iako to nije bilo slučaj kada se posmatra opšta generacijska populacija pravnika.

Od ranih devedesetih, na Pravnom fakultetu u Beogradu je svake godine više od 70% upisanih studenata bilo ženskog pola. Među diplomiranim studentima, devojke su činile više od 71% diplomaca, a među onima koji su diplomirali sa najvišim ocenama, sa srednjom ocenom preko 9 (ocene se kreću od 6, kao najniže prelazne ocene, do 10 kao najviše) više od 62% su ženskog pola.

Ta promena u polnoj strukturi pravničke profesije uopšte nije bila praćena istom merom u proporciji polova u pravosuđu. Postati sudija još uvek nije bilo lako dostupno jer se radilo o muškoj, konzervativnoj profesiji. Polna struktura je za žene nepovoljnija na višim pozicijama od one na nižim, na pozicijama unutar sudova i kada se radi o sudovima višeg ranga. Prema ženama u pravničkim profesijama se koristi dupli standard: kritikuju ih što su žene (pasivne, stidljive), ali ih isto tako kritikuju što su „previše agresivne“ ili nedovoljno ženstvene.²⁴

I tokom devedesetih žene su još uvek imale manje šanse za društvenu promociju uprkos formalnoj ravnopravnosti. Njihov društveni položaj je nepovoljniji i suočavaju se sa različitim oblicima diskriminacije na tržištu rada i u obrazovanju, preopterećene radom u kući i brigom o deci, starim i bolesnim članovima porodice, čime postaju društveni autsajderi bez političke, ekonomske ili bilo koje druge moći.

U izboru sudija novembra 1992. (prvom koji je garantovao stalnost sudijske funkcije bilo je 43% žena među sudijama, ali je taj procenat skrivao rodnu insti-

²³ Mršević, op.cit.

²⁴ Mršević, op.cit.

tucionalnu (sve manje žena što su funkcije više), geografsku (manje žena van tri najveća grada) i hijerarhijsku (bez žena predsednika sudova) disproporciju. To je značilo da je bilo manje žena (ako ih je uopšte bilo) u sudovima višeg ranga i u sudovima van Beograda na mestima predsednika ili zamenika predsednika suda.

U Vrhovnom sudu Srbije bilo je oko 10% žena sudija. U okružnim sudovima (kojih je bilo 30 u Srbiji 1992.godine) bilo je 25% sudija ženskog pola, što znači da je tek svaki četvrti sudija bila žena. U šest okružnih sudova nije bilo žena sudija, a u osam okružnih sudova samo po jedna žena sudija. U opštinskim sudovima (kojih je bilo 138 u Srbiji 1992.godine) bilo je 48% žena, što znači da je skoro svaki drugi sudija bila žena. Nije bilo opštinskih sudova bez žena sudija, ali je bilo deset sudova u kojima je samo jedan sudija bio ženskog pola.

Ni u jednom okružnom sudu žena nije bila predsednica suda a u samo devet opštinskih sudova predsednici su bili ženskog pola. Praktično svi ti sudovi su bili mali sudovi, sa manje od deset sudija i samo je jedan među njima bio veći, Opštinski sud u Zrenjaninu sa 34 sudija. Čak i u sudovima u kojima je većina sudija bila ženskog pola, predsednik je bio muškarac. U ponekim od njih je taj predsednik zapravo jedini muškarac sudija, pa tako recimo u sudu sa pet sudija četiri su žene a jedan muškarac i on je i predsednik suda.

Žene se tada (1992) u Srbiji redje mogu sresti na poziciji javnog tužioca nego na sudijskoj, ukupno ih je u Srbiji bilo 26%. U Republičkom javnom tužilaštvu bilo ih je samo 8%. Na nivou okružnih javnih tužilaštava bilo je 22% žena medju zamenicima javnog tužilaca, tj. svaki peti zamenik javnog tužioca bio je ženskog pola. U opštinskim javnim tužilaštvima bilo je 34% žena, pa je svaki treći zamenik javnog tužioca bila žena. Na čelu okružnih javnih tužilaštava nije bilo žena, a u mnogim od njih uopšte i nije bilo zamenika tužioca ženskog pola.

2000. godine situacija je bila sledeća²⁵:

Sudije u Srbiji, prema polu, 2000

	Žene		Muškarci		Ukupno	
	Ukupno	Procenat	Ukupno	Procenat	Ukupno	Procenat
Opštinski sudovi	1024	60%	672	40%	1696	100%
Okružni sudovi	182	42%	250	58%	432	100%
Vrhovni sud Srbije	25	37%	43	63%	68	100%
UKUPNO	1231	56%	965	44%	2196	100%

Izvor: „Žene u pravnim profesijama“ (2000) Autorka: dr Zorice Mršević.

²⁵ Mršević Z., (1997), Frauen als Richterinnen und Staatsanwältinnen in Serbien, *BULLETIN des Zentrum für interdisziplinäre Frauenforschung*, Frauen in ehemals sozialistischen Ländern, Berlin, no. 14, pp. 23 – 26.

Tužiocu u Srbiji, prema polu, 2000.godine

	Žene		Muškarci		Ukupno	
	Ukupno	Procenat	Ukupno	Procenat	Ukupno	Procenat
Opštinska javna tužilaštva	183	44%	235	56%	418	100%
Okružna javna tužilaštva	60	35%	111	65%	171	100%
Republičko javno tužilaštvo	12	29%	30	71%	42	100%
UKUPNO	255	40%	346	60%	631	100%

Izvor: „Žene u pravnim profesijama“ (2000) Autorka: dr Zorice Mršević.

Nalazi istraživanja – položaj žena u pravnim profesijama – analiza stanja u 2007. godini. S obzirom na to da nije postojala centralna baza podataka o zaposlenim ženama i muškarcima u pravnim profesijama, u istraživanju koje je sprovedeno u 2007. godini, Institut društvenih nauka, zajedno sa Savetom za ravnopravnost polova, kontaktirao je 309 institucija u Republici Srbiji, i prikupio podatke o zaposlenima od 292 institucija.²⁶ Žene u 2007. predstavljaju većinu ukupnog broja sudija (64%) i zamenika tužilaca (60%) ali su manje zastupljene na najvišim pozicijama donosilaca odluka-predsednika sudova (40%) i javnih tužilaca (20%).

Sudovi. U opštinskim sudovima ima više žena nego muškaraca među sudijama (66%) kao i na okružnom nivou (56%) i u Vrhovnom sudu Srbije (52%). Njihova zastupljenost opada kako hijerarhija u sudu raste.

Predsednici sudova. Kao što broj žena sudija opada kada se krene uz hijerarhijsku lestvicu u sudu, tako se smanjuje njihov broj među predsednicima sudova kada se od opštinskog nivoa krene ka okružnom. Budući da je predsednik Vrhovnog suda Srbije žena, to je jedini nivo na kome su žene u prednosti u odnosu na muškarce.

Iako je na opštinskom nivou 66% sudija ženskog pola, među predsednicima je samo 43% žena, što znači da iz redova 34% sudija muškog pola u opštinskim sudovima dolazi 57% svih predsednika sudova.

Situacija je još nepovoljnija po žene na višem-okružnom nivou. Od svih sudija okružnih sudova 56% su žene, ali ih je među predsednicima samo 23%. Najbolja ravnoteža uspostavljena je u Vrhovnom sudu Srbije gde je 52% sudija ženskog pola, kao i predsednica tog suda.

²⁶ Ustavni sud, vrhovni sud, okružni sudovi, trgovinski sudovi, opštinski sudovi, republičko javno tužilaštvo, okružna javna tužilaštva, tužilaštva za ratne zločine, opštinska javna tužilaštva, pravni fakulteti, advokatske komore, udruženja.

Javna tužilaštva. Procenat žena među zamenicima tužilaca opada sa kretanjem uz hijerarhijsku lestvicu. Više je žena zamenika tužilaca nego muškaraca na opštinskom nivou (65% žena i 35% muškaraca), ali je zato 77% javnih tužilaca muškog pola.

Na okružnom nivou nema velikog dispariteta u zastupljenosti žena i muškaraca među zamenicima tužilaca (48% žena prema 52% muškaraca), ali je zato ogromna većina javnih tužilaca na ovom nivou muškog pola, čak 91%. Procenat žena i muškaraca među zamenicima Republičkog javnog tužioca je izjednačen (51% žena prema 49% muškaraca) a Republički tužilac je muškarac.

Iz redova manjeg broja zamenika tužilaca muškog pola regrutuje se veći broj javnih tužilaca nego iz kruga zamenika ženskog pola. Na opštinskom nivou od 65% žena zamenika javnih tužilaca samo 23% javnih tužilaca je ženskog pola. U okružnim tužilaštvima 48% zamenika tužilaca su žene, ali samo 9% javnih tužilaca je ženskog pola.

S druge strane, na opštinskom nivou, samo 35% zamenika tužilaca su muškarci, ali je zato 77% javnih tužilaca muškog pola. U okružnim javnim tužilaštvima 52% zamenika tužilaca su muškarci, a 91% javnih tužilaca su muškog pola. Na republičkom nivou 49% zamenika tužioca je muškog pola i Republički javni tužilac je muškarac.

Uporedna analiza zastupljenosti žena u pravnim profesijama 1992, 2000. i 2007. godine. Upoređivanjem dostupnih podataka iz 1992, 2000. i 2007. godine, može se doći do važnog zaključka da je porasla zastupljenost žena među sudijama i tužiocima tokom ovog perioda, ali da upkos tome, njihovo učešće opada na višim hijerarhijskim pozicijama u pravničkoj profesiji.

Sudovi. Procenat žena sudija u svim sudovima²⁷ u 1992. godini je 43%. Pored toga, nema ni jedne žene medju predsednicima sudova. U 2007. godini procenat žena sudija u svim sudovima je 64% pri čemu je 40% predsednika sudova ženskog pola.

Sudije. Procenat žena sudija Vrhovnog suda Srbije je porastao sa 10% u 1992. godini na 37% u 2000. i 52% u 2007. godini U okružnim sudovima zastupljenost žena sudija je porasla sa 25% u 1992. godini na 42% u 2000. i 56% u 2007. godini najveća zastupljenost žena je među sudijama opštinskih sudova – procenat je porastao sa 48% u 1992. godini na 60% u 2000. i 66% u 2007. godini.

Predsednici sudova. Za razliku od 1992. godine, kada je predsednik Vrhovnog suda Srbije bio muškarac i nije bilo žena među predsednicima okružnih

²⁷ Opštinski sudovi, okružni sudovi i Vrhovni sud Srbije.

sudova u 2007. godini 23% predsednika okružnih sudova je ženskog pola kao i predsednik Vrhovnog suda Srbije. U 1992. godini, samo 7% predsednika opštinskih sudova su bile žene (od 48% sudija žena) no taj procenat je porastao na 43% (od 66% sudija žena) u 2007. godini.

Javna tužilaštva. Javni tužioci. U 1992. godini nije bilo žena javnih tužilaca na okružnom nivou a u 2007. godini ima ih 8%. Na opštinskom nivou 23% javnih tužilaca je ženskog pola u 2007. Republički javni tužilac je muškarac.

Zamenici tužilaca. Među svim zamenicima tužioca žene su činile 26% u 1992. godini a 52% u 2007. U Republičkom javnom tužilaštvu u 1992. godini bilo je 9% zamenka tužioca žena, u 2000. godini – 29% , u 2007. godini – 51%.

U okružnim javnim tužilaštvima procenat zastupljenosti je porastao sa 22% u 1992. godini na 36% u 2000. i 48% u 2007. godini. U opštinskim javnim tužilaštvima procenat je porastao sa 34% u 1992. godini na 44% u 2000. i 65% u 2007. godini.

Od 1992. i 2000. godine došlo je do porasta zastupljenosti žena među sudijama i tužiocima, ali ona opada na višim pozicijama u sudovima i javnim tužilaštvima, gledano uz hijerarhijsku lestvicu.

Detaljna analiza zastupljenosti žena u pravnoj profesiji u 2007. godini. Pregled situacije u sudovima. Na opštinskom nivou ima više žena nego muškaraca među sudijama, zamenicima predsednika i predsednicima odeljenja u sudovima. Ipak, nema ih više na najvišoj poziciji u opštinskom sudu – među predsednicima tih sudova. Žene čine veliku većinu među zaposlenima na pozicijama koje su niže na hijerarhijskoj lestvici – na radnim mestima pomoćnika, pripravnika, ne-pravničkim pozicijama ali i među sekretarima suda.

U sudskim odeljenjima, razlike u zastupljenosti polova ima u građanskim i radnim, gde je više od 71% sudija ženskog pola. Muškaraca ima više od 50% samo među predsednicima i sudijama-porotnicima.

Na okružnom nivou 77% predsednika sudova je muškog pola (57% na opštinskom nivou). Za razliku od opštinskih sudova, u okružnim je veći broj muškaraca među zamenicima predsednika (59% prema 43% u opštinskim sudovima). U okružnim sudovima je veći i broj muškaraca rukovodilaca odeljenja sudova iako je veći broj žena među sudijama tog nivoa.

Najveći disparitet u polnoj zastupljenosti u sudskim odeljenjima je u građanskim prvostepenih i drugostepenih sudova i u upravnim odeljenjima gde žene čine više od 78% ukupnog broja sudija. I na ovom nivou žene čine veliku većinu među zaposlenima na pozicijama, koje su niže na hijerarhijskoj lestvici – na radnim mestima pomoćnika, pripravnika, ne-pravničkim pozicijama i među sekretarima suda.

U Vrhovnom sudu Srbije muškarci i žene su ravnomerno zastupljeni u sudijskim redovima. Među zamenicima predsednika su jedna žena i jedan muškarac. S druge strane, muškarci čine većinu na nivou predsednika odeljenja, za razliku od situacije u sudovima okružnog i opštinskog nivoa. Značajna je većina žena u odnosu na muškarce na pozicijama koje su niže na hijerarhijskoj lestvici, među savetnicima i ne-pravničkim osobljem.

Najveća razlika u zastupljenosti polova u odeljenjima je među sudijama građanskog i upravnog odeljenja gde je više od 79% žena.

U Trgovinskim sudovima ima više muškaraca nego žena u dve kategorije: među predsednicima sudova i sudijama-porotnicima. Od svih sudova, u trgovinskim sudovima je najveća zastupljenost sudija ženskog pola (70%). U okviru odeljenja, najveća razlika u zastupljenosti je u građanskom o stečajnom odeljenju (gde ima više od 83% žena). Velika je disproporcija u korist žena i među sudijskim pomoćnicima, pripravnici i ne-pravničkim pozicijama.

U 2007. u Ustavnom sudu predsednik je muškog pola. Među sudijama ima više žena nego muškaraca (67% žena) kao i medju savetnicima (71%), pomoćnicima i ne-pravničkim osobljem.

Pregled situacije u javnim tužilaštvima. Slična struktura zaposlenih prema polu, na pozicijama različitim po hijerarhiji, može se zapaziti i u javnim tužilaštvima. Žene dominiraju na najnižim hijerarhijskim pozicijama, a procenat njihove zastupljenosti opada sa kretanjem uz hijerarhijsku lestvicu. One su većina i u kategoriji ne-pravničkog osoblja (daktilografa, upisničara itd). Čine i 60% svih zamenika javnih tužilaca, ali ih je zato medju samim javnim tužiocima samo 20%.

U tužilaštvima opštinskog i okružnog nivoa mnogo je veća zastupljenost žena u kategorijama pomoćnika, pripravnika i ne-pravničkog osoblja.

Na okružnom nivou, iako ima više žena među pripravnici i pomoćnicima, i ravnopravno su zastupljene među zamenicima tužilaca ipak je samo 12% svih javnih tužilaca ženskog pola. Situacija je slična i u Republičkom javnom tužilaštvu i Tužilaštvu za ratne zločine.

Pravni fakulteti. Na svim najvišim pozicijama donosilaca odluka na Pravnim fakultetima su muškarci. U 2007. godini svi dekani pravnih fakulteta su muškarci. Oni su većina i među prodekanima i u celokupnom nastavnom osoblju (58%) a posebno među profesorima (72%).

U 2005/2006 – 54% studenata je bilo ženskog pola a od onih koji su diplomirali – većina od 62% je opet bila ženska. Ipak, na magistarskim studijama bilo je više studenata muškog nego ženskog pola (samo 43% devojaka), a od onih koji su stekli zvanje magistra u 2005/2006 bilo ih je samo 33%. Situacija se za žene pogoršava na nivou doktorskih studija. Među svim doktorantima, 75% su muškarci a od onih koji su završili doktorske studije 2005/2006. čak 82% je muškog pola.

U nastavnom osoblju, žene su većina samo među „predavačima“, koji obično predaju strane jezike, a nešto malo zastupljenije od muškaraca su i među vanrednim profesorima i asistentima.

Samo 1 urednik od 8 urednika naučnih pravnih publikacija (koje su kao takve kategorizovane u Ministarstvu nauka) je ženskog pola.

Advokatske komore i pravnička udruženja. Žene predstavljaju većinu među među pravnicima u pravosuđu i državnoj upravi, ali su znatno manje zastupljene u pravničkim profesijama u sferi privatnog biznisa. Među svim članovima Advokatskih komora, 34% je žena, ali samo 1 od 8 predsednika regionalnih ogranaka Advokatskih komora je ženskog pola i 2 od 10 zamenika predsednika su žene. Muškarci još uvek dominiraju i u zastupljenosti u upravnim odborima (82%).

U Društvu sudija Srbije žena je predsednik, zamenik je muškarac a 62% članstva je ženskog pola dok je u članstvu Udruženja javnih tužilaca i zamenika tužilaca Srbije nešto malo veći broj žena nego muškaraca, a u rukovodstvu Udruženja su muškarci više zastupljeni od žena.

Žene čine 70% članstva Udruženja sudija za prekršaje Srbije. Ipak, predsednik i zamenik predsednika su muškarci. U Upravnom odboru žene čine 55% sastava.

U udruženju Mladi pravnici Srbije predsednik i zamenik predsednika su muškog pola a u članstvu 45% pravika je ženskog pola.

Preporuka za poboljšanje rodno osetljive statistike. Način na koji je neki društveni problem predstavljen ili shvaćen, definiše i ograničava moguće odgovore ili rešenja. Ako se društvo predstavlja kroz statistiku kao uniformna celina i ne predstavlja političke, ekonomske i društvene specifičnosti polovine stanovništva, takva statistika ne samo da prikriva da problem ženske neravnopravnosti uopšte postoji, nego ograničava mogućnost prepoznavanja problema u društvu, davanja odgovora i rešenja.

Razvoj rodno osetljive statistike je bitan, jer doprinosi spoznaji da u društvu postoji nevodiljiva, ali veoma prisutna diskriminacija. Podiže se svest i žena i muškaraca o vrednostima, kvalitetima, značaju i, konačno, o brojčanoj snazi žena.

Sa druge strane, veća zastupljenost žena na pozicijama moći, njihovo učešće u odlučivanju u društvu je jedna od najosnovnijih potreba demokratije. Definicija demokratije, koju je usvojila Interparlamentarna unija 1997. godine u Univerzalnoj deklaraciji o demokratiji pretpostavlja stvarno partnerstvo među ženama i muškarcima u upravljanju društva u kome rade žene i muškarci zajedno, ravnopravno i komplementarno, u kojem se dopunjuju i obogaćuju svojim razlikama.

Nije samo pridruživanje Evropskoj uniji proces koji će tražiti da se rodno osetljiva statistika u Srbiji razvija dalje, nego je to potrebno i za ispunjavanje obaveza prema drugim međunarodnim organizacijama u vezi praćenja položaja žena.

U prvoj polovini 2007. Srbija je predala UN-u inicijalni izveštaj o implementaciji Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (CEDAW). Na osnovu državnog izveštaja i izveštaja nevladinih organizacija, i na osnovu izlaganja državne delegacije i nevladinih organizacija, CEDAW komitet je u junu 2007. izdao Završne komentare o implementaciji CEDAW konvencije u Srbiji. Već u prvom paragrafu Završnih komentara se napominje da državni izveštaj ne sadrži dovoljno statističkih podataka podeljenih prema polu i, gde je to moguće, prema starosti i etničkoj pripadnosti.

Od usvajanja Zakona o ravnopravnosti polova u 2009. godini, statistički podaci „koji se prikupljaju i obrađuju na nivou Republike Srbije, autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave, kao i u ustanovama i organizacijama, koje obavljaju javna ovlašćenja, javnim preduzećima i privrednim društvima, moraju biti iskazana prema polu“ (član 40.).

S obzirom na podatke koji su prikazani u ovom istraživanju, neophodno je sprovesti detaljnije istraživanje razloga za manju zastupljenost žena na najvišim pozicijama donosilaca odluka i njihovu veću koncentraciju u pojedinim oblastima pravosudnog sistema kako bi oni koji odlučuju o pravcima razvoja mogli da razviju mere za rešavanje ovih pitanja.

Prethodni tekst je napisala Bojana Balon

P O S E B N I D E O

PETO POGLAVLJE

MARGINALIZOVANE ŽENE

Marginalizovane žene

Višestruka diskriminacija je termin koji označava da je neka društveno ranjiva grupa diskriminisana po više osnova, npr. prvo su diskriminisane kao žene a zatim i kao pripadnice nekih marginalizovanih društvenih grupa. Činjenice iz života ukazuju na često postojanje višestruke diskriminacije, jer su više osnova diskriminacije kombinovane i prisutne istovremeno. Dominantni kontekst čitavom mrežom racionalizacija sprečava sagledavanje prava i potreba pripadnika i pripadnica ranjivih društvenih grupa. U dominantnoj populaciji postoji tendencija da se fizičke, mentalne i socijalne specifičnosti ne poimaju kao specifičnosti nego kao manjkavosti. Manjkavosti se onda racionalizuju kao nepremostive smetnje.

Društvena marginalizacija, pravna i faktička diskriminacija i nedostatak resursa, povećavaju rizik neobrazovanosti, nezaposlenosti i siromaštva uzrokujući pojavu višestruko diskriminisanih i marginalizovanih grupa žena. U odnosu na žensku populaciju, postoji značajan procenat razlike u nezaposlenosti žena iz ovih grupa (npr. u odnosu na prosek nezaposlenosti žena, žene izbeglice su za 15% više nezaposlene, raseljena lica za 32%, a Romkinje 39%). Neophodna je edukacija državnih organa u pogledu povećane senzibilizacije o fenomenu višestruke marginalizacije žena. Uočava se potreba za postojanjem posebnih programa namenjenih ovim kategorijama žena. Potrebni su i programi namenjeni ženama u drugim državnim strategijama i planovima koje se odnose na ove grupe, a posebno u lokalnim sredinama, jer postoje razlike i u odnosu na geografska područja, kao i u urbanim, odnosno ruralnim sredinama.

Ranjive društvene grupe su one kojima je usled specifične razlike u odnosu na dominantnu populaciju, potrebna dodatna podrška kako bi, na način koji odgovara njihovim sposobnostima i razvojnim potencijalima, mogle da se ravnopravno uključe u životne tokove zajednice. Osnovni cilj proučavanja je da se razume njihova ranjivost i da se na taj način spreči njihova višestruka diskriminacije, višestruko kršenje ljudskih šrava i kompromitovanje institucija. Fokus društvene

intervencije potrebno je usmeriti na takozvane uzroke uzroka a to znači na socijalne determinante.

Zaključni Komentari UN Odbora za eliminaciju diskriminacije žena iz 2007. u pogledu Srbije, identifikuje postojanje višestruko diskriminiranih grupa žena i probleme njihovog društveno ekonomskog položaja. U Komentarima se posebno ističe problemi Romkinja, žena, žrtava rata, izbeglica i raseljenih lica, samohranih majki, starijih žena, pripadnica manjina, nezaposlenih žena, neplaćenih radnica, žena iz ruralnih krajeva, žene bez dokumenata, žene sa invaliditetom.

Oснаživanje je jedan od najvažnijih faktora društvene intervencije prema pripadnicima i pripadnicama manjinskih kategorija. Osnaživanje je proces kretanja od zavisnosti, pasivnosti i nemoći ka osećaju uspostavljanja (samo)kontrole i kompetentnosti. Postoje tri putokaza koji mogu poslužiti kao sigurni vodiči. Prvi je stav da je sloboda svakog čoveka da živi životom vrednim življenja tj. koji mu daje razloge da ga ceni. Drugi je svest da je dostojanstvo nedeljivo da se čuvanjem dostojanstva drugog čuva i sopstveno. Treći je zahtev koji su izrekli sami pripadnici i pripadnice ranjivih društvenih grupa i koji glasi: „Ništa o nama bez nas“. Ljudska prava su u osnovi odbrana različitih, što često podrazumeva i odbranu slabijih ne samo od individualnog nasilja već i od institucional(izova)ne samovolje, nebrige i ostrvljenosti.

Diskriminacija žena u javnom domenu, privatno i javno nasilje koje žene trpe, žensko siromaštvo i nezaposlenost, strukturalni oblici diskriminacije, neprepoznata i nepriznata diskriminacija, i sve druge rodno obojene i zasnovane diskriminacije, pogađaju žene pripadnice marginalizovanih društvenih grupacija mnogo intenzivnije od onih koje se nalaze daleko od tih društvenih margina. Pogađaju ih takođe intenzivnije nego što su pogođeni muškarci, pripadnici istih marginalizovanih grupa. Marginalizovane žene nemaju na raspolaganju često ni minimalna uobičajena sredstva pravne i društvene pomoći, koje se primenjuju u takvim situacijama. Zbog svega toga je važno pogledati u domene društvenih margina i shvatiti šta se tamo dešava da bi se izgradila praksa suzbijanja tih višestrukih oblika diskriminacije. Ona je gotovo uvek višestruka, tj. predstavlja kombinaciju etničko manjinske sa starosnom, rodnom i diskriminacijom invalidnih lica.

Posebna pažnja u Komentarima je posvećena Romkinjama, zbog slučajeveva *de facto* diskriminacije protiv romskih žena ugroženim domaćim nasiljem. Pažnju je skrenula i pristupačnost obrazovanja romskim ženama i devojkama, ali i drugih marginalizovanih grupa. Uočena je nepismenosti i značajno visoki nivo napuštanja obrazovnog sistema od strane Romskih žena i devojaka. Zahtevano je da se posebna pažnja pokloni ostvarivanju jednakog pristupa ženama i devojaka iz marginalizovanih grupa, posebno romskoj manjini sa posebnom hitnošću kada je u pitanju nivo osnovne škole. Odbor preporučuje da programi opismenjavanja i stručne obuke budu omogućeni romskim ženama a posebno

onima koji su starije i nepismene kao i drugim marginalizovanim ženama u sličnim situacijama. Stalnosti pojave ranih brakova u romskoj populaciji zahteva striktnu primenu u praksi zakonskog minimuma za uzrast stupanja u brak, koji je ustanovljen na uzrast od 18 godina, kao i primenu mera podizanja svesti u celoj zemlji o negativnim efektima ranih brakova na ostvarivanje ljudskih prava žena, a posebno njihovih prava na zdravlje i obrazovanje. Kao problem je identifikovan i ograničen pristup adekvatnim zdravstvenom uslugama, koje imaju žene posebno one iz seoskih regija i Romkinje, uključujući dostupnost informacija i saveta o planiranju porodice.

U oblasti rada uočena je sistematska indirektna diskriminacija žena u zapošljavanju, koja je posebno prisutna u privatnim i javnim sektorima i neformalnom sektoru, a koja se karakteriše: većom stopom nezaposlenosti žena, uključujući starije žene, izbeglice, one koje traže prvi put posao i manjinske žene, velikim brojem žena koje rade kao slabo plaćene, neprijavljene kućne pomoćnice, činjenicom da starije žene imaju manje prohoda od starijih muškaraca. Odbor zahteva organizovanje obuke i ponovljenu obuku za nezaposlene žene, uključujući marginalizovane grupe žena, kredite za žene preduzetnice kao i one koje žele da započnu svoj biznis, uključujući i pogodnosti socijalne sigurnosti za neplaćene radnice. Odbor dalje zahteva od države članice da pojača sposobnost ostvarivanja prihoda posebno za žene koje su samostalne glave domaćinstava i seoske žene.

Kao problem je istaknuto da i dalje postoji nedostatak polno kategorizovanih informacija u pogledu obrazovanja, a posebno takvih informacija podeljenih po seoskim i gradskim oblastima i po etnicitetima. Uočen je nedostatak informacije i statistika o posebno ranjivim grupama žena, posebno o seoskim ženama, Romkinjama, ženama bez registracije i dokumenata, invalidkinjama, izbeglicama, interno raseljenim ženama, koje sve često pate od višestrukih oblika diskriminacije. Zahtevano je da se u sledećem izveštaju obezbede obimni podaci o *de facto* situaciji svih ranjivih grupa i žena u svim oblastima koji reguliše Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, kao i o vladinim politikama i programima usmerenih ka eliminaciji tih oblika diskriminacije.

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenja rodne ravnopravnosti predviđa da su potrebne posebne mere u cilju otklanjanja direktne i indirektna diskriminacije prema ženama, osnaživanje jednakih mogućnosti za puno ostvarivanje ljudskih prava, uz istovremeno jačanje procesa uključivanja rodne perspektive u svim oblastima društvenog života, a što se posebno odnosi na tzv. dvostruko ili višestruko diskriminisane grupe, kao što su žene pripadnice nacionalnih manjina i manjinskih grupa, Romkinje, žene sa invaliditetom, izbegle ili raseljene žene, siromašne žene, žene sa sela, samohrane majke, žene drugačije seksualne orijentacije i druge. Višestruko diskriminisane žene imaju poseban problem da učestvuju u javnom i političkom životu. Niska politička predstavljenost žena se odnosi posebno na žene iz etničkih manjina, posebno kada su u pitanju

imenovane vladine strukture visokog nivoa i pozicije gde se donose odluke, uključujući diplomatsku službu.²⁸

Višestruka marginalizacija nosi povećan rizik od pojave zločina mržnje, koji predstavlja najpodmukliju manifestaciju netolerancije i diskriminacije, na osnovama rase, pola, jezika, religije ili uverenja, nacionalnog ili socijalnog porekla, seksualne orijentacije, invalidnosti ili drugih sličnih osnova. Ti nasilni izrazi diskriminativnih predrasuda mogu uzeti oblike uvreda, napada, ubistva, pretnji ili uništenja imovine, kao što su paljevine, vandalizam, skrnavljenje. Sva tri pojavna oblika, diskriminacija, govor mržnje i zločin mržnje, mogu da se shvate i kao etape, faze razvitka odnosno eskalacije društvenog konflikta. Tako npr. tolerisana diskriminacija teži ne samo da postane intenzivirana, široko rasprostranjena diskriminacija, već razvijajući se i postajući „prihvatljiva“, „normalna“, vodi ka isto tako „prihvaćenom“ javnom govoru mržnje i neizbežno zločinima mržnje. Oni tako postaju najekstremniji vid, manifestacija diskriminacije. Zločini mržnje simbolišu jedinstvenu formu agresije pošto nasilje nosi sa sobom pretnju novim ili povećanim nasiljem prema članovima manjinske grupe.

Potrebno je sticanje osnovnih praktičnih i teorijskih znanja u razumevanju fenomena, i načina suzbijanja pojave višestruko diskriminiranih grupa žena i upoznavanje sa:

- karakteristikama, uzrocima i posledicama višestruke diskriminacije žena;
- relevantnim međunarodnim dokumentima i nacionalnim zakonodavstvom u oblasti rodne ravnopravnosti, zabrani diskriminacije i pojavama višestruke diskriminacije;
- mehanizmima rodne ravnopravnosti u Srbiji kao instrumentima u suzbijanju pojava višestruke diskriminacije žena; i
- ulogom državnih institucija i nevladinih organizacija u pružanju pomoći i podrške žrtvama višestruke diskriminacije.

Cilj je ovladavanje osnovnim pojmovima iz oblasti rodne ravnopravnosti i višestruke diskriminacije, razumevanje faktora koji utiču na pojavu višestruke diskriminacije i posledica do kojih ono dovodi, razumevanje uzročno posledičnog odnosa između pojedinih vrsta diskriminacije i mehanizama njihovog kombinovanja, prepoznavanje i razumevanje negativnih posledica rodni stereotipa i predrasuda, i sposobnost za primenu stečenih znanja u praksi.

Pod proučavanjem višestruko diskriminiranih grupa u teoriji se najčešće podrazumeva analiza društvenog i pravnog položaja prostitutki, lezbejki, Romkinja, žena sa invaliditetom, i žena u zatvoru. Proučavaju se i faktori koji doprinose javljanju višestruke diskriminacije, kao što su socio-ekonomski, politički, obrazovni, zakonski, običajni, psihološki, religiozni, kriminogeni i drugi faktori

²⁸ Mršević Z., (2009), Evropa protiv diskriminacije (125 – 146). Ur: Marija Savić. Čitanka od A do Š o lezbejskim i gej ljudskim pravima. Beograd. Labris.

koji doprinose pojavi višestruke diskriminacije (s posebnim fokusom na socio-kulturološke faktore, naročito uticaj patrijarhata i rodne socijalizacije, ekonomske faktore, rat i tranziciju, političke i pravne faktore i slično).

Neophodan je i fokus na međunarodne standarde o rodnoj ravnopravnosti, sprečavanju rodno zasnovane diskriminacije i pojava višestruke diskriminacije ranjivih grupa žena. Primer su uloge međunarodnog prava u oblasti rodne ravnopravnosti i rodno zasnovane diskriminacije, standarde i mehanizme na nivou Ujedinjenih nacija (s posebnim fokusom na CEDAW i Zaključne komentare Komiteta UN za eliminaciju diskriminacije žena na inicijalni izveštaj Republike Srbije koji je podnet 2007. godine), standarde i mehanizme na nivou Saveta Evrope, standarde i mehanizme na nivou Evropske unije.

Pravni okvir Republike Srbije u oblasti rodne ravnopravnosti i rodno baziranog nasilja bazira se na Ustavu RS, Zakonu o ravnopravnosti polova, Zakonu o zabrani diskriminacije, Zakonu o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Zakonu o porodici, a treba pomenuti i Krivični zakonik, Zakon o prekršajima, Zakonu o radu.

Od političkih dokumenata najvažniji su Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova, Akcioni plan za implementaciju te Strategije, kao i Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i partnerskim odnosima.

Žene sa invaliditetom²⁹

Treba svakako napomenuti da je invalidnost okolnost koja donosi posebne teškoće za žene, decu, stare osobe i izbeglice, one koji žive u ruralnim sredinama. Ne treba ispustiti iz vida da ima značajno više žena sa invaliditetom nego muškaraca. One naime čine skoro 3/4 od ukupnog broja osoba sa invaliditetom. Pošto je to posledica zanemarivanja u sistemu zdravstva, loših uslova na poslu i/ili rodno zasnovanog nasilja, potrebno je posebno obratiti pažnju na te rodno specifične okolnosti koje su uzročnici povećanog broja žena sa invaliditetom. Povrh toga, one su posebno ranjive i ekonomski i fizički tako da se procenjuje da je EU, 44% žena sa invaliditetom je nezaposleno u poređenju sa 25% muškaraca sa invaliditetom.

Žene sa invaliditetom su često Romkinje, siromašne stanovnice udaljenih ruralnih krajeva ili gradskih predgrađa, uz neobrazovanje ide i siromaštvo, uz nezaposlenost – nepoznavanje sopstvenih prava, uz ličnu nemoć – nedostatak

²⁹ Mršević Z., (2008), Dvostruka diskriminacija invalidkinja kao marginalizovane grupe žena, (srp 41-52, eng 43-56). Ed: P. Teofilović. Ombudsman protiv dvostruke diskriminacije žena (Ombudperson against double discrimination of women) Novi Sad, Pokrajinski Ombudsman.

društvenih mehanizama zaštite, uz nasilje – negiranje njegovog postojanja, uz sopstveni osećaj krivice – odbijanje odgovornosti institucija.

Muškarac sa invaliditom se vaspitava da je on pre svega muškarac. On se usled situacije postojanja invalidnosti i pojačano ohrabruje na lična i društvena dostignuća, školovanje, stručno usavršavanje i napredovanje, karijeru, profesionalna pa i sportska dostignuća. Žena sa invaliditetom se vaspitava da je biće manje vrednosti, jer ne može da ispuni osnovne ženske uloge: domaćica, žena, majka, da se stara o starijim ili mlađim članovima porodice. Žene sa invaliditetom se uče da moraju po svaku cenu da budu blage, trpeljive, poslušne i što je moguće manje bilo kome na teretu, lišene sopstvene ličnosti. Žena sa invaliditetom se više no muškarci sa istim invaliditetom gledaju očima drugih, a taj pogled drugih ženama sa invaliditetom nameće očekivanu aseksualnost, negira im svaku potrebu, mogućnost, želju da vole, da budu voljene, da budu majke, koje se potiskuju kod njih kao nedolične želje, neprimerene njihovim stanju. U vezi sa tim dešavaju im se prisilni abortusi, veštačka oplodnja je nemoguća, svedočenje na sudu nevalidno. Nasilje nad ženama sa invaliditetom obezvređeno i trivijalizovano ili, najčešće, potpuno ignorisano.

Stepen invaliditeta žena u patrijarhalnom društvu, meri se u odnosu na to koliko invaliditet ugrožava ispunjavanje njene tradicionalne uloge: da je uzorna supruga, dobra majka, domaćica, seksualno poželjna, neko ko „brine“ o svim članovima porodice i odgovara dodeljenoj društvenoj ulozi.³⁰

Invaliditet žene je „težeg stepena“ ukoliko pogađa njen fizički izgled, sposobnost da obavlja kućne poslove, rađa i podiže decu. Imajući u vidu stereotip da žene zbog svog invaliditeta najčešće nisu u mogućnosti da ispunjavaju te uloge na očekivani i društveno prihvatljiv način, a nisu im omogućeni alternativni vidovi podrške, ne čudi da su im osporavana prava na ljubav, seksualnost, brak, materinstvo i lično potvrđivanje. Samim tim, one postaju društveno nevidljive i kao takve, vrlo često su žrtve psihičkog, fizičkog, seksualnog, ekonomskog i institucionalnog nasilja.

Kada se rodi dete sa invaliditetom u većem broju slučajeva očevi odlaze, ostavljajući svu odgovornost i „sramotu“ na majkama. Ako je to dete žensko, tim gore. Tvrdnja da „očinski instikt nije toliko jak“ zgodan je izgovor za izbegavanje obaveza i odgovornosti. U slučaju da majka ostane sama sa detetom koje ima invaliditet, podrška od strane njene porodice nije uvek njen mogući oslonac. Državne institucije, koje postoje da daju pomoć u ovakvim situacijama, ponovo postavljaju teret na njena leđa. Ako je invaliditet deteta trajan i većeg stepena, jači je i osećaj krivice, bespomoćnosti i beskorisnosti. Neke žene nisu sposobne da se suoče sa svim problemima i zato napuštaju svoju decu, stavljajući ih u institucije za trajni smeštaj. Kada porodica i pored svih problema ostane zajedno, svakodnevna briga o detetu koje ima invaliditet opet pada na majku.

³⁰ Olivera Ilkić i Lepojka Čarević, *Žene sa invaliditetom, nevidljive žrtve nasilja*, Beograd, 2008.

Žene sa invaliditetom odrastaju slušajući poruke, verujući da zaslužuju uvrede, pretnje, diskriminaciju i nasilje koje trpe u tišini. Žene sa invaliditetom imaju manje mogućnosti da se na bilo koji način suprotstave nasilju, a još manje da iz njega izađu, pre svega zbog stereotipa i predrasuda okoline, zbog svog invaliditeta, a zatim i zbog nepostojanja servisa podrške. Što je stepen invaliditeta viši, to su mogućnosti manje. Jedan od najprisutnijih stereotipa, kada je u pitanju nasilje nad ženama je: „Niko normalan ne bi mogao da udari ženu u kolicima.“ Podaci do kojih je organizacija Iz kruga došla višegodišnjim radom govore drugačije. Najranjivije su osobe koje imaju intelektualni invaliditet sa 48,12%, zatim cerebralnu paralizu sa 31,88%, mišićnu distrofiju i neuromišićne bolesti sa 15,30% i osobe sa kombinovanim invaliditetom sa 4,70%

Razlozi za ove brojke leže u činjenici da žene sa višim stepenom invaliditeta fizički zavise od tuđe pomoći i podrške pri obavljanju osnovnih životnih potreba kao što su odlazak u toalet, održavanje lične higijene, oblačenje, prelazak iz kolica u krevet, hranjenje itd. Ne samo što su ranjivije, one su vrlo često izložene specifičnijem načinu zlostavljanja, koje se ogleda u uskraćivanju pomoći pri samozbrinjavanju, izgladnjivanje, udaljavanje od ortopedskih pomagala i sredstava za komunikaciju, pretnje da će ostati same na ulici bez ičije pomoći, da će završiti u nekom domu ili psihijatrijskoj klinici, da će živeti u potpunoj izolaciji „ukoliko ne budu poslušne“ i slično.

Na ovaj način nasilnik uspostavlja apsolutnu moć i kontrolu, čak i bez upotrebe fizičke sile. Ako ikada dođe do upotrebe fizičke sile, nastale modrice ili ozbiljnije povrede pripisuju se „padovima“, koji su česta pojava kod osoba sa višim stepenom invaliditeta. Ova činjenica može biti otežavajuća okolnost u procesu dokazivanja posledica pretrpljenog nasilja

Nasilnici su u 87% muškarci svih stepena obrazovanja, različitih zanimanja i socijalnih staleža. Uglavnom su to članovi najuže porodice od kojih žene sa invaliditetom u potpunosti emotivno, fizički i ekonomski zavise. Kada govorimo o emotivnoj zavisnosti naše korisnice navode da kako ih „niko ne voli, nikome nisu potrebne, da treba da budu zahvalne što brinu o njima u suprotnom bi bile gladne i na ulici...“ Vremenom gube samopouzdanje i počinju da veruju u sliku o sebi, nametnutu od najbližih, smatrajući da kao „takve“ i ne zaslužuju bolji život.

Opšte o institucionalnim preprekama. Politika i praksa političkog sistema, pravnog sistema, ekonomskih struktura, zvaničnih službi, institucija i sl. često predstavljaju barijere učešću osoba sa invaliditetom. Vrlo često se zaboravljaju sposobnosti ovih osoba. One su sistematski isključene iz sfere obrazovanja, zaposlenja, slobodnog vremena i rekreacije, političkog života, kulture, sporta.

Obrazovni sistem uglavnom isključuje osobe sa invaliditetom iz glavnog toka sistema školovanja i umesto toga obezbeđuje specijalne škole. Postoji

nezadovoljavajuća fizička dostupnost obrazovnih institucija. Sva istraživanja pokazuju da je kategorija osoba sa invaliditetom u proseku niže obrazovana od opšte populacije.

Osobe sa invaliditetom se isključuju i iz sfere zapošljavanja. Skoro 80% ovih osoba je nezaposleno što proizvodi njihovo siromaštvo i ekonomsku zavisnost. Najveći procenat osoba sa invaliditetom spada u kategoriju izdržanih lica, penzionera ili nezaposlenih. Oni spadaju u kategoriju najsiromašnijih među siromašnima. Time što su nezaposleni invalidne osobe nemaju izvore materijalnih sredstava te ne mogu uz pomoć rada definisati svoj socijalni status i lični ugled. Nedostaju odgovarajuća radna mesta, prilagođena osobama sa invaliditetom po fizičkim karakteristikama objekata, dužini radnog vremena, obimu posla i sl. Postoji potreba za prekvalifikacijom i profesionalnom rehabilitacijom osoba sa invaliditetom ali ove potrebe nisu zadovoljene.

Za osobe sa invaliditetom je veoma važno praćenje njihovog zdravstvenog stanja i preduzimanja savremenih mera rehabilitacije. Međutim, veliki broj osoba sa invaliditetom nije evidentirano u nekoj zdravstvenoj ustanovi što znači da se njihovo zdravstveno stanje ne prati redovno. Neadekvatan sistem socijalne zaštite ne uzima u obzir dodatne troškove invaliditeta. Veliki broj ovih osoba procenjuje da su im centri za socijalni rad takođe nedostupni. Osobe sa invaliditetom su isključene iz javnog života zbog nepristupačnosti prevoznih sredstava, javnih, zdravstvenih, kulturnih, religijskih, sportskih i ostalih institucija.

Politika javnog prevoza negira pristup osobama sa invaliditetom. Nijedan autobus javnog saobraćajnog preduzeća nije pristupačan npr. za korisnike invalidskih kolica. Prema istraživanju Centra za proučavanje alternativa i Handikep internacionala bioskopi, biblioteke, pozorišta i sportski klubovi su dostupni za manje od 20% osoba sa invaliditetom, jer nisu fizički dostupni. Oni za njih nemaju novca ili se u njima ne osećaju prijatno. Postojeće zakonodavstvo obezbeđuje samo minimum prava i zabrane diskriminacije a na ostvarivanje postojećih prava čeka se veoma dugo.

Ograničeno je i postoji nedovoljno uključivanje osoba sa invaliditetom u aktivnosti i odlučivanja u svim oblastima društvenog života, a naročito onih koje se tiču njih samih. Osobe sa invaliditetom su retko predstavnici u institucijama u društvu i zato nemaju mnogo mogućnosti da utiču na politiku ili usluge koje ih pogađaju.

Fizičko okruženje. Fizičko okruženje je verovatno najočiglednija forma diskriminacije i isključivanja sa kojom se ove osobe susreću. Postoje brojne fizičke i arhitektonske prepreke u našem okruženju koje sprečavaju osobe sa invaliditetom u pristupu svakodnevnim aktivnostima i uslugama. Tu vrstu prepreka čine stepenice, uska vrata, nedostatak liftova, nepristupačan javni prevoz, slabe oznake, fiksirana sedišta, nedostatak kosih ravni, odgovarajućih toaleta, odgovarajućih parking me-

sta, informacija. U fizičkom okruženju postoji ozbiljan nedostatak razmišljanja o potrebama osoba sa hendikepom.

Osobe sa invaliditetom su ljudi drugog reda koji trpe nasilje i diskriminaciju koji se podrazumevaju kao „normalne pojave“. Oni trpe neopravdana ograničenja i smanjene mogućnosti kretanja. Imaju smanjenu mogućnost lične odbrane i bežanja, traženja pomoći, povećanu opštu zavisnost od pomoći trećih lica u najjednostavnijim radnjama pa tako postaju lake i redovne žrtve raznih oblika nasilja i diskriminacije.

Situaciju upotpunjuje i nepriznatost nasilja prema osobama sa invaliditetom koje se ogleda u odsustvu službenih podataka o obimu ne pojave.

Predrasude. Stavovi prema osobama sa invaliditetom su i dalje glavna prepreka njihovom uključivanju u društvene tokove. Predrasude u svakodnevnom životu dovode do diskriminacije, marginalizacije i obeležavanja ove kategorije stanovnika. Time se uskraćuje pravo na jednake mogućnosti u korišćenju, razvoju i potvrđivanju ličnih potencijala. Predrasude koje postoje o osobama sa invaliditetom najčešće su takve da se smatra da su ove osobe manje sposobne, vredne, da su tragične, agresivne, preosetljive, retko srećne, zaslužuju sažaljenje, nemaju potrebe za ljubavlju i seksom, treba im specijalna nega, zadovoljavaju se malim stvarima. Osobe sa invaliditetom se ne posmatraju kao ljudi koji hoće ili žele da učestvuju i doprinesu glavnim društvenim i ekonomskim tokovima. Umesto toga treba da budu zahvalni za ono što im je dostupno. Neretko i mediji pojačavaju takve stavove u kojima se priča o osobi sa invaliditetom koja je hrabra, insprativna, tragična, prikovana za kolica, ona kome je potrebna pomoć ili je nesrećna. Predrasude koje se vezuju za porodicu u kojoj živi osoba sa invaliditetom su da je ta porodica manje vredna, ispašta neki u prošlosti počinjen porodični greh, opravdano i neminovno žrtvuje interese ostalih članova porodice, hipersenzitivna, zavidi drugima i sl.

Ovakvi stavovi se neretko podudaraju i pojačavaju sa pojedinačnim, ličnim i institucionalnim stavovima čineći društvenu sredinu fiksiranom u marginalizaciji osoba sa invaliditetom i upućuju ih na zadovoljenje svih potreba unutar porodice.

Jezik kao pokazatelj odnosa društva prema invalidnosti. Pitanje kako se koristi jezik kada se govori o invalidnosti sadrži mnoštvo odgovora u vezi sa definisanjem ovog pojma, stavom društva i odnosom prema problemu invalidnosti. Koriste se različiti termini ili pojmovi koji označavaju invalidnost. Zajedničko za sve njih je da su uglavnom neadekvatni i u odnosu na osobu sa invaliditetom diskriminišući, jer u prvi plan stavljaju problem a ne čoveka. Termin invalid (lat. invalidus – nevaljalac) u prvi plan stavlja nesposobnost umesto osobu koja ima određeni invaliditet. Sam izraz koristi se za nedefinisanu homogenu grupu. Iz

iskustva znamo da su u pitanju vrlo heterogene grupe sačinjene od pojedinaca, koji imaju specifična i vrlo individualna znanja, mogućnosti, afinitete, lične sposobnosti, ambicije i sl. Širok je dijapazon termina koji označavaju lica sa „nepoželjnim karakteristikama“: defektni, nenormalni, ljudi sa manom, deficijentni, ometeni u razvoju, nesposobni, onesposobljeni, oštećeni, hendikepirani, ubogi, ubogaljeni i sl.

Termin lice sa posebnim potrebama, takođe, neadekvatan je, jer nisu potrebe ovih osoba drugačije već im je potrebna pomoć da zadovolje svoje potrebe koje su za sve ljude iste. Stoga je dobar bilo koji izraz u našem jeziku koji kombinuje izraze za osobu i invaliditet (npr. osoba sa invaliditetom a ne invalid, invalidan čovek). Na taj način osoba se stavalja u prvi a invaliditet u drugi plan.

Nesvesne diskriminatorske prakse „dobronamernih“. To su: smatranje da je invalidna žena aseksualna, korišćenje oznaka, termina za invalidnost kao uvredljivih atributa za greške u ponašanju neinvalidnih ljudi, smatranje da je postavljanje rampi i sličnih pomagala nepotrebno i beznačajno ili da za tim ne postoje prave potrebe, podrazumevanje da je sve učinjeno time što su postavljene rampe, tj. smatranje da su samo rampe te koje su neophodne što je negiranje raznovrsnosti oblika invaliditeta, organizovanje događaja za osobe sa invaliditetom bez vođenja računa o detaljima kao što su WC-a prolazi, hodnici, sedišta, napadno skretanje pogleda u stranu ili pak zurenje u osobe sa invaliditetom, odvlačenje ili učutkivanje deteta da pita ili sazna bilo šta u vezi sa osobama sa invaliditetom, odbacivanje osoba sa invaliditetom kao mogućih prijatelja ili partnera, tretiranje svih osoba sa invaliditetom kao nedozrelih osoba, smatranje da svi oni slabo čuju ili vide, ili su smanjene inteligencije, stvaranje kulture odbacivanja osoba sa invaliditetom kroz ponašanje ili aktivnosti koja isključuju, odvajaju, ne uvažavaju, previđaju ili na drugi način ignorišu osobe sa invaliditetom, nepraviljenje razlika između žena i muškaraca sa invaliditetom, poistovećavanje invalidne osobe sa muškarcem, tretiranje njegovih problema i potreba kao univerzalne za sve osobe sa invaliditetom, pretpostavljanje da osobe čiji invaliditet nije vidljiv na prvi pogled i nisu „pravi“, iznošenje svojih strahova od sopstvene invalidnosti ili sticanja invalidnosti bliskih bića u prisustvu osoba sa invaliditetom, ispoljavanje podmuklog ili izveštačenog sažaljenja prema osobama sa invaliditetom.

Potrebna je razmena iskustava diskriminacije i nasilja, prihvatanje različitosti, prihvatanje sopstvene i tuđe invalidnosti, prihvatanje sopstvenog tela bez stida i srama, upotreba senzitivnog jezika i terminologije invalidnosti, svest o postojanju višegodišnje izolacije, zatvorenosti u kućama i porodičnog nasilja prema invalidima, svest o postojanju osećaja manje vrednosti i suicidalnih namera kod invalida.

Kritika i socijalni model. Tokom 70-ih i 80-ih godina porasla je kritika do tada prevladavajućeg individualnog medicinskog modela tretiranja invaliditeta za-

hvaljujući, pre svega, aktivnostima organizacija samih osoba sa invaliditetom. Tako je počeo razvoj takozvanog socijalnog modela pristupa invaliditetu. Organizacije osoba sa invaliditetom u Velikoj Britaniji su tvrdile da je društvo to koje invalidira osobe sa invaliditetom raznim preprekama i da zato pravo rešenje problema mora da ide u pravcu društvenih promena pre nego prinudnog prilagođavanja pojedinca kroz njegovu rehabilitaciju. Invaliditet je nešto što je nametnuto povrh oštećenja koje osobe sa invaliditetom imaju na način prinudne izolacije i isključenja od potpunog učešća u društvu.

Ta fizička oštećenja se smatraju kao individualni atribut i to samo po sebi nije invaliditet. Umesto toga invaliditet je opisan kao „proizvod ugnjetavačkih društvenih odnosa između ljudi sa oštećenjima i ostatka društva“. Društveno ugnjetavanje je dodatni vid invaliditeta i društveno ugnjetavanje je opšte odbacivanje invalida. Potrebno je medicinski model pristupa invaliditetu zameniti socijalno-društvenim modelom koji naglašava kulturne i istorijske varijacije koje karakterišu invaliditet.

Društveni model invalidnosti, koji se pojavio kao protivteža medicinskom modelu, nudi nov način posmatranja i izučavanja pitanja invalidnosti. U medicinskom modelu, problem invalidnosti se tretira kao problem pojedinca i stoga se očekuje da je pojedinac taj koji treba da se menja, leči i prilagođava. Da bi osoba sa invaliditetom prevazišla svoje probleme, očekuje se da ona treba da se pridržava saveta i uputstava datih od strane lekara, fizioterapeuta, radnih terapeuta i sl. Suprotno tome socijalni model invalidnosti ne tretira problem invalidnosti kao problem pojedinca. Umesto toga, problem se vidi u okruženju u kome živimo. U socijalnom modelu osoba sa ne doživljava više kao pacijent već kao korisnik – građanin. Stoga se rešenja za pitanja invalidnosti vide u brojnim promenama u oblasti arhitekture, životne sredine, odnosa društva i socijalnim/političkim stavovima (npr. stepenice na ulazu su one koje ograničavaju osobe sa invaliditetom a ne sam invaliditet te bi uvođenje pristupačnih ulaza uklonilo prepreku i omogućilo pristup osobi sa invaliditetom).

Socijalni model promoviše osobu sa invaliditetom kao aktivnog subjekta koji ima prava i beneficije a ne kao pasivnog objekta pomoći i sažaljenja. On promoviše uverenje da osobe sa invaliditetom mogu najbolje da procene šta su njihovi lični interesi i da one moraju imati uticaj na određivanje vrste servisa i razvoj politike koja se tiče osoba sa invaliditetom. Nasuprot tome, medicinski model vidi profesionalce kao ljude koji najbolje mogu da odluče šta je dobro za osobe sa invaliditetom. Osobe sa invaliditetom se vide kao bolesni ljudi koji ne moraju da rade. Isključeni su iz uobičajenih obaveza u životu i na taj način marginalizovani. Socijalni model se zalaže za aktivno pravo građanina i uključivanje osobe sa invaliditetom u društvo na način na koji to ona hoće.

Društveni model se fokusira na one probleme koji su nastali iz spoljašnjeg sveta i to su one prepreke koje ograničavaju osobe sa invaliditetom da učestvuju u društvu. To su fizičke, društvene, ekonomske okolnosti, koje predstavljaju barijere

invalidima da učestvuju u društvu. U tome se ujedno nalazi pravac delovanja anti-diskriminativne politike.

Društvenim model invaliditeta je pristup koji je strukturalno i materijalistički orijentisan i u sociološkom smislu pripada oblasti društvenog konstruktivizma. Pošto po tom viđenju, društvo invalidira lica sa fizičkim oštećenjem, invaliditet je nešto što je takvim licima nametnuto povrh onih oštećenja koja već imaju. Osobe sa invaliditetom su zbog toga jedna od ugnjetavanih društvenih grupacija čija su ljudska prava ugrožena neadekvatnim društvenim odnosom prema njima. Shodno tom društvenom pristupu invaliditetu, početni neophodni korak je razlikovanje između onoga što je fizičko, zdravstveno oštećenje i onoga što je društvena situacija u kojoj se nalaze lica sa fizičkim oštećenjima (ta situacija se naziva invaliditetom).

Zdravstveni nedostaci se sastoje u nedostatku nekog uda, postojanju defektnog uda, organa ili telesnog mehanizma. Invaliditet je, nasuprot tome, nepogodnost koju nameće društvo svojom organizacijom, koje ne uzma u obzir potrebe lica sa fizičkim oštećenjima i tako ih isključuje iz učestvovanja u društvenim tokovima. Invaliditet je konkretan vid društvene opresije – ugnjetavnaja jedne specifične društvene grupe ljudi koji u poređenju sa većinskom populacijom imaju određene nedostake ili umanjene sposobnosti.

Pristup invalidima isključivo kroz medicinske intervencije definiše se kao neadekvatno i ugnjetavačko, a kontrola koju medicinski profesionalci vrše nad osobama sa invaliditetom, kao kršenje njihovih osnovnih ljudskih prava kroz stvaranje i održavanje odnosa zavisnosti koji se ne zasniva na nužnosti njihovog fizičkog oštećenja.

Invaliditet stoga ne treba da se posmatra kao individualni problem invalida već kao društveni problem ambijentalnih i društvenih okolnosti, odnosno nedostataka da omoguće normalan život osobama sa invaliditetom. Ono predstavlja neprijateljsko držanje društva zasnovano (najčešće) na teoriji o ličnoj tragediji invalida i pokušaji podizanja svesti u suprotnom pravcu uglavnom rezultiraju izražavanjem tvrdog neprijateljskog držanja pre nego podržavajuće želje da se nešto promeni u organizaciji institucija i sistema koji se bave invalidnim licima.

Pojam socijalnog modela tretiranja osoba sa invaliditetom. Društveni model se fokusira na one probleme koji su nastali iz spoljašnjeg sveta. U pitanju su prepreke koje ograničavaju osobe sa invaliditetom da učestvuju u društvu. To su fizičke, društvene, ekonomske okolnosti koje predstavljaju barijere da učestvuju u društvu. Njihovo identifikovanje, eliminisanje i ublažavanje je predstavlja pravac delovanja antidiskriminativne politike.

Takav pristup proizilazi iz uverenja da svako, čak i oni koji ne mogu da se kreću, nemaju čula ili koji će možda već sutra da umru, imaju prava na određeni standard života i da budu tretirani s poštovanjem. Društveni model invaliditeta predstavlja značajnu kritiku degradirajućih društvenih uslova dolazići u isti red sa društvenom kritikom sa stanovišta zaštite ljudskih prava kao što su klasne razlike, rodne razlike i rasne razlike.

Invalidnost se može definisati kao gubitak ili ograničenje mogućnosti da se učestvuje u društvu na istom nivou sa drugima, zbog socijalnih prepreka i prepreka u životnom okruženju. Invalidnost se definiše kao socijalni proces, odnosno način ponašanja koji proizilazi iz gubitka ili redukcije sposobnosti da se izvrše očekivane ili specijalno definisane aktivnosti socijalnih uloga u jednom dužem vremenskom periodu zbog hronične bolesti ili oštećenja.

Elementi socijalnog modela. Postoji socijalna odgovornost društva da sredinu modifikuje tako da bude omogućena puna participacija osoba sa invaliditetom u svim oblastima života. Problem invalidnosti je stoga ideološko pitanje koje zahteva socijalne promene, a isto tako političko pitanje povezano sa ljudskim pravima. Osobe sa invaliditetom su u našim društvenim okolnostima nevidljive i tome su razlog brojne fizičke i mentalne barijere. Da bi bili deo zajednice u kojoj žive osobama sa invaliditetom je neophodan pristup izgrađenoj okolini, različitim servisima, informacijama, zaposlenju, obrazovanju, obučavanju i sl.

Društveni model se sastoji od nekoliko elemenata od kojih je prva teorija društvenog konstruktivizma u kome je invaliditet društveni konstrukt, tj. skup društvenih barijera neprelaznih za ljude sa određenim oštećenjima ili nedostacima. Kao društveni konstrukt, a ne biološka zadatost, te prepreke se mogu dekonstruisati tj. sredina se može učiniti pogodnijom za invalidna lica. Drugi element je pristup osobama sa invaliditetom kao manjinskoj grupaciji, čija su prava ugrožena i neopravdano zanemarena. Treći element skreće pažnju sa pojedinačnog problema individue kao društvenom problemu politike društvenog ponašanja prema osobama sa invaliditetom. Konačno, četvrti element je kulturno odbijanje društvenog konstrukta invaliditeta kroz napor organizacija osobama sa invaliditetom da ostvare svoja prava i artikulišu svoje potrebe. Mora se sagledati kroz prizmu društvenog procesa, dakle kao nešto što se menja. Različito viđenje i razumevanje invaliditeta proizvodi i različita rešenja.

Društvena interakcija. U društvenom modelu pristupanja invaliditetu razvija se praktična i simbolična interakcija između ličnosti i društva. Taj ponekad inovativan i eksperimentalan, interakcionistički pristup široko je korišćen u studijama o oštećenju i invaliditetima sa koncentracijom na načine na koji oni predstavljaju pretnju ličnom osećaju samoindentiteta. Pažnja se poklanja društvenim ulogama, normama, kao što su invaliditet, stigma, nedostatak, kroz koji se individua klasifikuje i reguliše kroz glavne insitucije i društvenu kontrolu. Taj pristup danas uglavnom koriste medicinski sociolozi da bi analizirali bolest i društveno stanje, koncentrišući se na ono što je neophodno kao specijalistička uloga koja omogućuje individualno prilagođavanje sopstvenom stanju. Time se razvija teorija kako da se prebrodi jaz između opšteg objašnjenja društva i mikronivo svakodnevnog života osoba sa invaliditetom.

Nezavisan život. Kao odgovor javio se sredinom šezdesetih u Americi Pokret za nezavisan život, koji je, pre svega, društveni pokret za ljudska prava određene grupacije, tj. ljudi sa invaliditetom. On je došao u vreme velikih društvenih pokreta za ljudska prava i bio njima inspirisan. Oni su davali prednost terminu „nezavisno življenje“ radije nego „integrisan život“ sa pozicija zaštite prava i sloboda ličnosti invalida.

Pokret za ljudska prava osoba sa invaliditetom kroz društveni model invaliditeta pripada tzv. novim oblicima društvenog protesta, koji vode predstavnici manjina marginalizovanih od strane vladajućih struktura i moćnih interesnih grupa i držani izvan mogućnosti da imaju predstavnike u njima. Te grupe nisu osnovane na klasnim podelama i promovišu alternativni politički program u vidu mešavine društvene akcije i samopomoći u urbanim regijama. Tako postaju delovi nacionalnih i međunarodnih pokreta za ljudska prava građanska prava, ženskog pokreta, pokreta za zaštitu ljudske sredine i mirovnjačkih pokreta. Centralni cilj je postao, ne da se ponašanje i zdravstveno stanje osoba sa invaliditetom prilagodi društvenim očekivanjima, već da se prilagođenje dese u organizaciji institucija, grupama i društvenim sistemima koji se bave osobama sa invaliditetom.

Evropska strategija za osobe sa invaliditetom.³¹ Jedna od šest osoba u Evropskoj uniji (EU) živi sa nekim oblikom invaliditeta, tj. obuhvaćena je tom definicijom UN Konvencije, koji se kreće od blagog do teškog invaliditeta, što znači da postoji oko 80 miliona osoba sprečenih da uzmu puno učešće u društvu i privredi usled prepreka sa kojima se suočavaju u svojoj životnoj sredini ili kao posledica stavova okoline. Stopa siromaštva osoba sa invaliditetom je 70% viša od proseka, najviše usled ograničenog pristupa zapošljavanju. Više od jedne trećine osoba preko 75 godina starosti poseduje oblik invaliditeta koji ih u izvesnoj meri ograničava, a u više od 20% slučajeva ih značajno ograničava. Štaviše, ove vrednosti će neminovno rasti usled starenja stanovništva EU.

Evropska komisija je 15 novembra 2010.god. donela Evropsku strategiju za osobe sa invaliditetom za period 2010-2020. Posebni cilj ove Strategije je da osnaži osobe sa invaliditetom da u potpunosti mogu uživati svoja prava i imati punu korist od učešća u društvu i ekonomiji Evrope, posebno putem jedinstvenog tržišta. Komisija je identifikovala osam ključnih oblasti delovanja: pristupačnost, participaciju, jednakost, zapošljavanje, obrazovanje i obuka, socijalna zaštita, zdravstvo i međunarodne aktivnosti

Jedan od osnovnih ciljeva Strategije je ostvarenje pune participacije osoba sa invaliditetom u društvu radi omogućavanja da uživaju sve koristi koje proističu iz državljanstva u EU. Ovo se postiže uklanjanjem administrativnih prepreka i prepreka koje predstavljaju različiti stavovi u pravcu punog i jednakog učešća. Od posebne

³¹ Mršević Z., (2011), Poruke Evrope koje nismo čuli, 103 – 111. Ed: V.Vukotić, *Balkan i EU*. Institut društvenih nauka, Beograd.

važnosti je obezbeđenje kvalitetnih usluga u zajednici, uključujući i pristup ličnim asistentima. 'Pristupačnost' znači da osobe sa invaliditetom imaju pristup, na jednakim osnovama kao i drugi, fizičkom okruženju, prevoznim sredstvima, informacijama, komunikacionim tehnologijama i sistemima (IKT) i drugim objektima i uslugama. Pristupačnost obuhvata instrumente poput standardizacije, optimizacije pristupačnosti izgrađenog okruženja, prevoznih sredstava i IKT u skladu sa inovativnim inicijativama Unije digitalne agende i inovacija.

Postoji potražnja sve većeg broja starijih potrošača sa invaliditetom. Kao odgovor javlja se snažan poslovni argument za obezbeđenje pristupačnosti usluga i proizvoda svima. Na primer, tržište asistivnih pomagala u EU (sa procenjenom godišnjom vrednošću iznad € 30 milijardi) još uvek je fragmentirano a pomagala su skupa. Veliki broj roba i usluga, kao i veliki deo izgrađenih objekata, još uvek nisu dovoljno dostupni.

Potrebna su rešenja problema vezanih za njihovu mobilnost unutar EU i olakšanja i promocije korišćenja evropskog modela kartice za parkiranje vozila osoba sa invaliditetom. Vrlo je značajno da se konačno zaista promoviše i uvede prelazak sa institucionalne nege, na negu u zajednici korišćenjem strukturnih fondova i Fonda za ruralni razvoj u cilju podrške razvoju usluga u zajednici.

Potrebno je promovisati pristojne životne uslove za osobe sa invaliditetom. Neophodno je da veći broj osoba sa invaliditetom bude zaposlen na plaćenim poslovima. S tim u vezi, potrebna je stalna borba protiv onih ponašanja, kao i zamki beneficija za osobe sa invaliditetom, koje ih obeshrabruju da uđu na tržište rada. Cilj je omogućiti mnogo većem broju osoba sa invaliditetom da zarađuju za život na otvorenom tržištu rada. Potrebno je promovisati inkluzivno obrazovanje i celoživotno učenje za đake i studente sa invaliditetom. Niže stope participacije u opštem obrazovanju i na tržištu rada rezultiraju nejednakostima prihoda, siromaštvom osoba sa invaliditetom i njihovom isključenošću iz društva i izolacijom.

EU i države članice trebalo bi takođe da promovišu prava osoba sa invaliditetom u svojim međunarodnim aktivnostima, uključujući te aktivnosti i u procese proširenja EU, susedske i razvojne programe. Neophodno je podići stepen informisanosti društva o pitanjima invaliditeta i nivo poznavanja prava i načina njihovog ostvarivanja među osobama sa invaliditetom. Potrebno je optimizovati iskorišćenje instrumenata EU za finansiranje u cilju dostupnosti i nediskriminacije povećavši uočljivost finansijskih prilika koje su relevantne za invaliditet.

Kako je period važenja ove Strategije ujedno i period u kome Srbija očekuje značajan pomak u procesu približavanja Evropskoj uniji, ako ne i prijem, potrebno je pokloniti pažnju ciljevima, načelima, standardima i zahtevima ovog dokumenta da bi npr. univerzalna EU kartica za parkiranja postala što pre deo stvarnosti i osoba sa invaliditetom i u Srbiji.³²

³² Mršević Z., (2010), Iskustva Zaštitnika građana u borbi protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom, 59-70. Ed: Jovica Trkulja. Centar za unapređenje pravnih studije, Beograd.

Žene u starijim godinama – sindrom bake robinje

Stanovništvo Srbije (van područja KiM) je među najstarijim populacijama na svetu. Više od 950.000 lica u Centralnoj Srbiji i oko 300.000 lica u Vojvodini, odnosno šestina obe populacije, stari su 65 i više godina. U Srbiji ima 1.626.580 penzionera, a oko 14% preživljava sa minimalnih 11.447 dinara mesečno, dok je najniža poljoprivredna penzija svega 9.000 dinara. Od ukupnog broja, njih oko 1.340.000 su bivši zaposleni, 57.200 dolazi iz samostalnih delatnosti i oko 223.000 čine penzionisani poljoprivrednici. Invalidski penzioneri čine 21,7% od ukupnog broja građana, koji su ušli u treće doba. Žene preovlađuju u svim kategorijama sa najnižim penzijama.

Jedan od osnovnih problema populacije starih u Srbiji je siromaštvo. Anкета od životnom standardu stanovništva³³, ukazala je da je stopa siromaštva starih lica visoka (9.6%). Znatno je viša od prosečne (6.6%). Hronične bolesti dominiraju u morbiditetnom modelu siromašnih osoba od 65 i više godina. Čak 90% siromašnih i starih pati od nekog hroničnog oboljenja, i to 92% žena i 81% muškaraca. Najčešće su hronične bolesti kardiovaskularnog sistema (problem registrovan kod devet od deset hronično obolelih siromašnih starih osoba) i lokomotornog sistema (pati više od tri četvrtine hronično obolelih siromašnih starih osoba). 25% hronično obolelih ima povišene masnoće u krvi, oštećenje respiratornog sistema ili digestivnog trakta. Šećernu bolest navodi svaka peta, oboljenje bubrega svaka šesta, psihološke poremećaje, migrenu i kataraktu svaka osma, alergiju svaka sedamnaesta, a maligno oboljenje svaka pedeseta hronično obolela siromašna, stara osoba. Dve trećine siromašnih starih osoba svoje zdravlje ocenjuje kao lošije u odnosu na druge osobe istih godina (65%). Siromašne, stare osobe sa socijalnim primanjima kao osnovnim izvorom prihoda upadljivo češće ocenjuju svoje zdravstveni status kao dosta lošiji ili lošiji u odnosu na druge osobe istih godina nego siromašni stari sa sopstvenim prihodom (81% prema 61%). Redovno primanje terapije je, takođe, problem pa se da ne primaju propisanu terapiju izjasnilo 14% ispitanika. Gotovo svi siromašni i stari (94%) imaju decu, unuke, druge bliske srodnike i/ili bračnog druga.

Srbija očigledno postaje sve starija zemlja, pa odsustvo interesa za starije osobe i njihove probleme nije više prihvatljivo, a ni ignorisanje nasilja prema njima. Početak 21. veka doneo je uvid u sve izraženiju rasprostranjenost jednog ne tako novog vida porodičnog nasilja. U pitanju je nasilje nad starijim osobama, koje se u psihologiji naziva „sindrom bake robinje“. Radi se o starijim ženskim osobama, koje podnose veliki teret u okviru svoje porodice,

³³ Demografski pregled, godina IV, br. 31/2009. Definisane uzorka, sprovođenje anketnog istraživanja i obradu podataka realizovala je agencija Strategic marketing iz Beograda.

te godinama postaje pretežak za njih. Posle odrađenog punog radnog staža i podizanja sopstvene dece, umesto zasluženog odmora u penziji, baka je dodatno opterećena kućnim obavezama, punim teretom zajedničkog domaćinstva, koje deli sa svojom odraslom decom i unucima. Za nju ne postoje više letovanja, zimovanja, praznična putovanja, banjski oporavci, jer je, po pravilu, novac za to uvek „potrebniji“ deci i unucima.

Stara žena postaje sve iscrpljenija. Njena deca to ne primećuju ili ne žele da primete, tako da to postepeno dovodi do oboljenja na psihosomatskom i fizičkom nivou, do hroničnog umora, srčanih problema, hipertenzije, anksioznosti, osećaja krivice zbog svog lošeg stanja i nemogućnosti da ispune sve obaveze oko unuka, kuće, dece, pa i do preveremenog smrtnog ishoda i sl.

U nekim slučajevima, domaći poslovi se nameću bakama prinudno, uz pomoć fizičke sile, pretnje, ograničavanjem kretanja i kontakata. Veoma je rasprostranjeno i bukvalno oduzimanje penzija od starih osoba, odnosno, u „blažoj“ formi „podrazumevanje“ da se kućni računi i troškovi održavanja domaćinstva podmiruju od bakine penzije. Sve ovo ukazuje i na prisustvo elemenata polno zasnovanog nasilja, jer su to situacije koje se, po pravilu, ne dešavaju muškarcima u istim godinama.

Prisutni su različiti oblici prinude vezani za imovinskopravne odnose u pogledu nepokretnosti, odnosno prinuda „prepisivanja“ deci ili unucima vlasništva nad kućom ili stanom. Posebna priča su deca ili unuci zavisnici od narkotika koji ne prezaju ni od kakvog oblika nasilja da dođu do novca neophodnog za nabavku droge.

Ukazuje se i na prisustvo nedobrovoljnog smeštanje starih osoba u staračke domove da bi porodica u ekspanziji dobila prostoriju više (kada baka usled godina i zdravstvenog stanja postane slabo pokretna ili nepokretna, kada više ne može da radi oko drugih i kada je njoj potrebna nega i pažnja drugih). Nega i pažnja drugih očito izostaje o čemu svedoči podatak da je u državnim domovima za stare smešteno preko dve trećine do tri četvrtine korisnika ženskog pola. Na primer, dve trećine korisnika u tri ustanove Gerontološkog centra Beograd su žene (69%) i muškaraca (31%). U Gerontološkom centru u Kruševcu navodi se da su žene brojnije, jer „lakše donose odluku da ostave deci stan ili kuću“! Takođe, na taj korak se odlučuju da poštede decu obaveze da se staraju o njima, posebno ako su poluzavisne ili zavisne, bojeći se da će doprineti razvodu braka svom detetu.

Domovi za smeštaj starih lica su tzv. „ženske priče“, jer svuda su žene uočljiva većina korisnika. Njih je dvostruko ili trostruko više od muškaraca. Naime, jedna četvrtina korisnika su muškarci a tri četvrtine žene, a ponegde je i 90% žena. Pritom su i domske uprave i zaposleni u njihovim stručnim službama sastavljeni većinski od žena, jer, kao i u svim socijalnim ustanovama, zaposleni imaju tradicionalno niska primanja, stresne i nezavidne uslove rada i izloženost opštem padu standarda.

Kako su žene, po tradicionalnim rodno stereotipnim ulogama, više tokom života posvećene odgajanju dece i uopšte više orijentisane na porodični život, činjenica preovlađujućeg broja žena ukazuje da se ta „ženska“ životna investicija mnogima nije „isplatila“, jer očito, one nisu u starosti dobile uzvratnu negu i pažnju svojih potomaka i drugih članova porodice, već postaju većinske korisnice tih socijalnih ustanova. Žene preovlađuju kao korisnice u staračkim domovima jer one, kako domske uprave često ističu, „lakše“ donose odluku da „ostave deci stan ili kuću“, kao i da su „bakice popustljivije, ćute i tavore“. Naravno da njima ta odluka uopšte nije ni laka a još manje lakša, posebno imajući u vidu da mnoge od njih nisu nikada radile van kuće i da im je sopstvena kuća i porodica jedino prihvatljivo mesto boravka. Prilagođavanje pod pritiskom surove stvarnosti nije dokaz „lakšeg prilagođavanja“ već pre rezultat tipične socijalizacije žena od kojih se, po rodnom stereotipu, očekuje da primarno služe drugima, da interese članova porodice stavljaju pre sopstvenih. Tako mnoge od njih primarno žele da poštede potomke obaveza da se staraju o njima, posebno ako su poluzavisne ili zavisne, bojeći se da će doprineti razvodu braka svom detetu ili, kako kaže jedna korisnica, da je ostala u svojoj kući brakovi dece bi „popucali“.

Karakteristično je da se prilikom donošenja odluke o smeštaju starog lica u instituciju najmanje vodi računa o potrebama tog lica. Prioritetno se vodi računa o potrebama i interesima drugih članova porodice a ne o najboljem interesu starog lica. S jedne strane, penzija takvog lica još uvek je značajna stavka u prihodima mnogih porodica, tako da odlaskom penzionera u dom znači za porodicu gubitak te penzije, pa ima i dodatne troškove za njegov smeštaj. S druge strane, oslobađa se stambena jedinica ili prostorija u kojoj je staro lice boravilo, što je u slučajevima nemogućnosti stambenog širenja ili odvajanja odraslih članova porodice, vrlo značajno za zasnivanje sopstvene porodice odrasle dece i unuka starih lica. To je verovatno i jedan od razloga za učestalije smeštanje u domove starih žena, koje češće od svojih muških vršnjaka ili uopšte nemaju penziju ili je imaju ali u malom, za porodicu, neatraktivnom iznosu.

Situacija u privatnim domovima je verovatno još drastičnija, jer je tamo jedini kriterijum za smeštaj spremnost porodice da plaćaju cenu smeštaja. O procedurama utvrđivanja dobrovoljnosti se ne vodi računa kao u državnim institucijama ili je dobrovoljnost pak potpuno zanemaren momenat, opravdano „staračkom demencijom“ i sl. Budući da se na mesto u državnom domu čeka veoma dugo i da slobodnih mesta uglavnom ima u domovima u unutrašnjosti Srbije i nižeg smeštajnog standarda, mnogi preduzetnici su došli na ideju da uzmu u zakup velike porodične kuće u predgrađima Beograda, Novog Sada i drugih većih gradova i da u njima otvore privatne domove za stare. Samo u toku jedne godine podnosi se desetine novih zahteva za otvaranje staračkih domova. Procenjuje se da bez dozvole radi više od 50 domova. Ministarstvo rada i socijalne politike navodi da je samo tokom jedne godine inspekcija zatvorila oko

30 divljih domova. Svima koji se interesuju za smeštaj u nekom od domova za stare preporučuje se da obavezno provere da li postoji dozvola za rad, jer su neki domovi registrovani kao pansioni kod Agencije za privredne registre, ali kao takvi ne mogu da budu korišćeni za smeštaj starih osoba.

Mediji skreću pažnju na pojedine drastične slučajeve, koji ilustruju težinu situacije i sigurno ne predstavljaju retke događaje. Tako je, na primer, bolesna i nepokretna, Ilonka Zamborski preko Centra za socijalni rad u Subotici, predata na doživotno izdržavanje bračnom paru, koji u tom poslu ima poprilično iskustvo. Porodičnu kuću pretvorili su u svojevrсно prihvatilište i pod njene svodove smestili sedam osoba o kojima nema ko da se stara. Tu se našla i Ilonka Zamborski, žena koja je umrla napuštena i gladna. Njeno beživotno telo, sa uočljivim ranama od predugog ležanja u jednom položaju, policajci su pronašli u jednoj od pomoćnih prostorija. Istraga tek treba da utvrdi kakav je tretman imala Zamborska i kako je završila mukotrпni život. To prihvatilište postoji već 15 godina, a funkcionisalo je tako što su njegovi vlasnici sa šticienicima sklapali ugovore o doživotnom izdržavanju overavajući ih u sudu. Supružnici su preuzimali penzije šticienika ili njihovu zemlju. Zauzvrat su brinuli o stanarima doma, smeštanim u pomoćnim prostorijama kuće, bez grejanja, nedovoljno hranjenim, bez ikakve pažnje i zdravstvene nege.

Prostitutke na društanim marginama³⁴

Kada se prostitucija naziva ponovljenim silovanjem to nije preterivanje, jer silovanje je seksualni odnos protivan volji žrtve, odnos koji se ostvaruje uz pomoć pretnji ili prinude. Prostitutke su podvrgnute skoro totalnoj dominaciji. Navećim delom je dominacija je brutalna i fizićka. Mnogi makroi razvijaju i više oblika tzv. nefizićke sile da potćine sebi volju žrtava, a najćećeće kombinuju obe vrste dominacije. Prostitucija funkcioniše od poćetka do kraja na mehanizmima pretnje i prinude. Najkraće rećeno, prostitucija su usta, vagina ili analni otvor u koje muškarac prodire svojim penisom, rukama, raznim predmetima, prvi, drugi, treći, ćetvrti i tako u beskaraj. Niko ne želi, a još manje ućiva, da ima seksualne odnose sa šest, deset ili dvadeset stranaca dnevno. Nije samo broj u pitanju. Naime, mnogi od tih stranaca koriste žene na bizarne naćine, koji su bolni ili odvratni, a povremeno i smrtonosni (da ne pominjemo silovanje, premlaćivanje, utamnićavanje ili druge naćine ogranićavanja kretanja, razne oblike seksualnog zlostavljanja i bolesti što sve predstavljaju naćin uništavanja života miliona žena). Ima osnova da se konstatuje da upotreba prostitucije i prostitutki uništava dostojanstvo svih žena.

³⁴ Mršević Z., (1998): About Prostitutes and Prostitution. U. N. Božinović, *Women for peace*, 177-180. Belgrade, Women in Black.

Ne postoji društvena insitucija kojom u toj meri dominira postojanje produženog nasilja kao što je slučaj sa prostitucijom. Za prostitutke je normalno da im se uskraćuje hrana, spavanje i novac koji su zaradile. Njih tuku, muče, prete im smrću, ubijaju ih i to kako makroi koji ih kontrolišu, tako i klijenti, a institucije ih ne štite. Ne tako davne 1991. južnokaliifornijska policija je zaključivala sve slučajeve ubistva i prijave silovanja prostitutki i narkomanki pečatom „NHI“ što je bila skraćenica za „No Human Involved“ (ni jedno ljudsko biće nije obuhvaćeno).

Procene govore da su prostitutke u većini slučajeva žrtve incesta i da se taj procenat kreće od 65% do 90%. Prostitucija sadrži niz nasilnih činova protiv žena koji su po svojoj suštini traumatizujući. U studiji koja je obuhvatila oko pet stotina prostitutki, uključujući žene, muškarce i transeksualce iz Južne Afrike, Tajlanda, Turske, Sjedinjenih Američkih Država i Zambije, 62% navodi da su bili silovani, a 73% govore da su bili izloženi fizičkom zlostavljanju. Njih 72% su ranije bili u statusu beskućnica/ka. Njih 92% je izjavilo da bi želelo smesta da napusti prostituciju. 83% prostitutki su bile žrtve napada raznim vrstama oružja. Kanadski izveštaj o prostituciji i pornografiji zaključuje da devojke i žene koje se bave prostitucijom imaju 40 puta veću stopu smrtnosti od nacionalnog proseka. Od žena koje rade u tzv. poslovnoj pratnji, 75% je pokušalo samoubistvo. Po izveštajima dobijenim od medicinskih ustanova prostitutke čine 15% svih lica koja su pokušala samoubistvo. Slično ratnim veteranima, prostitutke pate od sindroma postraumatskog stresa koji se očituje kroz ekstremne fizičke i emocionalne traume. Simptomi su akutni napadi straha, depresija i osećaj zamora koji ne prolazi, nesаница i noćne more, pojava zastrašujućih flešbekova. Iz pomenutih pet zemalja 67% prostitutki odgovara u potpunosti kriterijumima za dijagnostifikovanje postraumatskog sindroma ratnih vojnih veterana, a taj procena sličan je samo još kod žrtava nasilja, žrtava silovanja i žrtava raznih oblika torture. Zapravo, najnovija istraživanja govore o tome da se kod prostitutki češće javljaju ozbiljne psihijatrijske bolesti kao rezultat prostitutivnih aktivnosti nego kod vojnika izloženih borbenim dejstvima. Razlog je što ovi drugi mogu da uzvrate, nemaju osećaj bespomoćnosti, društvene odbačenosti i nezaštićenosti kao što je slučaj sa prostitutkama. Posttraumatski sindrom od kojeg pate prostitutke nije privremena pojava i traje decenijama, praktično do kraja života. Od strane makroa kontrolisano je 80% do 95% prostitutki, tako da se može reći da je mit o nezavisnom „radu“ veoma daleko od istine. Makroi drže prostitutke koje kontrološu u odnosu zavisnosti na razne načine. Prostitutki koja pokuša da pobegne i da se oslobodi od makroa pretil kazna tipična za kažnjavanje odbeglog roba, dakle smrtna kazna ili fizičko sakaćenje kojima u oba slučaja prethodi teško fizičko kažnjavanje. Jedini „sigurni“ način da se izbegne osveta makroa od koga se pobeglo je da se brzo nađe drugi makro, koji će onda pružiti „zaštitu“ odbegloj prostitutki. To je tipična reket situacija u kojoj se plaća „zaštita“ onima od kojih najviše ili jedino i pretil opasnost.

Ropstvo je bilo prvo pitanje ljudskih prava koje je izazvalo međunarodni interes. Iako se ropstvo dočekuje i danas sa najvećom mogućom osudom, seksualna eksploatacija kao savremeni oblik prostitutivnog ropstva itekako postoji i na početku dvadeset i prvog veka. Problem je dopunjen time da su žrtve obično iz najsiromašnijih i najranjivijih društvenih grupa. Strah i očajnička potreba da se preživi po svaku cenu obeshrabruje ih da govore.³⁵

Prostitucija je nešto što nastaje iz društvenih odnosa moći, a ne nešto što proizilazi iz ženske prirode. Mnogi ljudi shvataju prostituciju kao slobodno odlučivanje o izboru životnog stila. Činjenica da je većina prostitutki bila seksualno zlostavljana u detinjstvu i da su mnoge ušle u prostituciju pre punoletstva podriva ideju o navodnom sjaju „slobodnog životnog stila“, što su samo marketinške strategije koje su očigledno neophodne, jer većina klijenata želi da veruje u iluziju da se svi akteri „lepo zabavljaju“. Mnogi misle da se žene bave prostitucijom kao načinom da zarade za drogu mada je jasno da se droga u prostituciji koristi kao pomoćno sredstvo da se preživi takav način života.

Kada govorimo o pravnoj regulativi prostitucije, ne treba zaboraviti da ne bi postojala ponuda seksualnih usluga žena i dece da ne postoji potražnja tih vrsta usluga. Bez organizacije koju obavlja industrija seksa, ne bi bilo prostituisanja žena i dece toga nivoa. Bez korisnika prostitucije, koji je opisuju kao izvor seksualnog zadovoljstva i oslobađanja, prostitucija ne bi bila nazivana poslom kao i svakim drugim, niti bi prostitucija mogla da se naziva izrazom ženskog prava da kontrolišu svoja sopstvena tela. Korisnici usluga doprinose stvaranju i održavanju ideje slobode prostitutke koju, jasno je, jedino oni mogu da koriste. Ma kakva bila forma prostitucije, uvek je reč o zločinu protiv ljudskog bića. Tu se ne radi o moralu koji se menja u zavisnosti od vremena i mesta, već o etici koja se odnosi na ceo ljudski rod.

Pitanje zašto prostitucija nije najstariji zanat na svetu postaje suvišno. Ona to nije zato što joj prethodi nikad okončana, materijalno unosna eksploatacija i ugnjetavnije slabih, pljačka, otimačina, lopovluk, prvobitna akumulacija kapitala, i slične „plemenite“ profesije kojima se od kada je sveta i veka bave muškarci, oni koji su stalno prisutni i spremni kupci i klijenti seksa za novac.

Najčešća je potpuna ili delimična kriminalizacija prostitucije, u zavisnosti od toga koje vrste učešća se sankcioniše. Tako se u Srbiji za makroe predviđa krivična sankcija, dok je korisnik slobodan od odgovornosti. Zakon u većini američkih država tereti i korisnike, takođe prekršajno. Zakonsko rešenje zapravo pokazuje društvenu ocenu težine prekršaja/zločina i raspodele odgovornosti onih koji u činu učestvuju. Međutim, ista društvena ocena može imati različite ideološke osnove: zato ćemo videti da feministkinje koriste slogane kao što su – „Ti plaćaš za jednu noć, ona plaća životom“, „Muškarci stvaraju potražnju u prostituciji“, „Ako misliš da je

³⁵ Mršević Z., (1998): O prostitutkama i prostituciji. U. N. Božinović, *Žene za mir*, 175-179. Beograd, Žene u crnom.

prostitucija posao – ponudi ga svojoj ćerki“. Šalju poruku da prostitucija ima vrlo loše posledice po žene, da legalizacija seksualne eksploatacije nije i ne može biti rešenje za njene žrtve, te da na muškarcima koji su korisnici prostitucije počiva velika odgovornost. Ukratko, ovakve kompanije promovisu vrednosti ravnopravnosti i građanske solidarnosti i odgovornosti za drugog.

S druge strane, značajnu snagu abolicionističkog bloka čini i reakcionarna desnica, čije su polazne tačke sasvim drugačije – brak i porodica predstavljaju vrhunske vrednosti koje je potrebno zaštititi (a ne život pojedinke koja se nalazi u situaciji prostitucije). Odličnu ilustraciju pruža kampanja „Stid“ u jednom gradu u Americi, gde su gradske vlasti finansirale lepljenje slika muškaraca osuđenih zbog kupovine ženskog tela na gradske bilborde. Njihova lica su zamagljena, ali je javno objavljena pretnja da će sledeći put slike biti kristalno jasne. Cilj kampanje je, dakle, obeshrabrivanje muškaraca da učestvuju u prostituciji zbog opasnosti da će biti otkriveni, a ne zbog toga što je ona suštinski nepravedna.

Legalizacija prostitucije znači postojanje posebnog zakonskog okvira koji pravno uređuje prostituciju i određuje u kakavim oblicima i uslovima je ona dozvoljena. U Nemačkoj, na primer, zakon iz 2001. godine zabranjuje organizovanu prostituciju iako dozvoljava pojedinačno bavljenje prostitucijom. U stvarnosti se on slabo primenjuje i vrlo slobodno tumači, zbog čega se pred svetsko prvenstvo u fudbalu 2006. godine predviđalo da će 40.000 žena u prostituciji posetiti Nemačku, dolazeći navodno slobodno i spontano u potrazi za poslom. Sasvim spontano se grade, valjda, i višespratni bordeli.³⁶

Organizatori tog velikog sportskog događaja globalnih dimenzija su očekivali da će bezmalo tri miliona fudbalskih navijača želeti bar jednom da budu korisnici prostitucije, a tako velika potražnja je sasvim opravdavala strahovanje ženskih grupa da će veliki broj žena i dece biti trafikovan baš ovim povodom. Činjenica da država dozvoljava čitavu akciju pokazuje njenu nemoć da se suprotstavi krupnom kapitalu, ali i degeneraciju ideala socijalne države koja bi svojim građanima/kama trebalo da garantuje osnovna ljudska prava. Dolazi do potpuno apsurdnih situacija: u Danskoj, primera radi, zvanični institucionalni program podrške osobama sa invaliditetom obuhvata i mesečni plaćeni odnos sa ženom u prostituciji, čak se angažuje i socijalna radnica/radnik da podrži osobu s invaliditetom da izrazi svoje želje. Nedavno su novinske agencije prenele vest da nezaposlene žene u Nemačkoj odskoro u državnim agencijama za zapošljavanje mogu dobiti ponude za rad u striptiz baru, bordelu ili na „vrućoj liniji“ (hot line). Pošto prostitucija zakonom nije zabranjena, ne postoji ni jedan razlog osim dobre volje uprave tih agencija da se ovi poslovi ne nađu u ponudi. Pitanje je šta se dešava ukoliko žene odbiju takvu ponudu više puta – da li i u ovom slučaju to može biti

³⁶ Mršević Z., (1998): O prostitutkama i prostituciji. U. N. Božinović, *Žene za mir*, 175-179. Beograd, Žene u crnom.

osnova za uskraćivanje nekih beneficija koje država građanima garantuje u slučaju nezaposlenosti?

Legalizacija bi, prema onima koji se za nju zalažu, trebalo da: poboljša položaj žena u prostituciji time što će im obezbediti bolje uslove rada, bolju zdravstvenu zaštitu, veću sigurnost i smanjiti njihovu društvenu stigmatizaciju.

Međutim, legalizacija to ili ne čini ili čini sasvim suprotno: Internacionalna koalicija protiv trgovine ženama (CATW) uradila je dve velike studije o seks-trafikingu i prostituciji. U tim su studijama intervjuisane žene u prostituciji ukazale na to da nema razlike između nivoa zaštite koju im pružaju legalni i ilegalni sistem prostitucije. U oba slučaja zaštite praktično nema. Jedini koje su oni zapravo štitili, bili su kupci. Uslovi rada žena u prostituciji u Holandiji gde je prostitucija legalizovana, nisu mnogo poboljšani – prosečno radno vreme je 14 časova dnevno a prosečan broj kupaca 16. Pogrešno se veruje da legalizacija znači davanje dostojanstva ženama koje su u njoj – legalizacijom makro i postaju biznismeni, korisnici postaju cenjeni potrošači, a žene ostaju „prostitutke“.

Legalizacija bi trebalo da omogući kontrolu države nad celokupnom seks-industrijom i ograniči njen rast i da smanji njene ilegalne delove kao što su trafiking žena, dece i prostituisanje dece. Pokazalo se da legalizacija industrije prostitucije upravo podstiče trgovinu ženama i decom u svrhu seksualne eksploatacije. „Izveštaj koji je napravila grupa holandske vlade navodi da je 80% žena u bordelima Holandije preprodavano iz drugih zemalja. Samo jednu godinu po ukidanju zabrane na rad bordela u Holandiji, kako izveštavaju nevladine organizacije, porastao je broj žrtava trgovine ženama, a broj žrtava u drugim zemljama je ostao isti.“ Vrlo uznemirujući trend konstatuje se i kad je u pitanju trgovina i prostitucija dece.

Rast seks-industrije se nastavlja, broj bordela, „salona za masažu“ i striptiz klubova stalno raste. Javlja se tendencija da se trgovina ženama pretvori u „dobrovoljnu“ migraciju zbog „posla“ budući da činovnici holandske vlade zvanično predlažu omogućavanje ženama koje nisu članice EU pristup holandskom tržištu u cilju rešavanja problema nedovoljne „radne snage“ (!?). Prostitucija se tako zvanično legitimiše kao opcija za siromašne.

Poslednji argument u korist legalizacije glasi da je kriminalizacija da sada donela malo uspeha u iskorenjivanju prostitucije. To nije razlog da se od kriminalizacije odustane: posebno su značajni podaci različitih istraživanja koja jednoglasno pokazuju da je veliki broj žena želi da izađe iz prostitucije, a ne da ostane u njoj.

Švedska povelja o nasilju nad ženama zabranjuje i kažnjava pribavljanje seksualnih usluga. Inovativno u ovom pristupu je što akcenat stavlja na potražnju za prostitucijom. On donosi još i dobro organizovane programe za reintegraciju žena u društvo kroz podršku za pronalaženje alternativnog zaposlenja, obezbeđenje osnovnih životnih uslova i rad na psihološkom oporavku.

Evaluacija rezultata ovog zakona predmet je velikog interesovanja, iako to ne sme biti mera njegove ispravnosti. Ipak, te provere daju veoma ohrabrujuće podatke. Zvanični podaci policija nordijskih zemalja pokazuju sledeće trendove: u Švedskoj čija je populacija 9 miliona, godišnje se registruje 400-600 žrtava trgovine ljudima; u Norveškoj čija je populacija 5.5 miliona – 4.500 žrtava godišnje; a u Danskoj s približno istom populacijom – 5.000 – 7.000 žrtava godišnje.

Švedski parlament je 1998. kriminalizovao kupovinu seksualnih usluga, ali ne i njihovu prodaju. To je senzitivna, društveno odgovorna pravna reakcija na surovosti prostitucije. Sam zakon nije dovoljan odgovor na prostituciju. Neophodan je zakon koji kažnjava počinioc zločina a ne njegove žrtve, da bi delovao zajedno sa političkim aktivizmom, obrazovanjem, ekonomski alternativama i društvenim službama koje imaju cilj da pomognu prostitutkama.

Od sedamdesetih godina XX veka, kada se prvi put u Švedskoj javno poveo razgovor o prostituciji, do 1998. godine kada je taj zakon usvojen, prošlo je mnogo vremena. U međuvremenu je broj žena u skupštini Švedske prešao 45%. Nešto kasnije je tu osnovana i prva feministička stranka. Švedski policajci, tužioci i sudije su u početku pružali otpor. Sada više od 80% švedske populacije u potpunosti podržava ovaj zakon. Ovakav model dobre prakse u borbi protiv prostitucije veliki je podstrek ženama koje se u svojim zemljama bore protiv nje. Tako velike promene duguju činjenici da je zakon u Švedskoj pregledan i usvojen u okvirima promocije rodne ravnopravnosti a ne samo u okviru borbe protiv trgovine ženama. To podrazumeva podizanje svesti da je prostitucija deo šire patrijarhlane prakse. Kao takva je sasvim nepomirljiva s modernim demokratskim vrednostima. Dešava se da čujemo da je nekoliko švedskih vojnika povučeno s Kosova da bi im bilo suđeno u njihovoj zemlji zbog korišćenja usluga prostitucije ili da je predstavnik švedskog fudbalskog saveza javno apelovao da švedski navijači koji budu prisustvovali fudbalskom prvenstvu u Nemačkoj ne učestvuju u eksploataciji žena.

Žene u zatvoru³⁷

Free our sisters, free ourselves

Andžela Dejvis

U širem smislu shvaćena krivičnopravna represija služi zaštiti društva od kriminala i kriminalaca. Ona obuhvata odredbe krivičnog zakona, zakonsko regulisanje krivičnog postupka, kao i zakonsku regulativu izvršenja krivičnih sankcija. Sve tri zakonske oblasti šire shvaćene kao krivičnopravna represija, postavljaju ujedno

³⁷ Mršević Z., (1995), *Žene u zatvoru*, *Ženske studije*, Beograd, vol. 1, no. 1, str. 210-223.

one krajnje granice do kojih dozvoljena represija može da ide. Kako se tu radi o osnovnim ljudskim pravima, zahteva se detaljna, minuciozna zakonska regulativa svake pojedinačne radnje državnih organa. Samovoljno prekoračivanje zakonskih ovlašćenja od strane državnih organa, koji učestvuju u toj represiji ili pojedinaca u njima zaposlenih, predstavlja opasno nepoštovanje zakona, nelegalnost koja je mnogo ozbiljnija nego u drugim oblastima zakonske regulative. Koncipiranje zakona na taj način da se ne poštuju međunarodne konvencije, deklaracije i osnovna ljudska prava ili se prekoračuje nivo neophodne represije, oduzima tim zakonima legitimnost, jer vodi ka onome što se naziva ozakonjeni linč.

Položaj čoveka u sistemu krivične represije test je demokratičnosti jednog društva. Analogno tome, položaj žene u njemu test je za položaj žene u tom društvu. Položaj žena u domaćim zatvorskim uslovima shodno navedenoj terminologiji nelegitimnim (jer se primenjuje više represije, realno nepotrebne za stvarno rešavanje problema zatvorenica).

Sva osuđena lica po odredbama važećeg ZIKS-a izdržavaju kaznu u tri moguća režima, zatvorenom, poluotvorenom i otvorenom u koja se raspoređuju prema vrsti krivičnog dela, ličnim i kriminološkim svojstvima, visini kazne zatvora, ranijem životu, dobu starosti, postignutom stepenu prevaspitanja i zdravstvenom stanju. Kako je lica ženskog pola permanentno mali broj, smatra se da ih je svega oko 3% muške populacije, nije moguće izvršiti njihovu klasifikaciju u pomenuta tri režima, pa su paradoksalno, većina njih u poluotvorenom režimu. Praksa primene važećeg ZIKS-a stavlja sve osuđene žene u režim izdržavanja kazne, koji je prema stepenu obezbeđenja i ograničavanju slobode predviđen za ustanove zatvorenog tipa, a koje prema zakonskim odredbama imaju fizičko i materijalno obezbeđenje kao što su naoružana straža, zidine ili ograda od žice, tehnička sredstva i druge mere za obezbeđenje.

Situacija je još gora sa ženama koje izdržavaju tzv. kratke kazne zatvora (do jedne godine trajanja) u zatvorima lokalnog karaktera. Njihov broj je po pojedinim ustanovama vrlo mali. Nemogućnost organizovanja odvojenih odeljenja za lica različitog pola dovodi do toga da se izdvajanje žena svodi na njihovo zatvaranje u samice, što je inače najteža disciplinska mera koja se osuđenim licima izriče pod taksativno predviđenim uslovima i obavezno je ograničenog vremenskog trajanja. Samo zadovoljenje higijenskih potreba osuđenih žena u tim uslovima je često onemogućeno ili otežano (samo jedan sanitarni čvor koga koriste osuđenici muškog pola) što je ispod svakog minimuma ljudskog dostojanstva.

Poznato je da se ženski kriminalitet razlikuje od muškog po tome što je manje agresivnog tipa, ređi je recidivizam i vrše ga lica starijeg životnog doba. Poznato je da su žene osuđenice po pravilu neagresivne tokom izdražavanja kazne. Dosadašnja istraživanja, u svetu i kod nas, nedvosmisleno pokazuju da osuđene žene nemaju tendenciju organizovanja tzv. „zatvorskog podzemlja“, odnosno da nema organizovanog nasilja, otpora osoblju, pokušaja bekstva niti pobuna. Iz tog

razloga nije potrebno da žene izdržavaju zatvorske kazne u uslovima povećanog obezbeđenja i maksimalne represije kao što je sada slučaj. Postoje svi razlozi da one izdržavaju kaznu u uslovima karakterističnim za otvoreni režim.

Posećivanje zatvorenika u zatvoru oduvek se smatrao ženskim poslom, deo nevidljivog „emocionalnog domaćeg zadatka“. Žene u zatvoru su često potpuno zaboravljene od svojih porodica, koje ih se stide, okreću decu protiv njih, ne pomažu im. Dirljivo je pismo jedne političke zatvorenice u sovjetskim logorima koja bukvalno preklinje svoju decu da joj pišu. U Severnoj Irskoj se navodi da čak i među ženama i muškarcima političkim zatvorenicama postoje dupli standardi. Kada je muškarac zatvoren stvara se romantični oreol heroja oko njegove ličnosti i mnoge devojke koje ga poznaju počinju da mu pišu, da ga posećuju pa čak i da obećavaju da će ga čekati pri čemu on možda nije izlazio ni sa jednom od njih niti im je bio momak dok je bio na slobodi. Za takve veze sa zatvorenicama uvek postoje zainteresovane devojke. Kada je devojka politička zatvorenica u zatvoru Armaa, poslala molbu za posetama prijatelja, niko se nije odazvao; njeni bivši ljubavnici su izabrali radije da je ignorišu.

Pažnja koja se često ispoljava prema muškarcima kada se vrate iz zatvora od strane njihovih porodica i zajednica u kojima žive i rade, retko se ispoljava prema ženama koje su bile zatvorene. Njihov povratak porodici po izdržanoj kazni je daleko manje obećavajuć no povratak muškarca. Postpenalna pomoć društva organizovana je najčešće tako da pomaže muškarce a, zbog malog broja žena, nema toliko iskustva niti umešnosti u zadovoljavanju specifičnih potreba žena izašlih iz zatvora. Po povratku iz zatvora mnoge neće imati nikakvu pomoć društva da nadju posao i mesto gde će živeti ako ih porodica odbaci.

Sociološka i psihološka istraživanja neformalne organizacije zatvorenika, odnosno zatvoreničkog društvenog sistema koja nastaje iz interakcije zatvorenika i čija je glavna funkcija da zatvorenicama olakša deprivacije s kojima su suočeni u zatvoru, započela je u Sjedinjenim Državama četrdesetih godina, a najznačajnija istraživanja šezdesetih godina. Ona su izvršena u muškim zatvorima i glavna im je karakteristika potvrda postojanja te neformalne zajednice. Zašto je važno utvrditi postojanje neformalne zatvorske zajednice? Svaki napor ka reformisanju kaznene institucije u ostvarivanju ciljeva resocijalizacije postaje uzaludan ako se ignoriše postojanje društvenog sistema zatvorenika.

Šezdesetih godina dvadesetog veka javila se i prva značajna studija ženskog zatvora. Rouz Đalombardo je pošla od toga da budući smeštene u isti tip totalne ustanove treba očekivati i od žena da reaguju na sličan način organizujući zatvorsko podzemlje.

U ženskom zatvoru se dokazalo postojanje složene, neformalne društvene organizacije, strukturalno različite od one koja nastaje u kaznenoj instituciji za muškarce. Među zatvorenicama postoje složeni pseudo-rođacki odnosi, jer neformalna organizacija u ženskom zatvoru ne nastaje samo kao odgovor na deprivacije

zatvorskog života, već preuzima karakteristike spoljašnjeg sveta koja nisu prisutna u muškom zatvoru. U ženskom zatvorskome svetu nema borbe za moć i glavni motiv je imitacija porodičnih, rođaćkih odnosa radi uzajamne pomoći, podrške, a ne borba za seksualne partnere i dominaciju, ostvarivanje uticaja kod uprave radi sticanja privilegija, ostvarivanje materijalnih dobara i sl. što karakteriše neformalne zajednice muških zatvora.

Postoje uglavnom tri podsistema među zatorenica. Prvi okuplja nekriminalke i ima za cilj održavanje konvencionalnog načina života uz poštovanje zatvorskih formalnih normi i obaveza. Drugi, kriminalke osuđivane zbog prodaje i posedovanja droge, prostitucije, krađe, jatakovanja. Taj sistem pretenduje da bude totalan, tj. da zamenjuje društveni svet izvan zatvora. Treći, okuplja visoko profesionalne kriminalke najčešće osuđivane zbog razbojništava, provalnih krađa, falsifikata i sl. Njegov cilj je da se raznim manipulacijama kroz zatvor „prođe glatko“, tj. da se ni na koji način ne ugrozi mogućnost ranijeg izlaska iz ustanove. U tom smislu donekle je orijentisan ka integraciji sa formalnim zatvorskim sistemom, ali ne na aktivan već distanciran način.

Pojava pseudo-porodica se objašnjava kao nepatološki odgovor na institucionalizaciju specifičan samo ženskoj zatvorskoj populaciji. Po tome se žensko zatvoreničko društvo bitno razlikuje od muškog čime se opovrgava teza da bi budući izloženi istim zatvorskim uslovima trebalo očekivati od žena i muškarca kada su u zatvoru da imaju iste reakcije. To je pokušaj žena lišenih slobode da se odupru jedinstvenom i uniformnom statusu i ulozi zatvorenice stvarajući zatvorenički društveni sistem. Položaj žene i muškarca u zatvoru nije isti iz razloga različitosti preinsitucionalnog identiteta kao i formalnog, institucionalnog tretmana.

Andžela Dejvis iz sopstvenog iskustva navodi: U zatvorima se ohrabruje regresija ka dečijem uzrastu, žene ma kog da su uzrasta oslovljavaju se sa „devojke“, zatvorsko osoblje najviše voli da ih vidi okupljene oko nekih smešnih, detinjastih igara, svaka intelektualnija zabava izaziva sumnju, u jednom od zatvora gde je bila smeštena, ženama je bio zabranjen šah, i tek posle intervencija dozvoljena je ali neka dečja varijanta sa figurama sličnim igračkama.

Deprivacije s kojima se suočavaju i žene i muškarci u zatvoru su: 1) gubitak slobode i autonomije-za žene je posebno bolna činjenica da ne mogu da kontrolišu pre svega život sopstvene dece, 2) deprivacija materijalnih dobara i usluga – na većinu žena deluje deprivirajuće zabrana posedovanja ličnih stvari, odeće, obuće, veša, nakita, šminke, nemogućnost izbora načina odevanja u zatvoru, 3) deprivacija heteroseksualnih odnosa, što je frustrirajuće i deprivirajuće iskustvo za veliku većinu zatvorenica kao i nemogućnost vršenja porodičnih uloga. Ona je time lišena zapravo onoga što je za većinu žena njihova glavna društvena uloga žene, majke, domaćice, čime je ozbiljno ugroženo njeno samopoštovanje i status. Po pitanju homoseksualnih odnosa procenjuje se da je najviše do 5% žena pre zatvora imalo takvu orijentaciju.

Većina zatvorenica smatra homoseksualne odnose nepoželjnom praksom, ali se tokom izdržavanja kazne redefiniše taj odnos. Važno je reći da se u ženskim zatvorima homoseksualni odnosi zasnivaju dobrovoljno bez fizičke prisile za razliku od stalne pretnje nasiljem te vrste u muškim zatvorima. Do homoseksualnih odnosa među ženama dolazi ne samo radi oslobođenja od seksualne tenzije već radi zadovoljenja mnogih drugih društvenih i psiholoških potreba, 4) deprivacija sigurnosti – iako u ženskom zatvoru nema nasilja kao u muškom, one se ipak osećaju nesigurno i ugroženo zbog uzajamnog nepoverenja, ogovaranja, širenja laži, nepouzadnosti drugih žena, eksploatacije.

Homoseksualni klaster je sastavljen od originalnih lezbejki koje su to bile i pre zatvora (njih ostale zatvorenice tretiraju kao bolesne i perverzne jer su homoseksualne i kada to ne moraju da budu tj. na slobodi), i tzv. zatvorski preokrenute, tj zatvorenice koje prihvataju homoseksualno ponašanje kao privremeno prilagođavanje zatvorskoj situaciji. Jezgro porodičnih odnosa su homoseksualne dijade, pseudobračni i pseudoroditeljski parovi oko kojih se u koncentričnim krugovima šire i razgranavaju ostali rođjački odnosi. Osnovne uloge u tom klasteru su uloga muža i žene, odnosno uloge u bračnom paru. Ove zajednice imaju status legitimnog braka, često se priređuju venčanja i proslave. Andžela Dejvis kaže: „Važan deo porodičnog sistema su venčanja centra oko koga se okretao život u House of Detention. Neka od njih su savršeno organizovana, sa pozivnicama, formalnom ceremonijom, trećim licima koja glume matičare i druge službenike, sveštenike i sl. Mlada se pripema za događaj kao da je pravo venčanje u pitanju“. Sa svim tim venčanjima, traženjem mesta za sastanak, šema koje sprovodi neka žena da zavede drugu, konflikti i ljubomore, homoseksualnost se pojavljuje kao jedan od načina preživljavanja zatvora. Neki od takvih brakova su dosta stabilni. Pripadnice homoseksualnog klastera koje nisu u braku mogu da imaju razne druge uloge, od kojih se definiše nekoliko. npr tu je „slabić“ koja dopušta da je eksploatišu druge zatvorenice radi zadovoljenja seksualnih potreba a i ekonomski; zatvorenica koja ekonomski eksploatiše druge žene uglavnom da bi zadovoljila potrebe svoje supruge; postoje i prostitutke, koje stupaju u seksualne odnose sa svakim ko im za to da određenu materijalnu nadoknadu, promiskuitetne su one koje radi seksualnog zadovoljenja često menjaju partnerke, ne stupajući ni sa jednom u stalniju emotivnu vezu, nisu ljubomore i nemaju ekonomskih zahteva, održavaju sa svim svojim partnerkama po mogućstvu stalne prijateljske odnose. „Trešnje“ su po godinama i po zatvorskom iskustvu najmlađe zatvorenice, obično prvi put zatvorene i tek su potencijalne partnerke. „Propalica“ je zatvorenica koja je izneverila svoju mušku ulogu, jer je slaba ili nije dobro naučila šta se očekuje od muškarca. „Svakakve“ su zatvorenice vešte i u muškoj i u ženskoj ulozi i prilagođavaju se situaciji i partnerki.

Karakteristika svih uloga je pre svega da su jasno definisane, precizne i tačne, zatim nemaju paralelu u muškom zatvoreničkom homoseksualnom društvu koje uopšte nije toliko razuđeno kao žensko. Nema „glavnog“ ili „budže“.

Homoseksualne dijade predstavljaju kopiju brakova i to pomaže da se život u zatvoru lakše podnosi. To zapravo u mnogim slučajevima uopšte nisu pravi potpuno realizovani homoseksualni odnosi, već samo imitacije uloge muža i žene pri čemu se dosledno insistira na simbolima komunikacije između muške i ženske uloge. „Muškarci“ prihvataju stilizovane simbole muškosti, kratku kosu, odsustvo šminke i pomada, ne nose nakit osim muških prstena i religioznih simbola, skrivaju grudi i menstruaciju, oblače se muški, ne učestvuju u ogovaranju, pouzdani su, emocionalno se kontrolišu i imaju agresivniji ulogu u braku dok se žene uglavnom ženstvene na stereotipan način. Dakle, uloga „muškarca“ je vrlo teška, jer se osim prihvatanja spoljnih simbola muške uloge od takvog ponašanja zahteva da zadovolji mnoga socijalna očekivanja. Više je potencijalnih „mama“ nego „tata“, jer ženama daleko više godi ta ženska uloga koja im omogućuje da i u zatvoru sačuvaju identitet ekvivalentan onome u civilnom društvu. Kako kaže jedna sovjetska politička zatvorenica: „Niko ne bi pogodio koliko je naporno i neprijatno, kako problematično i teško biti jaka žena“.

Osim zamene za brak postoji i zamena za roditeljski odnos, pa se često dešava da se između starije i mlađe zatvorenice stvara odnos majke i ćerke ili više njih koje se onda smatraju sestrama. Paradoskavno ali homoseksualni odnosi sa majkom su čak češći no u „brakovima“. U sovjetskim logorima javlja se i specifična podvrsta ovog odnosa, a to je odnos između starije i obrazovane, obično političke zatvorenice i mlađe kriminalke, koji započinje kao odnos podučavanja, a nastavlja se kao emotivni i najverovatnije homoseksualni odnos. Iz pisama zatvorenicama muževima, ljubavnicima i članovima porodica nikada nema pomena o takvim učenicama, ali se diskretno pominju u pismima prijateljima. Npr. jedna kaže: „To je dete koje sam ovde našla za sebe. Sve ovo vreme sam zauzeta sa mojim detetom. Jako sam ponosna na nju“. Homoseksualna dijada (bilo brak, bilo majka-ćerka) je osnova razgranavanja mreže rođaćkih odnosa pri čemu se imitiraju uloge iz civilnog društva: tetka, ujak, baba i sl. Rodakinje obično nisu u homoseksualnim vezama, već imaju određene afinitete sa nekim od članova dijade ili njima bliskim licima.

Integracija u zatvorenički društveni sistem jedan je od najvažnijih ciljeva zatvorenicama i ona se u ženskom zatvoru uvek ostvaruje preko „rođaćkih“ veza. U svojoj „Autobiografiji“ Andžela Dejvis navodi da je bilo zbunjujuće i zadivljujuće da je ogromna većina zatvorske populacije bila uredno samoorganizovana u porodične generacije: majke, supruge, očevi/muževi, sinovi i ćerke, čak i tetke i ujaci, bake i dede. Taj porodični sistem služio je kao odbrana od činjenice da nisi ništa više samo broj. To je humanizovalo sredinu i dozvoljavalo identifikaciju sa drugima unutar porodične mreže.

Zatvorska porodica ima sve funkcije porodice (osim naravno reproduktivne): ekonomsku, socijalizatorsku (uloga majke je da npr. „nauči“ decu kako da se ponašaju u skladu sa normativima zatvoreničkog društva), zaštitnu (prema svojim članovima zaštićujući ih kako od drugih zatvorenica tako i od uprave) i afektivnu.

Kako kaže Andžela Dejvis: „Uprkos jako naglašenom elementu eskapizma i fantaziranja, porodični sistem je mogao da reši određene hitne probleme“. Porodične dužnosti i odgovornosti su bile način na koji je podela institucionalizovana. Od roditelja se očekivalo da obezbeđuju svoju decu, posebno one mlađe, ako oni nisu mogli da omoguće sebi „luksuzne stvari“ iz prodavnice. Slično dečijim odnosima spolja, neki sinovi i ćerke su imali ili postigli zadnje ciljeve. Neki od njih su se pridružili nekim familijama samo zato što su tu materijalne pogodnosti bile veće nego na drugoj strani.

Koliko su porodične veze zaista rasporostranjene teško je reći. Neka istraživanja govore o tome da nisu previše – po jednim ih je samo 25%. Drugi, pak, nalaze da ih je 90%, ali da osnova nije homoseksualni brak, već je u centru majka i njene ćerke. Kriminalke se uključuju sa oko dve trećine u porodice, one koje su pomagale kao saučesnice muškarcima u krivičnim delima oko polovine, a one koje nisu kriminalke po životnom stilu i karijeri, oko jedne trećine. U „braku“ su oko dve trećine kriminalki, jedna trećina saučesnica i samo jedna desetina situacionih.

Andžela Dejvis kaže: „Ono što je najviše pogodilo u vezi sa tim porodičnim sistemom je homoseksualnost kao njegovo jezgro. Ipak nisu bile zatvorene za „ispravne“ žene. Bilo je heteroseksualnih ćerki i „ispravnih“ majki bez muževa. Kako je većina zatvorenica izgleda situacijski bila uvučena u porodične strukture, veliki je broj lezbejki u zatvoru. Pojava homoseksualnosti se u velikoj meri javlja na bilo kom mestu polno segregiranih ljudi. Ja sam to znala i pre zatvora. Pripremala sam se za to, pa ipak sam bila šokirana videvši kako je to temeljno uvreženo u zatvorski život. I „muškarci“ i „žene“ su rešili da sprovode homoseksualne odnose za vreme trajanja zatvora u nameri da to vreme učine malo uzbudljivijim, da zaborave pritisak i degradaciju oko njih. Vraćajući se na ulicu pridružuju se svojim muškarcima i brzo zaboravljaju svoje zatvorske muževe i žene.“ Ona kritički ocenjuje raspostranjenost lezbejstva navodeći da je bilo opšte konzimirajuće: ono je sprečilo da mnoge žene od svog nezadovoljstva uslovima pređu u političko nezadovoljstvo; homoseksualnim fantazijama ispunjen život pribavljao je lak i atraktivan kanal za „bektstvo“.

Ma koliko bili raspostranjeni porodični i homoseksualni odnosi, nikada nisu prisilni, tj. niko ne prisiljava zatvorenice da pristupaju porodicama, mada se prema mlađima mogu uočiti neki vidovi nenasilnog prisitska, više napadnog udvaranja radi zadovoljenja imidža „muškarca“, uloge nekih zatvorenica.

Zatvorska administracija, po pravilu, negira razgranatost porodičnih odnosa, prihvatajući samo da se povremeno javljaju površni, privremeni i nestabilni odnosi između dveju žena. To govori o tome da zatvorenice zapravo kriju svoje odnose od uprave, a razlog je očit – protivljenje zatvorske administracije i sankcionisanje takvih odnosa.

Istraživanja dokazuju da su zatvorske porodice opšti fenomen prisutan u relativno velikim popravnim i kaznenim institucijama u kojima žene izdržavaju

duge kazne zatvora. Ostaje otvoreno pitanje zašto se neke zatvornice integrišu u porodice a druge ne i zašto to nije i odgovor muškaraca na zatvorske deprivacije već samo žena.

Dok neformalne organizacija u muškim zatvorima obavezno imaju disfunkcionalnu ulogu potpunog i suštinskog antagonizma sa formalnim zatvorskim sistemom, porodica u ženskim zatvorima često služi stabilnosti zatvoreničkih društvenih odnosa, ohrabruju svoje članove na učešće u programima institucionalnog tretmana (npr. savladavanje školskog gradiva, zanata i sl).

Većina administracija se u ženskim zatvorima protivi postojanju zatvorskih porodica i nastoji različitim merama da ih razbiju. Smatra se, po stereotipu, da svaka neformalna organizacija znači ilegalu, eksploataciju nepripadajućih članova, latentno nasilje, univerzitet kriminala, širenje homoseksualnih odnosa, unošenje opšte nestabilnosti u zatvorski život i sl. Ne može se reći da li porodice, kao neformalni vid organizaovanja ženskog zatvoreničkog društva, primarno imaju funkcionalnu ili disfunkcionalnu ulogu u odnosu na zvanični, etablirani institucionalni sistem i da li su disfunkcionalnosti, koje se javljaju, samo plod represije, odnosno njihovog zabranjivanja ili primarno izviru iz suštine te vrste odnosa.

Prljavi štrajk zatvorenica u Severnoj Irskoj. Prvi put se za severnoirski zatvor Armaa (Armagh) čulo 1970. kada je u njega upućena Bernadet Devlin, članica britanskog Parlamenta, zbog ušuća u uličnim neredima. Do tada je tu izdržavalo kratku kaznu mali broj žena. Uglavnom je služio kao prihvatilište za prostitutke, pijane žene i skitnice. 1971. kada su uvedeni novi zakoni u Irskoj, narasla je do neslućenih razmera zatvorska populacija zbog uvođenja statusa interniranih lica koja su držana zatvorena bez suđenja i prave optužbe. Uvedena je i tortura uhapšenih, a sudovi su počeli da izriču drakonske kazne. U Armaa su počele da dolaze žene osuđene na deset, dvadeset i više godina pa i doživotnu robiju. Sve do 1976. situacija u samom zatvoru je bila podnošljiva, jer su zatvorenice imale status političkih zatvorenika, a uobičajeno je bilo smanjivanje kazni na polovinu. 1976. britanska vlada je povukla specijalni status političkih zatvorenika posle kampanje u javnosti kojom se objašnjavalo da je uzrok problema u Irskoj ne prisustvo njenih oružanih snaga već sukobi između zajednica, koje izazivaju navodni kriminalni elementi. Sve žene osuđene posle 1. marta te godine dobile su status kriminalki. One su odgovorile protestom koji se sastojao u odbijanju da učestvuju u zatvorskim obavezama (pranje, čišćenje i sl). Kao odgovor, zatvorske vlasti su ih zatvorile u ćelije na 19 časova dnevno, uz puštanje samo za obroke i jedan sat dnevno u šetnju. Bilo im je dozvoljena mesečno jedna poseta rodbine u trajanju od pola sata. Ukinuti su i izgledi za skraćenje kazne, što je strahovito pogodilo osuđene na doživotnu robiju. Bolesti su harale zatvorom, a situacija spolja bila je sve gora. Gotovo da nije bilo zatvorenice kojoj neko od najbliže porodice nije ubijen ili zatvoren. Šikaniranje zatvorenica poostreno je neodazivanjem na njihovo

zvonjenje, zbog povraćanja, menstruacije, proliva, zbog čega su morale da budu uvedene noćne posude koje su prepune satima smrdjele u ćelijama, jer straža nije otvarala vrata da bi bile ispražnjene. 7. februara 1980. dovedeno je pojačanje spolja da novim talasom terora skrši otpor žena u protestu u krilu B. Pojačanje u vidu muške straže izvelo je sve žene iz ćelija. Sve privatne stvari su bile zaplijenjene, a žene su tučene, polivane mlazevima hladne vode iz creva, saslušavane i na druge načine zlostavljane. Za vreme trajanja tih vanrednih okolnosti, vrata se nisu otvarala tri dana, tako da im nije bilo omogućeno da koriste toalet i sanitarne uređaje. Jednom dnevno su jedan sat izbacivane u šetnju bez obzira na vremenske prilike, kišu, oluju i sl. od čega su mnoge dobile zapaljenje pluća. Od žena se očekivalo da promene mišljenje i prihvate da rade u zatvorskoj perionici, čime bi simbolično prihvatile status kriminalki dok bi odbijanje značilo prikazivanje sebe kao političkih zatvorenika uz objavljivanje svetu da je rat u Severnoj Irskoj sastavni deo života. Opredelile su se za drugu opciju što je konkretno značilo tzv. „prljavi štrajk“. Koristile su svoje ćelije kao toalet, nisu se prale, češljale, prale zube i kosu. Ćelije su smrdjele na menstrualnu krv, feces i urin. Bile su zatvorene 23 časa svakoga dana, lišene dnevnog svetla, jer su prozori i ventilacijaski otvori bili zakovani da bi se sprečilo pražnjenje noćnih posuda kroz sve otvore. Noćne posude su se praznile u prolazima između ćelija prilikom njihovog otvaranja za obroke ili su se razmazivali po zidovima ćelija. Televizija, radio i pisani materijal svake vrste bio je zabranjen. Odeću su menjale jednom u tri meseca, noseći devedeset dana isti veš, pantalone i džempere. Kreveti nisu imali čaršava. Sanitarni ulošci natopljeni krvlju su se obavezno pretresali radi tobožnjeg traženja skrivenog duvana. Žene su gubile na težini zbog očajne hrane i nemogućnosti primanja paketa izvana, čestih napada povraćanja i proliva. Jednom mesečno su imale pravo na posetu posle čega su detaljno pretraživane od strane šest pripadnika zatvorskog osoblja. Da bi ih prinudili na prihvatanje statusa političkih zatvorenika sanitarni ulošci su bili dozvoljeni u ograničenom broju, nedovoljnom za normalne potrebe. Kada bi dospele u teško stanje usled zaraza, iscrpljenosti i gubitka težine, nije čak bio primenjivan stari Cat and Mouse Zakon koji se nekada primenjivao na sifražetkinje. Puštanje iz zatvora ni najbolesnijih nije više dolazilo u obzir, jer se smatralo da zatvorenice imaju mogućnost da svoj položaj poboljšaju u samom zatvoru prihvatanjem statusa kriminalki. Nekoliko milja dalje u muškom zatvoru Long Keš sedam muškaraca je umiralo u štrajku gladu; nekoliko stotina je bilo u prljavom štrajku noseći na sebi samo ćebad. I jedni i drugi zahtevali su status političkih zatvorenika i nisu pristajali da prihvate tretman namenjen kriminalcima.

Na političku scenu Britanije tada su stupile ženske organizacije, formirane u katoličkoj, patrijarhalnoj i konzervativnoj Irskoj. One su imale primarni cilj pružanje podrške zatvorenicama u zatvoru Arma, ali uloga im je sveobuhvatnija. Postavile su pitanje javnosti i sebi: može li biti nacionalnog oslobođenja bez oslobođenja žena, odnosno može li biti ženskog oslobođenja bez nacionalnog

oslobođenja? Posle niza protesta organizovanim u Britaniji, Evropi i Americi, svetska javnost je bila angažovana na strani žena zatvorenih u zatvoru Armaa. Decembra 1980. britanska vlada je prihvatila većinu zahteva. Štrajkovi i protesti u muškim i ženskim zatvorima su prestali.

Ženski pokret je brojčano i iskustveno ojačao stupajući pred novi problem – uključivanje u borbu za nacionalno oslobođenje. Iskustvo žena u vezi protesta u zatvoru Armaa je interesantno, jer se obično pokreti za ljudska prava u nekim svojim ograncima bave ženskim pravima, a u nekim drugim, pravima zatvorenika. Ponekada se delovi pokreta angažuju u specifičnoj materiji odbrane prava zatvorenica. Protest žena u zatvoru Armaa i podrška koju su imale spolja išao je u suprotnom smeru: od uskih, partikularnih prava jedne male grupe žena – zatvorenica u tom zatvoru, došlo se do angažmana za prava zatvorenika uopšte, zatim do rasta pokreta za nacionalno oslobođenje i ljudska prava. To je bilo moguće, jer prava zatvorenica nije neka izolovana, uska problematika koja se u krajnjoj liniji tiče njih samih i njihovih srodnika, već predstavlja test pitanje čiji odgovor nedvosmisleno ukazuje na suštinu problema jednog društva a posebno položaj žene u njemu. To konačno dokazuje da se interes za prava jedne, ma koliko male i specifične, grupe zatvorenika vrlo lako dalje širi, usmeravajući se kroz tu prizmu na suštinske probleme diskriminisanog položaja žene i nepoštovanje ljudskih prava.

Lezbejke na društvenim marginama³⁸

Istopolna orijentacija je urođeni, modalitet normalne ljudske seksualnosti. Kao što levorukost ili albinizam nisu devijacije, i istopolna orijentacija je samo manjinska pojava u ljudskom rodu. Procena je da se oko 10% ljudi rađaju takvi. Ona nije rezultat ni trauma ili nasilja iz detinjstva, niti grešaka ili zanemarivanja u vaspitanju, pogrešne uloge ili odsustva oca ili majke. Istopolno orijentisani ljudi nisu osobe perverzних sklonosti, izraženog seksualnog apetita, sklone eksperimentima i sl. Lezbejke i gej muškarci nisu ni stidljive/ružne osobe, koje se „nisu snašle“ u komunikaciji sa osobama suprotnog pola.

Istopolna orijentacija je urođena i ona se ne može promeniti ni prisilno, ni terapijski, niti ubeđivanjem, baš kao ni rasna pripadnost. Greška je pretpostavljati da im „treba pomoći“, davati „savete“ i sl. Tipične uvredljive greške su pretpostavke da bi se njihov problem otklonio kada bi promenili stil oblačenja, frizuru, opšti izgled i način života.

Samo zato što mislimo da ne poznajemo nijednu LGBT osobu, ne znači da njih nema. Usled društvenog pritiska i homofobije, LGBT osobe često svoje

³⁸ Mršević Z., (2009), Ka demokratskom društvu – istopolne porodice, Institut društvenih nauka, Beograd. Pp 175.

identitete drže u tajnosti, jer se plaše odbacivanja, nasilja, diskriminacije, otkaza, itd. LGBT osobe su jednako vredne kao i heteroseksualne osobe. To je važno imati na umu kada iznosimo svoje stavove koji mogu biti homofobični i mogu ih direktno vredati i degradirati. Ukoliko to žele, LGBT osobe imaju pravo drugima da saopšte svoj identitet i zbog toga ne smeju biti diskriminirane, ni na bilo koji način niti izložene ponižavanju, vređanju, izolaciji, podsmehu.

Greška je pretpostaviti da su svi ljudi heteroseksualni i to je jedan od tipičnih vidova diskriminacije istopolno orijentisanih ljudi koja se naziva „heteronormativizmom“. U kolektivima ili kancelarijskim uslovima ogleđa se, recimo, u zauzimanju kompletnog neformalnog komunikacionog prostora razgovorima o svojim bračnim drugovima, deci, problemima u partnerskim odnosima i sl, bez pokušaja da se bilo kakva pažnja i prostor omogući i onima koji imaju istopolne partnere. Pretpostavka da oni i nemaju stalne partnere ili partnerke, da verovatno vode promiskuitetan život, odnosno da se njima dešavaju neke „sramne ili nenormalne“ stvari o kojima nije „pristojno“ pričati u društvu, uvredljivo je i netačno. Olaka je i potpuno netačna pretpostavka da su oni „kao takvi“ verovatno usamljeni nesrećnici i nesrećnice koji van kancelarije „čame u četiri zida“.

Istopolno orijentisane osobe imaju živ emotivan i seksualni život i u svojim vezama doživljavaju iste uspone i padove kao i tipične partnerske probleme ili probleme sa vaspitavanjem i podizanjem dece. Njihovi problemi su samo još složeniji i teži zbog negativnog stava društva prema njima, kao i nemogućnosti da svoje dugotrajne emotivne zajednice, često i roditeljstvo, formalno – pravno ozvaniče. Pažljivo i kolegijalno je uvažiti različitost iskustava, čuti i saslušati i taj deo privatne priče, bez pogrešnih i uvredljivih pretpostavki, bez izolacije, podsmeha ili čak bojkota svega što nije heteroseksualno obojeno.

Unutar grupe ljudi koja se naziva istopolno orijentisanim osobama ili seksualnim manjinama, a koje se zbirno označavaju kao LGBT populacija, postoje znatne razlike. Diskriminativno i uvredljivo je ignorisati te razlike. Lezbejke, gejevi, biseksualne i transrodne osobe su međusobno veoma različiti, njihova egzistencija i situacija se razlikuje i neka površna znanja o jednoj od tih podgrupa nije primenjiva na sve ostale. Tipična greška je npr. pretpostavljati da oni žele da promene pol što je uvredljivo i pogrešno, jer se to odnosi samo na jedan deo trans osoba. Činjenica je i da ni one sve ne žele da operativnim putem menjaju pol, već se mnogi od njih zadovoljavaju negovanjem spoljašnjeg imidža, različitog od njihovog biološkog pola. Lezbejke, gejevi i biseksualni uopšte ne žele da menjaju pol i osećaju se savršeno ispunjeni svojom orijentacijom prema osobama istog pola i zadovoljni su svojim biološkim polom, kao i heteroseksualni ljudi svojom orijentacijom i biološkim polom.

Greška je i pretpostavka da LGBT osobe ne žele, ili još gore, mrze decu. I među njima baš kao i među heteroseksualnim osobama ima proporcionalno isto onoliko onih koji čak strastveno vole i žele, kao i onih koji ne žele da imaju de obe

grupacije ima onih koji su dobri kao i onih koji su loši roditelji. LGBT osobe nisu neadekvatni, a još manje „opasni“ roditelji zbog svoje seksualne orijentacije. Oni nju niti mogu, niti se u praksi dešava da je prenose na svoje potomke, baš kao što ni njihovi heteroseksualni roditelji nisu mogli da na njih prenesu svoju seksualnu orijentaciju. LGBT osobe nikome ne nameću svoju seksualnu orijentaciju, između ostalog i što najbolje znaju da se ona ne može nikome nametnuti, niti „diktiraju“ ma kome životni stil. O toj temi se govori javno da bi se skrenula pažnja na postojeću diskriminaciju i nasilje, koju te osobe trpe, a ne zbog nastojanja da „svi“ postanu takvi, da se mladi i neiskusni „pokvare“ ili nagovore da postanu homoseksualni.

LGBT populaciju čine ljudi koji su profesionalni, talentovani, vredni i korisni članovi zajednice u istoj meri kao i većinska heteropopulacija. Nisu usled svoje manjinske seksualne orijentacije socijalno destruktivni elementi. Boreći se celog života za svoje dostojanstvo vrlo često ulažu mnogo više energije u ono čime se bave tako da poneki od njih imaju i znatno veća dostignuća u raznim profesionalnim oblastima i delatnostima. Njihov pozitivan doprinos svakom kolektivu je omogućen u potpunosti samo onda kada nisu izloženi diskriminaciji i nasilju, uvredama, podsmehu, bojkotu njihovog identiteta i iskustva ili ignorisanju njihove egzistencije.³⁹

Kao kod većinske populacije, i seksualnost manjinske populacije nije prva i glavna karakteristika i uvredljivo je diskriminativno posmatrati ih uvek kao lezbejke, gejeve, biskusualne ili trans osobe, jer su oni u službenoj komunikaciji pouzdani (ili nepouzđani) saradnici, vredni (ili lenji) radnici, dobri (ili loši) pravnici, dobri (ili loši) vozači, iskusni (ili neiskusni) predavači, odlični (ili ne baš dobri) organizatori i sl. Nečija seksualnost, bila ona većinska raznopolna ili manjinska istopolna, sama po sebi nije ništa ni pozitivno niti negativno; svakako nije ni prva niti primarna stvar koju uzimamo u obzir u komunikaciji sa nekom osobom.

Potrebno je posebno pokloniti pažnju kako određena marginalizovana populacija naziva samu sebe jer je zanemarivanje tog momenta odraz diskriminatorskog stava društva prema njima i dodatno otežava njihovu društvenu situaciju.

*Lezbejke*⁴⁰

- Spoljnji telesni izgled – lezbejsko telo u prostoru, stil oblačenja, analiza drugog tipa ženstvenosti i društvena i fizička pokretljivost;
- Unutrašnje karakteristike lezbejskog tela, kao što su polne bolesti, kontracepcija, polni organi;

³⁹ Mršević Z., (2007), Ka demokratskom društvu – sloboda javnog okupljanja, pravo svih. Institut društvenih nauka, Beograd, pp. 165.

⁴⁰ Mršević Z., (2004), Parametri socijalne egzistencije i funkcionisanja lezbejki – lezbejsko telo u procesima društvene interakcije, *Temida*, vol. 7, 2:17-29.

- Odnos sa drugim lezbejskim telima, analiza uzajamne i društvene prepoznatljivosti, vidljivost unutarlezbejskih rodničkih karakteristika, buč/fam podela lezbejskih uloga, promiskuitet i lezbejske zajednice;
- Odnos sa heteroseksualnim svetom (prinudna heteroseksualnost, nevidljivost lezbejskog partnerstva, samoobjavljivanje – coming out, neostvarene ljubavi i javno lezbejstvo);
- Lezbejsko telo u budućnosti (usamljenost, starenje, prekid lezbejske životne prakse, povećana vidljivost/otvorenost i promena/napuštanje buč/fam uloga).

Naše društvo je tek u 2009. godini formalno prihvatilo dugo čekani, a davno napisani Zakon o zabrani diskriminacije. No, čini se da nam tek sad predstoje dugi razgovori o tome šta zapravo jeste diskriminacija i kako bismo taj zakon mogli da počnemo da učimo da primenjujemo. Pojedina istraživanja govore kako je naše društvo zapravo duboko homofobično, a nasilje prema gejeveima i lezbejkama prisutno.

Da bi se bolje razumeo i unapredio položaj lezbejki, snizila efikasnost mehanizama homofobije, potrebno je da se krene od mesta sa koga lezbejke govore u ime svog identiteta. Lezbejska egzistencija je i dalje u značajnoj meri društveno nevidljiva, opterećena izolacijom i strahom, neprihvaćena. Jedan od načina borbe protiv homofobije i otvaranja ka sebi i drugima jeste postepeno razumevanje procesa coming out-a.

Institucija heteroseksualnosti prisiljava lezbejke da se pretvaraju, da budu etiketirane kao perverzne, kriminalke, bolesne ili opasne žene. Važno je da lezbejke komuniciraju, da drugi budu otvoreni da čuju i razgovaraju sa njima o njihovim životima.

Lezbejski coming out je dug proces progovaranja iznutra o svojoj egzistenciji. Iako lezbejke nužno ne podležu (ili bar ne u značajnoj meri) osujećujućim posledicama tekovina (ženskih) rodničkih uloga, kao što je to slučaj sa heteroseksualnim ženama, progovaranje iznutra, da bi se progovorilo spolja (drugima) i bila prihvaćena u najboljem slučaju, i dalje je složen i specifičan čin pronalaženja tog autentičnog (ženskog) glasa i jeste istina iz koje svakako nisu izuzete. Da bi progovorile – živele, lezbejke moraju preobraziti sopstvenu ćutnju u govor, pronalazeći svoj sopstveni glas. Treći glas.

Predrasuda je da se socijalna egzistencija i funkcionisanje homoseksualaca/lezbejki na prvi pogled bitno razlikuju od heteroseksualnih ljudi. Ipak, postoje određene karakteristike, prepoznatljivi momenti, trendovi, zajedničke osobine.

Analiza lezbejskog tela u procesima društvene interakcije predstavlja metod analize međusobnih društvenih odnosa lezbejki, kao i njihovih odnosa sa heteroseksualnim svetom, ali i otkrivanje specifičnih lezbejskih praksi, izgleda, navika, ponašanja i opšte subkulture lezbejske egzistencije.

Na prvi pogled lezbejsko telo i jeste i nije drugačije od tela heteroseksualnih žena. Simbol (zaštitni znak) lezbejke je „muževna“ žena kao što je simbol muškog homoseksualca „ženstveni“ muškarac, pa su i (pogrešna, stereotipizirana) očekivanja da te muževne žene izgledaju drastično, do karikature, prenaplašeno muževno.

Situaciju lezbejske telesne pojave karakterišu mnogo više nijansi. Niti su sve lezbejke muževne, niti je ono što neobavešteni heteroseksualni svet doživljava kao muževnost zapravo muževnost, već bi se pre moglo govoriti o posebnoj, nezavisno od muškaraca, odnegovanoj ženstvenosti. Ili prostije, odbacivanje stereotipne ženstvenosti nije isto što i muževnost.

Ipak, analiza lezbejske telesne pojave sadrži elemente različitosti. Treba imati na umu da je ta različitost često generacijska, tj. mlade devojke neguju sličan, androgini, globalno rasprostranjen stil oblačenja, ponašanja i držanja bez obzira na svoju seksualnost. One po pravilu odstupaju od tradicionalnog ženskog imidža. Ono što možda karakteriše lezbejke na Zapadu nije karakteristika domaćih lezbejki (npr. u pogledu bavljenja sportom, prihvatanja imperativa sportski izgrađenog tela i sl). Opasnost generalizacije je takođe prisutna.

Ipak, u nečemu je lezbejsko telo drugačije. Grupisano po kategorijama može se za početak govoriti o:

- A) spoljnjem telesnom izgledu – lezbejskom telu u prostoru (stil oblačenja, maskulino držanje – drugi tip ženstvenosti, snažno, samouvereno telo, društvena i fizička pokretljivost, profesionalni život),
- B) unutrašnjim karakteristikama lezbejskog tela (polne bolesti, kontracepcija, polni organi),
- C) odnosu sa drugim lezbejskim telima (prepoznatljivost – gaydar, identifikacioni momenti, vidljivost unutarlezbejskih rodnih karakteristika, buč-fam podela lezbejskih uloga, promiskuitet, pripadnost lezbejskim zajednicama).

Spoljni telesni izgled – lezbejsko telo u prostoru. Stil oblačenja drugačiji od tradicionalnog stila. Prisutna je smelost u izboru i nošenju odeće. Odeća je prilagođena godišnjem dobu i osećaju topline i udobnosti a ne privlačenju pažnje muškaraca. Najprisutnija je komotna odeća zbog izbegavanja tradicionalno „ženske“ dakle, neudobne, sputavajuće odeće i obuće. Većina lezbejki ne nose grudnjake i puštaju grudi slobodno ispod odeće. Povezano je sa sportskom građom koja naglašava mišićavost, čvrstinu, nepotrebnost tradicionalnih „ženskih“ komada odeće. No, i one koje ne pridaju mnogo značaja tom novom tipu mišićave sportistkinje, odbacuju grudnjake iz tradicionalnih feminističkih razloga odbacivanja sputanosti, odeće koja simboliše stegu i kontrolu ženskog tela. Takva odeća je najbližnja muškoj odeći. Prisutna je i suprotnost u vidu prenaplašene ženstvene odeće u izboru boja, nakita, etno elemenata afričkih, azijskih, romskih stilova.

Maskulino držanje – drugi tip ženstvenosti. Tu postoji dilema: da li su skrivene lezbejke uticale na stil ponašanja i držanja drugih žena ili su sve žene nesvesno vremenom prihvatile androgini, univerzalni stil oblačenja i držanja? Najprihvatljiviji odgovor je da je to jedan savremeni modni trend u funkciji novog životnog stila, koji promovise više slobode, ležernosti, komocije za svakoga a bez ikakve veze sa bilo kakvim svesnim planom, ideologijom i individualnom ili grupnom seksualnom orijentacijom.

Ženstvenost lezbejki je bez elemenata submisivnosti, pasivnosti, uz odbacivanje lažne gracioznosti, nenamenjena muškom oku, bez „prenemaganja“, „mistike“, ili svega onoga što muškarci doživljavaju kao ženstvenost i kao takvo nameću ženama kao njihovo „prirodno“ ponašanje. Lezbejska suprotnost se ogleda ponekada u prihvatanju javne bučnosti, razmetljivosti, vidljivosti, egzibicionističko samoupozdanje, jasno odsustvo muškaraca i interesa za njih i promovisanje nezavisnosti od muškaraca.

*Snažno telo – samouvereno telo.*⁴¹ Lezbejke ističu svoje fizičko vladanje prostorom, čvrsto, samouvereno držanje i široki hod. Bavljene sportom je odnedavno zaštitni znak homoseksualne muške i ženske populacije na Zapadu. Zahtevi za negovanim, „učvršćenim“ („armiranje iznutra“) telom su u erotskoj, zavodničkoj funkciji namenjenoj osobama istog pola kroz zajedničku gratifikaciju ženskog tela. Može biti i u funkciji zadovoljavanja zahteva savremene estetike. Kod lezbejki ovaj momenat povezan je i sa naglašenom društvenom ulogom nezavisnosti od muškarca i zadovoljenjem zahteva za, tradicionalne žene atipičnom, spretnošću u rešavanju svakodnevnih, fizički zahtevnih situacija (baratanje raznim alatom, motorima, poporavke po kući, krečenje, preseljenje i sl). Fizička samouverenost se demonstrira spretnom vožnjom automobila, korišćenjem džipova ili snažnih motorcikala. Prisutno je i bavljenjem rizičnim („extreme“) netradicionalnim sportovima (paraglajding, glečerski alpinizam i sl), ali i sportskim disciplinama netradicionalnim za žene (ronilaštvo, kajak na divljim vodama, iscrpljujuće reli vožnje tipa reli Pariz-Dakar i sl).

Prostorna i društvena pokretljivost i aktivniji seksualni život. Lezbejke se karakterišu povećanom fizičkom i sportskom aktivnošću u funkciji drugog tipa ženstvenosti kao i povećanim obimom prostorne pokretljivosti. Naime, nevezanost za decu i domaćinstvo, i uopšte heteroseksualne stereotipne ženske uloge, jedan je od uslova što je kod lezbejki prisutija tzv. društvena pokretljivost, npr. rešenost na odlaske na stipendije i školovanja na druge kontinente i države, prekogranična komunikacija, učestvovanje na ženskim i lezbejskim konferencijama i skupovima. Nezavisnost od muškarca i nemanje muževljevog socijalnog statusa, deluje stimu-

⁴¹ Mršević Z., (1999): Neka znaju da smo tu i da nas ima – ili, kako i zašto teoretisati homoseksualnost, teorija koja tek nastaje, ili kako da nas ne sustigne prejaki optimizam. U: D. Maljković, Gayto, Zbornik radova lesbo-gay tematke, 15-22 Beograd, Kampanja protiv homofobije i Evropsko udruženje mladih.

lativno da se sopstveni život uzme u svoje ruke. Životni stil lezbejki mnogo češće sadrži momente kao što su: borba za školovanje, radno mesto, karijeru, nezavisne delatnosti, odlučno donošenje poslovnih/profesionalnih odluka, promena radnih mesta, pokretanje i vođenje poslovnih delatnosti, sopstvenih grupa, projekata, inicijativa.

Postoji uverenje da lezbejke (i muška gay populacija) vode aktivniji seksualni život od svojih heteroseksualnih vršnjaka usled nemanja ograničenja koje nameću porodični i bračni odnosi, roditeljstvo, društvena priznatost heteroseksualnih veza. Iako je to, kao i sve prethodno rečeno, ipak samo stvar individualnog izbora, ipak postoji shvatanje da lezbejke vode aktivniji seksualni život od svojih heteroseksualnih vršnjakinja, po pitanju broja partnerki, načina nalaženja partnerki, neposredno izvedenog seksualnog akta, koji za razliku od uobičajenog heteroseksualnog, podrazumeva više spretnosti do akrobatike, više kretanja i vođenja računa o partnerki no što je to slučaj sa tradicionalnim heteroseksualnim odnosom.

Profesionalni život. Postoji mišljenje da žene koje rade na profesionalno zahtevnim, odgovornim i stresnim radnim mestima samo sa partnerkom mogu da dobiju pravu emocionalnu podršku za svoj profesionalni život. Predrasuda je i da su sve uspešne poslovne žene, menadžerke, liderke, političarke gotovo uvek lezbejke (ne mora da znači da su javne promoterke i pobornice lezbejskih prava, niti da su uopšte otvorene po tom pitanju).

Unutrašnje karakteristike lezbejskog tela. Polne bolesti, kontracepcija, polni organi. Polne bolesti su specifičnije od onih koje napadaju heteroseksualne žene i uglavnom su infekcije urogenitalnog trakta. Mnogo manje su vezane za grlić materice ili klasične polne bolesti. Lezbejke su među onim grupacijama koje najmanje obolevaju od SIDE. Karakteristično je odsustvo bolesti i stanja vezanih za porođaj, abortus, kontracepciju i heteroseksualne odnose.

Kontracepcija i njena invazivnost na fizički i hormonalni integritet žene ne postoji. Abortusi kroz ceo životni ciklus jednostavno ne postoje, a ako postoje, vezano je za ranu mladost ili možda seksualno nasilje.

Polni organi su drugačije razvijeni (vagina nerazvijena i uzana kao kod devojčica, klitoris i usmine prenatlaženi, himen neoštećen). Često je postojanje himena tokom celog života, jer praksa lezbejskih seksualnih odnosa često podrazumeva potpunu apstinenciju penetracije. S tim je u vezi i pojava tzv. „*golden star lesbians*“, tj. lezbejki koje su celog života imale seksualno kontakte samo sa ženama i nemaju nikakvo iskustvo sa muškarcima, što je sve češća pojava među mladim lezbejkama. Sve je više mladih lezbejki koje nemaju iskustvo, za starije generacije gotovo obaveznim periodom, prinudne heteroseksualnosti. Nova generacija zna odmah šta su i njihov *coming out* dolazi mnogo ranije i prirodnije nego kod lezbejki starije generacije koje po pravilu imaju period života sa muškarcima i samim

tim iskustvo seksualnog odnosa u kome penetracija predstavlja centralni događaj. Penetracija i defloracija naravno nisu isključivo deo heteroseksualnog iskustva već i lezbejskog, ali dosta je i onih koje bar u mladosti, ne praktikuju ništa drugo osim klitoris stimulacije pri čemu himen ostaje ceo. To sve izaziva znatne probleme kada prođe mladost zbog eventualnih ginekoloških pregleda, lečenja, eventualnog veštačkog osemenjavanja i slično. Problem je i u tome što su ginekolozi prilično neobavešteni o specifičnostima lezbejskog tela. Osim tog neznanja, kada postanu svesni razlika i njihovog uzroka, imaju negativno, diskriminativno držanje koje je često uvredljivo („Što nisi nekoga platila da to obavi ako te već niko nije hteo, a ne sada da imaš-imamo problema“).

Odnos sa drugim lezbejskim telima *Prepoznavanje.* Među lezbejkama postoji opšta prepoznatljivost (gaydar) koja karakteriše uopšte homoseksualni populaciju, a sastoji se od sposobnosti prepoznavanja, osećaja bez reči da su neke nepoznate osobe sa kojima se prvi put srećemo homoseksualne. To je mešavina iskustvenog i instiktivnog, društvenog i psihičkog, naučenog, izgrađenog i prirodnog. U vremenima zakonske inkriminacije homoseksualaca, gaydar je imao značaj važnog, ponekada i presudog, momenta preživljavanja u hostile-homofobnom i diskriminativnom društvenom ambijentu.

Osim prepoznavanja seksualne orijentacije, postoji prepoznavanje unutar-lezbejskih rodni podela uloga. Lezbejke nisu homogena rodna grupacija. Među njima je prisutna podela kako na buč-fam rodne uloge, tako i dalje unutar lezbejske rodne podele. U odnosu sa drugim lezbejkama postoji prepoznatljivost, vidljivost i priznatost unutar-lezbejskih rodni podela, karakteristika i stilova.

*Buč-fam podela lezbejskih uloga.*⁴² U staroj Grčkoj su samo najženstvenije žene smatrane lezbejkama, jer su bile u stanju da deluju privlačno i uzbudljivo drugim ženama. U naše savremeno doba tipičnom lezbejkom se smatra muško-banjasta žena dok se ženstvena lezbejka ne podvodi se pod taj pojam. Buč-fam tematika pojavljuje se redovno u lezbejskim krugovima i rasprave koje se vode nemaju pravog kraja ni zaključke.

Lezbejke starije generacije uglavnom neguju tu kategorizaciju na „muževnu“ i „ženstvenu“ lezbejku. Pedesete godine su bile vreme procvata podele na bučeve i famove. To je bilo vreme kada je heteroseksualni svet poznavao jake rodne stereotipe, koji su tada delovali svima kao „prirodna neminovnost“. Odrasle te situacije bila je podela uloga u lezbejskom svetu. Savremena univerzalno rasprostranjena androgenost tada nije bila pronađena, pa su lezbejke izgledale i ponašale se kako su izgledale i ponašale se heteroseksualne žene i muškarci.

Heteroseksualni svet, po pravilu, dosta kasni u poznavanju i razumevanju raznih aspekata homoseksualnog identiteta. Čak i oni koji pretenduju da su

⁴² Mršević Z., (1999): Prava lezbejki i homoseksualaca su ljudska, op. cit.

senzibilni i veoma informisani, pored dobre volje, ne pomišljaju na drugo osim kako da klasifikuje lezbejke u bučeve ili famove i onda kada je to očigledno teško izvodljivo. Do toga dolazi samo zato što im se čini „normalnim“ da lezbejke u „nedostatku“ muškaca moraju nekako da ga manje-više uspešno „odglume“. Danas se ta izražena, stereotipizirana podela lezbejskih uloga sreće još u društveno niže statusnim kategorijama i ženskim zatvorima, opet odražavajući istu nemogućnost prevazilaženja rodne stereotipnost iz heteroseksualnog okruženja u kojoj se „ne može bez muškarca“ ili „neko tu mora da je muško“, inače i samo postojanje veze dolazi pod znak pitanja .

Današnje lezbejke žele da prihvate samo jedan klasifikacioni stereotip – žene koja voli žene, i ništa drugo. One odlučno odbacuju ideju da se neke žene klasifikuju kao više a neke druge kao manje ženstvene. Smatraju to samo robovanjem heteroseksualnim, patrijarhalnim kategorijama ženstvenosti koja je nametnuta ženama kao prekor kada odstupaju od normi predviđenim za propisano ženstveno ponašanje, koje postoji da bi se žene arbitrarno klasifikovale kao „dobre“ ili „loše“.

Uz velike napor i protivljenje mnogih lezbejki da razmišljaju na tu temu, sastavljena je lista mogućih kriterijuma za podelu lezbejki na uloge bučeva i famova. U krajnjoj liniji kao omaž pedesetim godinama, nezaboravnog i nezaobilaznog vremena u feminističkoj i lezbejskoj istoriji.

Danas se to doba uglavnom označava kao doba nezadrživog izlaska lezbejki iz privatnosti stanova u javnost barova, restorana, ulica, trgova, i njihovog postepenog osvajanja medija, šou-biznisa, univerziteta. Kriterijumi lezbejske buč ili fam uloge su:

1. telesna pojava, oblik tela bilo da je urođen bilo stečen u kasnijem životu,
2. način oblačenja i frizura,
3. način ponašanja i hodanja na javnim mestima,
4. ponašanje u profesionalnoj karijeri,
5. aktivna/pasivna uloga u seksualnom odnosu,
6. ponašanje u zavodenju, nalaženju partnera, stvaranju novih prijateljstava,
7. javno ispoljavanje emocija,
8. stav prema sportskim aktivnostima (uzimanje aktivne uloge, obožavanje sporta, pasionirano praćenje na tv-u nasuprot preziranju sportskih aktivnosti, ne bavljenje sportom, nemanje nikakvog interesa koji se često sreće kod heteroseksualnih žena ili fam lezbejki),
9. stav prema politici, nauci, kulturi, umetnosti,
10. uživanje u bavljenu tipično ženskim/muškim poslovima,
11. tip žene kao potencijalne ljubavnice, prijateljice, partnerke (muškobanjast ili ženstven)? U kom smislu muškobanjasti ili ženstveni?
12. izgled i ponašanje u ranom detinjstvu.

Nijedna lezbejka nije ni „ženstvena“ ni „muževana“ po svim ovim stavkama. Većina današnjih lezbejki je mešavina, tj. može se prepoznati u nekim ali ne u svim navodnim karakteristikama jedne ili druge lezbejske uloge.

Za razliku od heteroseksualnih žena koje se rado kreću u muškom društvu, lezbejke imaju tendenciju da se mnogo više kreću u isključivo ženskim krugovima. Tu se neguje specifična ženstvenost, pa su često lezbejke, čak i bučevi, prilično ženstvene u smislu javnog ispoljavanja osećanja, sposobnosti empatiranja, slobodnog prihvatanja različitih stilova oblačenja i sl.

Neke lezbejke smatraju da je buč lezbejka koja više od svoje partnerke teži i više uživa da omogućava partnerki zadovoljstvo i orgazam, nego da ga sama doživljava. Postoji mišljenje da su bučevi one lezbejke koje nastoje da nikada ne dođu u situaciju da ispoljavaju slabost, a doživljaj orgazma percipira se kao takva situacija. One se iz raznih ličnih razoga plaše ispoljavanja emocija, dolaženja makar i kratkotrajno u stanje koje ne mogu potpuno da se kontrolišu i sl. Znatna je uloga prethodnog iskustva, pa ulogu bučice obavezno preuzima ona koja je iskusnija u odnosu na onu koja prvi put ima odnos sa ženom ili je u svemu tome neiskusna.

Zbog čega se uopšte misli da bučevi nisu ženstveni? Zašto se smatra da je samo jedna strana uvek više zainteresovana da daje ili prima zadovoljstvo? Mnoge današnje lezbejke tvrde da ne mogu da zamisle sebe kao osobu koja bi samo želela da daje zadovoljstvo ili samo ga prima. Ima onih za koje je uvredljivo smatrati da žene mogu/moraju da budu limitirane na samo dva moguće uloge, buča ili fama. One kažu da uživaju u obe situacije, a pritom im je naročito zadovoljstvo da krše stereotipe.

Poneki bučevi uživaju da se oblače i izgledaju ženstveno, a neki famovi – muški imidž. Postoji majica sa natpisom JA SAMO IZGLEDAM KAO FAM. To praktično znači da su današnje lezbejke ponekada bučice, ponekada famice. One kažu za sebe da su lezbejke, ni bučevi ni famovi i: „Srećna sam da sam ja, JA“.

Igra sa stereotipima je nova sloboda koju nam daje ovo vreme. Za neke lezbejke je veliki izvor zadovoljstva promena spoljašnjeg izgleda, tj. puštanje kose, upotreba šminke i promena garderobe za razliku od dojučerašnje do glave obrijane muškarake u cokulama, i obrnuto. Neke se lezbejke osećaju sigurnije kada izgledaju ženstveno, jer se bolje uklapaju u ženske kolektive i ne privlače mnogo pažnju kada ne žele da se zna da su lezbejke. Druge se, pak, osećaju sigurnije kada se oblače kao bučevi, dakle veoma maskulino, jer tada ne privlače mušku pažnju, ne moraju da se bave potencijalnim udvaračima, sigurnije su na javnom mestu, lakše se kreću noću, jer ženstveni izgled nosi jednu vulnerabilnost, društveno je predodređen da bude meta fizičkog i verbalnog nasilja, napada, ponižavanja.

Tipična današnja lezbejka može da izgleda i ovako: nosi izlizani džins i grube čizme, ali kombinovano sa čipkanom bluzicom, pravi odlične kolače, i to mnogo bolje nego što popravlja automobil, mada i to mora da radi, jer nema para da plati

opravku, kao što mora i da kreči, popravlja elektriku i česme po kući. Ne šminka se i ne nosi nikada visoke štikle, jer su joj neudobne, ali voli da nosi razni nakit koga često nagomilava, i to kako od pravih dragocenih materijala tako i bižuteriju. Voli da farba kosu, ali je nosi jednostavno kratko podsečenu bez „frizure“.

Postoji mišljenje da su sve uspešne poslovne žene, menadžerke, liderke, političarke i sl. gotovo uvek lezbejke. I da je tačno, uopšte ne znači da su te uspešne žene ujedno i bučevi a njihove partnerke obavezno famovi. Uloge su ponekada sasvim obrnute ili, još češće, čvrsta podela na rodne uloge ne postoji i zavisi od odnosa, individualnih karakteristika i trenutka.

Klasna pripadnost je od značaja, jer se sve rodne karakteristike i razlikovanja znatno više naglašavaju kod pripadnica nižestatusnih društvenih slojeva, dakle onih koje su manje obrazovane, siromašnije, nezaposlene ili zaposlene na određeno vreme na fizičkim poslovima. Stereotipno muževno ponašanje se uočava kod fizičkih radnica, vozačica kamiona, uličnih pradačica, sportiskinja.

Homoseksualni (lezbejski odnos) se bazira na privlačenju istih (sličnih) za razliku od heteroseksualnog privlačenja različitih, komplementarnih. Buč-buč odnos je dosta čest dok bi se o učestalosti fam-fam odnosa moglo diskutovati, jer je mnogo manje uočljiv.

Promiskuitet. Mnoge lezbejke smatraju da je žensko/ženski odnos nemoguć samo na seksualnom nivou. *Casual sex* je nešto što se pripisuje heteroseksualnom svetu ili gay muškarcima, dok se kod lezbejskih odnosa smatra da gotovo nema seksualnih odnosa koji nisu praćeni emocijama i trajnošću veze. Ako se usvoji podela unutar lezbejskih odnosa na bučeve i famove, onda bi se onim prvima pripisivala povećana sposobnost ostvarivanja „čisto“ seksualnih veza dok bi famovi bile ona strana koja teži uspostavljanju emotivne osnove svake veze.

Mlada generacija lezbejki, međutim, uopšte ne deli ta etička načela, niti neguje, kao razlikovanje lezbejskih odnosa od drugih, postojanje emotivne osnove iza svakog seksualnog čina. Još manje se promiskuitet ili često menjanje partnerki pripisuje jednoj lezbejskoj kategoriji (bučeva) za razliku od one druge. Promiskuitetno ponašanje mladih i najmlađih lezbejki potpuno je slično bilo kom promiskuitetu i ruši mit o emotivnim lezbejskim odnosima koji retko/nikada ne podrazumevaju seks radi seksa. U zavisnosti od svojih ličnih sklonosti, perioda života i drugih individualnih osobina, one mogu da budu podjednako promiskuitetne ili vezane za stalnu partnerku.

Pripadnost lezbejskim zajednicama. Lezbejski klubovi, udruženja, grupe samopomoći, barovi, pabovi, diskoteke, saune, knjižare, gimnastičke dvorane su važna mesta rađanja i negovanja lezbejskog ličnog i društvenog identiteta. Ono što veoma doprinosi kreiranju lezbejskog ili gay identiteta je pripadnost nekom obliku lezbo/gay zajednice, jer zajednica pomaže da se *coming out* realizuje što bezbolnije i što potpunije. Iz tog razloga se zajednice i nazivaju *Planet Out* (ima i web site sa tim nazivom). Zajednica omogućava razmenu iskustva u pogledu

društvenog ugnjetavanja, diskriminacije i razvijanja zajedničke strategije lične i grupne samoodbrane od toga.

Ta raznovrsnost pojavnih oblika lezbejskih zajednica je kod nas gotovo nepostojeće; osim retkih udruženja, drugih oblika gotovo i da nema. U svetu su zajednice već gotovo prevaziđeni model društvene organizacije društveno marginalizovanih i diskriminiranih slojeva.

Lezbejske i gay zajednice vode poreklo od hipi komuna. Kako su te komune prestajale da postoje kao kratkotrajni društveni eksperiment, tako su i lezbejske zajednice počele da se menjaju. Prestale su da podrazumevaju zajednički život više parova u opštem promiskuitetu. Postale su više konvencionalni krug prijateljica koje dele iste interese, sličnog su društvenog statusa i porekla, pomažu se na razne načine i amortizuju diskriminaciju i homofobiju spoljnog sveta. Uz to su i lek protiv usamljenosti, tugovanja i beznađa.

Zajednica može biti izvor ugnjetavanja zbog nametanja određenih kodova ponašanja koji ne moraju uvek svima da budu prihvatljivi, a pretnja izopštavanjem iz zajednice nekoga ko je već marginalizovan ili čak i izopšten iz društva, prilično je ozbiljna pretnja. U zajednici se slobodno i lako otvoreno flertuje, menjaju partnerke, pričaju „lovačke“ priče. Uskoro zajednica postaje mesto kvazi-incestuoznog postojanja „svake-sa-svakom“, situacije koja dovodi do otežane ili nemoguće komunikacije na mnogim nivoima.

U svetu se javlja procvat virtuelnih lezbo/gay virtuelnih zajednica u vidu diskusionih lista gde se uspešno podržavaju pojedine članice, deli iskustvo i razmenjuju informacije, ali gde fizičkih dodira, sem sporadičnih, nema.

Traganje za Lezbolendom nikada ne prestaje. Za mnoge lezbejke na Zapadu taj san je ostvaren, jer postoje i uspešne, trajne i stabilne lezbejske zajednice koje su uspele da prebrode mnoge krize i nastavile da postoje pružajući zaštitu pojedinkama kada su usamljene ili imaju druge probleme.

Odnos prema heteroseksualnom svetu. *Skrivenost do tajnost – prividna heteroseksualnost.* Formiranje identiteta je proces koji može da se posmatra i kao niz momenata ličnih i ambijentalnih sukoba. Oni su ponekad povoljno rešeni, ponekad nerešeni, a ponekada samo izbegnuti ili odloženi. Karakteristično je da bez momenata sukobljavanja nema preciznog profilisanja lezbejskog identiteta u procesu njegovog formiranja.

Različiti identiteti bruse se u različitim vrstama sukoba. Lezbejski identitet nastaje najčešće kao plod sukobljavajućih momenata sa mizoginim, homofobnim društvenim ambijentom i osobama koje ga nastanjuju. To su karakteristični momenti nastajanja lezbejskog identiteta koji neminovno prate tzv. proces „objavljivanja“ (*coming out*), tj. samorealizovanja, samoustanovljavanja sebe kao žene koja voli žene. To su uglavnom zapravo momenti kršenja zabrana koje sa svoje strane predstavljaju društvenu artikulaciju mizoginije i homofobije.

Najčešće zabrane, ograničenja, strahovi i različiti oblici internalizovane homofobije sa kojima se suočava žena u *coming out* periodu formiranja svog lezbejskog identiteta su sledeći:

- ne sme se tragično ili bilo kako zaljubljuvati u heteroseksualne žene. Najbolje je uopšte ne obraćati pažnju na njih. Znači, lezbejki je „zabranjeno“ preko 90% žena;
- mlade lezbejke ne smeju da dozvole da oni od kojih zavise (roditelji, profesori i sl) išta primete od njihovih sklonosti ka ženama. Lezbejske ljubavi, problemi, strahovi, traume, radosti, ushićenja i egzaltacije svake vrste moraju da ostanu nevidljivi za njihovu okolinu radi elementarne egzistencijalne bezbednosti;
- ne sme da se flertuje, jer se flertovanje primećuje iako se dešava između žena, jer može da izazove burnu negativnu reakciju okoline. Flert, kao i sva mala zadovoljstva i radosti proizašli iz njega, mora da se brzo okonča, dogovorom oko realizovanja seksualnog odnosa ili prekidom daljeg komuniciranja;
- kada dođe do emotivne i/ili seksualne veze, najčešće mora da ostane u tajnosti. Lezbejka je prinuđena da preduzima razne mere predostrožnosti i konspiracije, da živi i voli u „ilegali“, vodi underground emotivno/seksualni život, posebno ako i partnerka ne sme iz raznih razloga da dozvoli da se njena sklonost ka ženama sazna;
- ne sme se javno govoriti ili na neki drugi način demonstrirati svoj afinitet prema ženama. Od detinjstva lezbejka je manje-više prinuđena društvenim konvencijama da učestvuje u uobičajenim razgovorima koji počinju tipičnim pitanjima, koji ti se dečko sviđa, a kasnije, kada ćeš da se udaš, kada misliš da rađaš decu, i sl;
- u društvu heteroseksualne žene među sobom obično pričaju i o svojim mladićima ili muževima, a lezbejka ne sme da priča o svojim devojkama. U očima svih ona je prosto usamljena, neko ko nikako ne uspeva da se „snađe“, da ima stalnu vezu, pod čim se podrazumeva samo heteroseksualna veza sa muškarcem. Uporno pokušavaju da je upoznaju sa nekim muškarcem;
- lezbejka kod nas ne sme da se oblači napadno muškobanjasto ili neobično, ne sme da obrije glavu ili dozvoli da se sazna da nosi muški donji veš. Pantalone su ženama danas dozvoljene, ali se odsustvo šminke, frizure i drugih „ženstvenih“ detalja još uvek smatra kao upadljiva neurednost, koja zavređuje društvenu osudu. Lezbejski imidž se ne smatra kao stvar opredeljenja i usaglašavanja sa potpuno drugim kompletom vrednosti karakterističnim za lezbejke koji se nužno razlikuje od onoga koji važi za heteroseksualne žene;

- lezbejka kod nas ne može da nađe gotovo ništa da pročita o lezbejkama. U većini gradova nema mesta gde lezbejke slobodno izlaze, nema lezbejskih filmova ili muzike, nema lezbejskih istorijskih likova, ne znaju se lezbejske umetnice, političarke, sportistkinje, naučnice.

Tipični su još lezbejski strahovi od negativnih reakcija heteroseksualnog sveta, koji se izbegavaju koliko se može. Istovremeno, postoji strah od „lezbejske ulice“, tj. lezbejskog polusveta, beskrupuloznih žena koje bi da emotivno, seksualno ili materijalno eksploatišu, manipulišu, ucenjuju i na druge načine maltretiraju neiskusne lezbejke.

Coming out. Samoobjavljivanje ili javno obznanjivanje nije najbolji prevod ovog engleskog termina, koji označava proces prihvatanja sopstvene homoseksualnosti, prestanak održavanja javnog heteroseksualnog izgleda i prikriivanja sopstvene homoseksualnosti u svakodnevnom ambijentu. Prvi korak ka samoobjavljivanju je tzv. unutrašnji *coming out* kada se u samoj sebi spozna, prizna i prihvati činjenica sopstvene homoseksualnosti.

Korak dalje predstavlja ograničeni spoljašnji *coming out* kojim lezbejka postaje vidljiva i prepoznatljiva kao takva u svojoj užoj, najčešće odabranoj okolini (drugarice, neki članovi porodice, koleginice/kolege sa studija ili posla i sl).

Potpuni, spoljašnji *coming out* je kada se prihvati javna, politička i medijska vidljivost i identifikacija same sebe kao lezbejke. Obično je karakteristika aktivistkinja za lezbejska prava, ali i poznatih javnih ličnosti, npr. sportistkinja, glumica, umetnica, političarki.

Većina lezbejki kod nas provede ceo svoj život u nekom obliku ograničenog *coming out-a*, koji uključuje različite nivoe i različito ograničene socijalne krugove lica upoznatih sa seksualnom orijentacijom određene lezbejke. Veliki je broj lezbejki koje žive u gotovo potpunoj „ilegali“. Za njihovo lezbejstvo zna samo neposredna partnerka, što je često izvor mnogih psihičkih problema, trauma i rascepa ličnosti.

Neostvarene ljubavi i neostvarena partnerstva – žena koja se „nije imala“. Lezbejke žele mnoge žene, a ne mogu da ostvare sa njima seksualno/emotivnu vezu zbog kategorijalnih⁴³ a ne personalnih razloga, mada postoji i njihovo uzajamno prisustvo. To je tipično lezbejsko, traumatično iskustvo puno razočaranja, lažnih nada, bola, osujećenosti, sramote, gubitka samopouzdanja, osećanja izdatosti, neprihvaćenosti, odbacivanja, izgrađivanja paralelnog sveta mašte, povlačenja od realnosti.

Lezbejke su okružene heteroseksualim ljudima i žive u preovlađujuće heteroseksualnom ambijentu. Svakodnevnu komunikaciju uspostavljaju sa heterosek-

⁴³ Pod kategorijalnim razlozima odbijanja lezbejske veze se podrazumeva odbijanje ne veze sa određenom ličnošću već uopšte lezbejstva i lezbejskog partnerstva kao takvog.

sualnim ženama od kojih im se mnoge dopadaju, a neke počnu da izgledaju kao „ona prava“, „žena iz snova“. To su žene koje lezbejke upoznaju kao drugarice, nastavnice, glumice, profesorke, koleginice sa posla. Jedan od važnih delova lezbejskog/gay iskustva i momenat formiranja lezbejskog identiteta je i ta stalno prisutna čežnja za osobama istog pola koje su heteroseksualne, tako da partnerstvo ne može da se realizuje. Pripovetka Tomasa Mana, i po njoj snimljen film „Smrt u Veneciji“, klasičan je umetnički izraz čežnje takvog intenziteta da dovodi do smrti.

Najviše se govori o praznini koja se oseća za ženama za kojima se čeznulo, o snažnom osećaju gubitka kao da se izgubilo nešto stvarno, opipljivo, iako se ne može izgubiti ono što se i nema.

Iako se čežnja neutaživog intenziteta najčešće javlja u mladosti i u životnim periodima koji prethode *coming out-u*, ne treba smetnuti sa uma da su takvi slučajevi stalni pratilac lezbejske egzistencije i ponavljaju se praktično celog života. Možda sa životnim iskustvom dolaze savršenije „tehnike“ izbegavanja patnji i konflikata, ali definitivno, „žene koje se nemaju“ prate doživotno lezbejsku egzistenciju.

U životima lezbejki neke žene postaju „posebne“, „značajne“, označene lezbejskom čežnjom, njenim intenzitetom, dužinom trajanja i nemogućnošću realizacije. Kao najčešći razlozi „nemanja“ tih značajnih žena javlja se, sa lezbejske strane, nesposobnost artikulisanja svojih želje i hrabrosti da ih tako artikulisane izraze, a sa druge strane, odbijanje homoseksualnog odnosa, nesposobnost da prihvate sopstvene homoseksualne tendencije, strah od odbacivanja okoline, ugrožavanja karijere i sl. Slični su slučajevi kada je došlo do kratkotrajne realizacije odnosa sa ženama za kojima se čeznulo, npr. od par dana, jednog ili par viđenja.

Specifičnost čežnje za ženama je takođe i da uglavnom ne postoji mogućnost poveravanja trećim osobama, jer je i većina tih „trećih“ takođe heteroseksualna i nema mnogo razumevanja za probleme lezbejske čežnje. Tako izostaje uobičajeni mehanizam oslanjanje na žensku mrežu prijateljske pomoći, koja je u takvim situacijama uglavnom pristupačna heteroseksualnim ženama.

Jedan od dobrih završetaka takvih emotivnih stanja čežnje za nepristupačnim ženama je fizičko razdvajanje do koga dolazi preseljenjem, zaposlenjem na drugom mestu, završetkom zajedničkog školovanja i sl.

Kao strategija preživljavanja te intenzivne čežnje, javlja se traženje surogata, odnosno stupanje u surogatne odnose sa lezbejkama koje na neki način podsećaju, liče na one žene koje ne se ne mogu. To je mač sa dve oštrice, jer, sa jedne strane, trenutno pomogne u zadovoljavanju čežnje, a sa druge strane, onemogućava autentični odnos, već sve što se ima je jedan nepopravljivo manjkav i neiskren odnos sa ženom u toj ulozi. Da je taj odnos počeo sa nekim drugim motivima, možda bi mogao da se razvije u emotivno kvalitetan i ispunjavajući odnos.

Lezbejke koje žive u represivnim i homofobičnim društvima često svedoče da je čitav njihov život jedan surogat, jer su, povinujući se ili izbegavajući za-

brane i zamke heteroseksualnog sveta, propustile mnoge autentičnosti lezbejske egzistencije.

Manifestno lezbejstvo. Javno vidljivo demonstriranje lezbejske egzistencije se odigrava uglavnom u formama *gay pride* marševa, *kissing out* akcije, predavanja, festivala gay kulture. Tu spadaju i prakse javnog nošenje lezbejskih oznaka (kružići duginih boja, nakit sa motivom roze trouglova i sl), učestvovanje u javnim diskusijama na temu lezbejstva, izložbama, promocijama knjiga, poezije, muzike, video radova, filmova i sl.

Načini manifestovanja lezbejstva kao politički čin vidljivosti i protesta protiv zabrana i odbacivanja lezbejstva nije poznata praksa u heteroseksualnom svetu dok je potpuno korespondentna sa sličnim praksama muških homoseksualaca.

Lezbejsko telo u budućnosti. 1. Nestalnost lezbejskog partnerstva – lezbejska usamljenost. Među predrasudama o lezbejkama je i ona po kojoj su lezbejski parovi manje zadovoljni i manje zaljubljeni od heteroseksualnih parova, da ne žele i nisu sposobni da održe trajnu vezu, da su njihovi odnosi manje vredni, jer su samo imitacija heteroseksualnih odnosa kojima nedostaje autentičnost, i da su shodno tome, lezbejke mnogo češće od heteroseksualnih žena usamljene.

U svemu tome ima istine, ali su činjenice lezbejske usamljenosti drugačije od onih koji se kao takvi identifikuju na osnovu uobičajenih stereotipa. Afirmativna stanovišta u psihologiji ženske i muške homoseksualne orijentacije su već prilično stara.

Uspešno je suzbijen društveni model koji je lezbejstvo prikazivao kao bolest, ali ostali su stereotipi (da lezbejstvo nužno povlači za sobom izolaciju, usamljenost, nestabilnost veza, sekundarne psihičke probleme i sl) kome se treba suprotstavljati kritičkim razmišljanjem, analizom i argumentima. U domen netačnosti i predrasuda dolazi iskrivljen stav da su lezbejke defektne i manje privlačne, da nisu „prave žene“, da ne žele da pripadaju vlastitom polu i da njihovi problemi potiču upravo odatle.

Kada se opredeljuju za partnerstvo i partnerke/partnere, presudna je lezbejska čežnja za istošću, za identifikacijom sa onim što su one same. Kod formiranja homoseksualnog/lezbejskog identiteta ta čežnja je još naglašenija, jer sama suština homoseksualnosti leži u životnoj orijentaciji ka partnerstvu sa istim, tj. sa osobama istog, a ne različitog pola. Priča o lezbejskom identitetu je zapravo priča o različitim oblicima komunikacije uspostavljenih sa ženama u zadatim okvirima heteroseksualnog sveta. Priča o komunikaciji kao nužni deo sadrži i deo o odsustvu iste, tj. o nemanju komunikacije, odsustvu, gubitku, nedovoljnosti ili nedostatku komunikacije ili o lezbejskoj usamljenosti.

Lezbejska usamljenost je problem koji je veoma sličan ma kojoj drugoj usamljenosti, ali ima i određene specifičnosti. Lezbejska usamljenost je pojam koji se najčešće povezuje sa lezbejskim načinom života. Sve lezbejke imaju to

iskustvo kada raskinu sa svojom partnerkom i kada u nedostatku razgranate lezbejske zajednice ostaju usamljene pojedinke. Najčešće se to dešava lezbejkama u srednjim i starijim godinama, koje teško mogu da nađu partnerku svojih godina jer za mlađe nisu dovoljno fizički/seksualno atraktivne.

Isti problem je u malim gradovima ili selima, gde praktično (ako) postoji samo jedan lezbejski par, raskid neminovno znači suočavanje sa potpunim nedostatkom makar i potencijalnih partnerki.

U medijima se lezbejke ili potpuno ignorišu ili se rutinski prikazuju kao odraz svog negativnog stereotipa ili kao osobe sa ozbiljnim manama, odnosno tragični karakteri. Mnoge lezbejke su u konfliktu sa svojim novootkrivenim identitetom, pa se ustručavaju da se identifikuju sa grupom koja se percipira kao isključivo gubitnička. Izbegavaju pripadnost lezbejskim zajednicama smatrajući da bi u njima samo izgubile na društvenom statusu, karijeri, profesionalnoj promociji i najelementarnijoj ličnoj bezbednosti i privatnosti.

Samo postojanje lezbejske zajednice, mada olakšava mnoge životne probleme lezbejki, ne predstavlja samo po sebi rešenje problema usamljenosti. One koje su svoju mladost provele u lezbejskoj zajednici, lezbejskim barovima i sličnim mestima formiranja lezbejskog identiteta, mogu da ostanu odjednom usamljene kada ta mesta prestanu da postoje ili prestanu da ih pohađaju pripadnice iste generacije i postanu gotovo preko noći okupirana mladim lezbejkama, koje nemaju nikakvog interesa za druženje sa starim usamljenim ženama.

Problemi počinju obično sredinom tridesetih. Posle raskida sa partnerkom ostaje krug prijateljica, ali one su manje-više u parovima. To su godine kada mnoge počinju da se ozbiljno bave svojom karijerom ili zarađivanjem novca, a manje izlascima i neobaveznim druženjima. Svi se povlače više u svoje kuće i svoje privatne živote u parovima, tako da one koje su se našle izvan stabilne veze postaju usamljene pojedinke. Postojanje razgranate lezbejske zajednice i lezbejske mreže nesumnjivo daje mnogo više sigurnosti nego odnos udvoje, koji može da prestane i na koji ne može uvek da se računa kao na nešto što će trajati zauvek.

Lesbian bed death – termin koji se koristi za postepeno slabljenje i gašenje fizičke strasti neposredno je povezan sa lezbejskom usamljenošću. Ljubav i strast prolaze u svakoj vezi pre ili kasnije i ne postoji par, heteroseksualan ili homoseksualan koji će zauvek biti na istom visokom, emotivnom i strastvenom nivou posle više godina zajedničkog života.

Hetero bračni parovi dolaze u tu fazu, ali njihovu stabilnost i dugotrajnost podržavaju drugi ambijentalni faktori. Oni često imaju zajedničku imovinu, decu i društveno su priznati, što su sve važne, stabilizujuće okolnosti koje sprečavaju brz i jednostavan raspad veze i razlaz onda kada nestane ljubavi i strasti. Negovanje lezbejske zajednice se pokazuje kao veoma važna činjenica, jer je postojanje podržavajućeg lezbejskog kruga prijateljica, i to ne samo onih koje su u parovima, već

i onih koje su pojedinke, kao i lezbejki različitog uzrasta, neophodna je preventiva usamljenosti do koje dolazi posle raskida.

Postoji podatak da su danas stariji ljudi, posebno žene u godinama, izolovani bez obzira seksualnu orijentaciju. Ponekad se misli da je zapravo lezbejkama lakše, jer, za razliku od svojih heteroseksualnih vršnjakinja, uvek imaju iza sebe neku vrstu zajednice, mreže ili pripadničke grupe, dok takve organizovane grupa podrške za hetero žene uglavnom ne postoje.

One koje su posvetile ceo svoj život izgradnji ženskog/lezbejskog pokreta, kreiranju životnih eksperimentalnih zajednica sa drugim lezbejkama, alternativnih načina lečenja, umetničkog izražavanja i sl, koje nikada nisu imale redovno plaćeni posao sa penzionim osiguranjem, dolaze u situaciju da dočekaju starost prilično siromašne i nemoćne da obezbede elementarni standard življenja. Njihovo siromaštvo kombinovano sa usamljenošću je dosta specifično i čini ih različitim i udaljenim od njihovh vršnjakinja.

Gej muškarci obično smatraju da je najgore biti star, gay i siromašan, što suštinski znači da si sam homoseksualac, bez partnera i da nemaš novca da platiš tu vrstu emotivno-seksualnih usluga. Za razliku od plaćenog seksa za koji se smatra redovnim delom muške gej kulture, u lezbejskoj kulturi kao redovni pratilac lezbejskog načina života se ne pojavljuje „seks za novac“. Stvari se i tu menjaju u pravcu postizanja „ravnopravnosti“, pa je svuda prisutna pojava mladih lezbejki koje neguju promiskuitetni i prostitutivni način života smatrajući opšte prihvaćenim mestom da one koje su blizu tridesete ne zavređuju nikakvu autentičnu pažnju osim one koje će platiti novcem, uslugama, stanom, ugledom i sličnim, materijalno vrednovanim protivuslugama.

Lezbejska usamljenost je problem koji se delimično rešava na isti način kao i druge vrste usamljenosti. Naime, predlaže se upisivanje na kurs stranog jezika, kompjuterski kurs, pohađanje amaterske umetničke grupe, plesne škole, planinarske grupe, feministički pokret, aktivnosti grupa za ljudska prava, sindikati, političke partije, kursevi zdrave ishrane, joge, TaiChi-ja i slično. Sve su to mesta intenzivnog komuniciranja sa različitim ljudima od kojih neki mogu da se pokažu kao potencijalne prijateljice ili partnerke.

Originalnu ideju je imala jedna lezbejka u Americi koja je tokom života sakupila hiljade knjiga u kućnoj biblioteci o ženskom pokretu, istoriji, spiritualnosti, boginjama, folkloru, umetnosti i raznim aspektima lezbejske kulture, teorije, istorije. Njena ideja je da ponudi držanje privatnih časova, ili konsultaciju lezbejskim studentkinjama pomažući im u pisanju seminarskih i diplomskih radova, a da zauzvrat dobije njihovu pažnju, pomoć i osećaj da je još uvek deo lezbejskog pokreta.

Usamljene lezbejke se često porede sa udovicama ili razvedenim ženama od kojih se, kako istraživanja pokazuju, samo jedna trećina „snađe“ odnosno smogne snage da započne novi, kvalitativno drugačiji život. Ostaje činjenica da oko dve

trećine drugih nemaju takve mogućnosti, pa zauvek ostaju usamljene, lišene jedine veze u kojoj su postojale i koja je za njih imala smisla. Istraživanja pokazuju da su žene koje su bile u stanju da organizuju sebi kvalitetan i raznovrstan život kao mlađe, i kao starije ostaju sposobnije da se organizuju protiv usamljenosti, nego one koje to nisu umele ni kao mlađe.

Osim tih uobičajenih tvrdnji vezanih za opšteljudsku ili opštežensku usamljenost, lezbejska usamljenost ima i svoje specifičnosti. Mnoge starije lezbejke ne žele ili ne mogu da komuniciraju sa tradicionalnim ženskim saveznicama, kao što su npr. žene iz komšiluka, rođake i sl, što gotovo sve usamljene žene rade. Lezbejska životna priča, iskustva i sećanja su suštinski različiti od priča njihovih heteroseksualnih vršnjakinja. Mnoge lezbejke u svojim srednjim ili starijim godinama nisu spremne na *coming out* pred komšilukom plašeći se, ne bez osnova, osude, nerazumevanja, odbacivanja, pa čak i nasilja. Poznati su slučajevi odbacivanja ili raznih vrsta maltretiranja usmerenih na „čudakinje“, „ludakinje“ tj. starijih žena koje svojim izgledom i ponašanjem odudaraju od očekivanja, koja okolina nameće starijim ženama. OK su jedino ako se uklapaju u (jedini) opšte prihvaćeni tip bake sa unučićima.

Ono što usamljene lezbejke čini različitim od usamljenih heteroseksualnih žena je i činjenica da su mnoge preživele razne oblike specifičnog nasilja, diskriminacije i odbacivanja usmerenog prema lezbejkama, patnje, nasilje i traume koje heteroseksualne žene uobičajeno ne doživljavaju. Pod bremenom takvih iskustava, starijim, usamljenim lezbejkama je gotovo nemoguće da se komforno kreću u ma kakvim heteroseksualnim zajednicama, parovima ili prijateljskim krugovima.

Lezbejke tokom celog života grade osećaj o sebi kao homoseksualno orijentisanim osobama u kulturi, koja daje legitimnost jakim negativnim reakcijama na homoseksualne osobe i prakse. To nužno doprinosi lezbejskoj usamljenosti.

Za razliku od većine etničkih manjina, seksualne manjine, tj. lezbejke uče čitav raspon negativnih stereotipnih predstava o homoseksualnosti ne samo od dominantne, većinske kulture, već i od svoje sopstvene kulture i svojih porodica. Mnogi trpe bolnu izolaciju od svoje porodice, koja ne može da prihvati njihov identitet koju pripadnici npr. etničkih manjina sigurno ne doživljavaju imajući u svojoj porodici uporište i podršku. Toj izolaciji obično prethodi jednako bolan proces društvenog odbacivanja. Na sve se to nadovezuje suočavanje sa internalizovanom homofobijom u samima sebi (uverenja da je lezbejstvo odraz inferiornosti ili patologije), što sve negativno utiče na psihološko prilagođavanje i komuniciranje sa drugima. Otkrivanje ili potvrda vlastite homoseksualnosti mogu biti doživljeni kao nešto zastrašujuće, strano egu osobe i/ili kao izvor jakog subjektivnog bola i teskobe koje dalje sigurno vode u neki vid samoizolacije i usamljenosti.

Stresni životni faktori mogu jače uticati na ljude, koji su aktivno diskriminirani ne samo od strane dominantne kulture, već i od svojih najbližih ne nalazeći temelj za identifikaciju sa članovima svoje porodice, krugovima vršnjaka ili društvom iz „kraja“. Svest o zajedničkoj odbrani od neprijateljskog većinskog okruženja, ili borbi „rame uz rame“ sa članovima porodice protiv tlačitelja raznih vrsta, važan je mehanizam građenja sopstvenog identiteta i samosvesti za mnoge članove potlačenih rasnih skupina. Te svesti lezbejke su načešće lišene.

Osim rasizma dominantne kulture, lezbejke koje nisu bele rase, moraće se nositi sa stresom uzrokovanim rasizmom homoseksualne zajednice, heteroseksizmom dominantne kulture i heteroseksističkim predrasudama vlastite etničke grupe. Sve to još je kombinovano i sa opštevladajućom mizoginijom.

Partnerke u lezbejskoj vezi neće dobiti odgovarajuću podršku tokom kritičnih razdoblja iz izvora koji su obično na raspolaganju heteroseksualnim partnerima. Najčešće će njihove probleme okolina ignorisati, ako ne i likovati, jer „eto, to tako mora biti u jednoj takvoj vezi“.

Poseban izvor lezbejske usamljenosti, a ujedno i još jedna od njenih važnih karakteristika je fenomen postojanja nerealizovanih partnerstava, tj. „žena koje se nisu imale“⁴⁴ – onih prema kojima je postojala dugotrajna, intenzivna, sveapsorbujuća čežnja, ali ne i mogućnost realizacije intimnih odnosa.

3. *Prekid lezbejske životne prakse, povećana vidljivost/otvorenost i promena/napuštanje buč/fam uloga.* Heteroseksualne žene vremenom ne prestaju da budu majke, sestre, tetke, supruge. Najveći deo njihovih privatnih srodničkih i bračnih odnosa ostaje nedirnut tokom protoka vremena. Kod lezbejki, međutim, protek vremena često donosi dosta drastične promene u vidu totalnog napuštanja vidljive lezbejske prakse ili donošenja odluke da se živi otvoreno (tzv. kasni coming out), kao i promenu ili napuštanje buč/fam uloge.

Romkinje: između mita i stvarnosti⁴⁵

Dečja pesmica „Kad se Ciga zaželi medenih kolača, on pošalje Ciganku u selo da vraća...“ odražava mitove o Romkinjama (vračare koje opšte sa višim silama, bacaju čini) i njihov stvarni položaj društvene marginalnosti (getoizacija u „ciganmalama“ na obodima naselja), rodne diskriminisanosti i potpune potčinjenosti muškarcu.

⁴⁴ Radionica na temu „Žena koju nisam imala“ je održana 13. marta 2001 u grupi za promociju prava lezbejki u Labrisu. Radionicu je vodila Zorica Mršević

⁴⁵ Mršević Z., (2000): *Filthy, old and ugly, Gypsy women from Serbia*. Ed. by Adrien Katherin Wing, *Global Critical Race Feminism*, 160-175. New York University Press, New York, London.

Dobronamerni mitovi, drugim rečima, benigni stereotipi o Romkinjama najkraće bi se mogli svesti na formulu: „muzika + ples + erotika“. Muški stereotipi vezani za Romkinje su sloboda, seksualna neobuzdanost, indolencija prema radu, nepredvidljivo ponašanje, izazov drugčije seksualnosti. Drugim rečima, one su područje neregularnosti koje muškarac želi, ali često ne može ili ne sme da konzumira bez rizika po svoju moć. Za neromske žene, Romkinje se karakterišu nepristajanjem ni na jedan muški ili kolektivni autoritet, slušanjem svojih sopstvenih želja, prekoračenjem granica, nepokoravanjem pravilima, za šta se plaća „cena“ u društvenoj marginalizaciji, materijalnoj bedi i ekonomskoj besperspektivnosti.

Stvarnost je udaljena od pomenutih mitova i od svake, elementarne ljudske slobode. Od romske žene se, kao prvo, očekuje apsolutna poslušnost romskim muškarcima. Mogu da ostvare neko uvažavanje i poziciju unutar romske zajednice samo u poznim godinama (ako ih dožive) ako su rodile više dece.

Iako važi pravilo da su romski muškarci oni koji izdržavaju porodicu i time glave porodica, nisu ni pouzdan, a još manje redovan, izvor sredstava za svakodnevno preživljavanje porodice. Doprinos romske žene je mnogo značajniji, jer je redovniji i zapravo je ona ta koja snosi teret svakodnevnih porodičnih potreba. Uprkos tome, odnos prava i dužnosti je drastično disproporcionalan. Romkinja, iako nosi stvarni teret izdržavanja porodice, ima malo ili nimalo prava da donosi relevantne odluke, čak i o svom sopstvenom životu.

Tradicionalna rodna uloga romskog muškarca ostavlja mu prostor da sanja velike i najčešće nerealne snove, kao ostatke nekadašnjeg nomadskog života, i „dužnost“ da pribavlja sredstva za velike kućne izdatke (npr. izgradnja kuće, kupovina automobila ili kamiona, troškovi velikih porodičnih proslava, naročito svadbi, slava, krštenja). Muškarci su prostorno pokretni putujući u potrazi za boljim poslom, što se ponekad završava u švercu, kocki, piću, pridruživanju ili organizovanju raznih kriminalnih aktivnosti. Nekima se životni snovi ostvare i oni prosperiraju, ali mnogi na tom putu, tipičnom za romskog muškarca, zapadaju u razne nevolje.

Ponekad je rezultat pokretljivosti romskog muškarca i njegove nevezanosti za boravište, uzrok stvaranja više neformalnih porodičnih zajednica sa više žena; nekada tragično stradaju mladi, dospevaju u zatvor ili započnu poslove u krajevima daleko od prvobitnog porodičnog prebivališta.

Dok muškarci slede svoje snove, deca ipak moraju da jedu svaki dan, da se obuku i tokom zime nečim zagreju. Žene podmiruju takve potrebe. Kada muškarac izgubi ili ne zaradi novac ili kada mu je potreban, on ga uzima od svoje žene, čak i nasilno, ne vodeći mnogo računa o potrebama dece. Opšte mesto je da romske žene često pate od gladi i poniženja izazvanih upravo tim običajem muškaraca da prokockaju sve što imaju i što mogu da otmu od svoje porodice.

Romkinje imaju život u kome je deo svakodnevnog iskustva društvena, ekonomska, rasna i politička diskriminacija tipična za romski narod. One su još

izložene seksizmu i mizoginiji sopstvene zajednice, što predstavlja kršenje njihovih ljudskih prava. Diskriminisane su na dvostruki način: rasno i polno, kao žene i kao pripadnice jedne dugotrajno ugnjetene i diskriminisane etničke manjine.

Glavni problemi sa kojima se suočavaju Romkinje je nedostatak jednakog pristupa obrazovanju, zdravstvenim i medicinskim službama i ustanovama, prinudna sterilizacija, nasilje prema ženama, rani, ugovoreni brakovi, seksualni tabui, nepostojanje Romkinja u političkom životu i veoma retko učešće u romskoj političkoj mobilizaciji. Sve se to dešava u senci jednog neprikrivenog društvenog i političkog rasizma.

Rasizam. Nacionalizam i etničko neprijateljstvo su fenomeni sa dugotrajnom istorijom postojanja u balkanskom regionu. Većina ljudi većinskih naroda Balkana ima i dalje negativne predstave o Romima, što predstavlja instrumente otvorenog rasizma. Postsocijalistička tranzicija je doprinela porastu etničke netolerancije u celom regionu. Mnogi i dalje smatraju da su veoma progresivni i tolerantni ako kažu da Rome treba ostaviti na miru da nađu svoj sopstveni put u postsocijalističkim političkim i ekonomskim prilikama, umesto da shvate da bez značajne pomoći i podrške države i društva, oni neće naći biti u stanju sami da nađu put integracije.

Jedna od najproblematičnijih i „najbolnijih dostignuća“ postkomunističke ere je značajan porast nasilnih napada na Rome i njihovu imovinu. Pojava nacionalističkih partija omogućava relativnu blagost prema svakom, pa i nasilnom izražavanju nacionalističkih pogleda koji ponekada idu do otvorenog rasizma.

Mnogi Romi iz svih krajeva Balkana su napustili svoje stalna boravišta pod pritiskom etničkih čišćenja i ratova, koji su zahvatili njihove teritorije. Našli su se izloženi napadima svih zaraćenih strana. U njima su videli neprijatelje ili su koristili priliku da se reše „romskog pitanja“ u mutnim vremenima bezvlašća i nasilja.

Mnogi od njih nastojali su da se dokopaju zemalja Zapadne Evrope, a drugi – susednih zemalja nezahvaćenih ratnim sukobima. Njihov broj se ne zna, jer ni jedna od strana obuhvaćenih sukobima nije imala političke volje da brine o raseljenim Romima, pa ni tog elementarnog nivoa saznanja koliko je sopstvenih sugrađana romske nacionalnosti raseljeno ili u izbeglištvu.

Potrebno je da vlasti vode dugotrajan program informišući društvo o neophodnosti antidiskriminativnih i antirasističkih mera obrazujući i informišući društvo o Romima i šire – o pravima manjina i demokratiji. Irealno je očekivati da će većinski narodi početi odjednom, pod uticajem neke vladine politike, „da vole“ Rome. Ono što se može očekivati i na čemu treba nastojati je da Romi na svaki način moraju da imaju isti tretman kao i ostali građani, da im se moraju omogućiti jednake mogućnosti u pogledu obrazovanja, zaposlenja, zdravstvene zaštite i učestvovanja u političkom životu.

Obrazovanje. Obrazovanje je moćan katalizator smanjivanja siromaštva i nejednakosti. Romske devojčice još uvek žive pod pritiskom prinude da se rano udaju i raznih drugih kulturnih obaveza tipičnih za romski narod. Kada god imaju mogućnost da pohađaju školu i koliko god to dugo trajalo, romske devojčice pokazuju bolji školski uspeh od svojih romskih vršnjaka. To traje dok ih prisilno ne udaju u vreme kada se o tome i ne misli u neromskoj populaciji. Obrazovanje sa svoje strane zahteva značajna sredstva. Mnogi Romi ne mogu da ih priušte. Ako se pravi selekcija kome omogućiti školovanje, obrazovanje devojčica sigurno neće biti među prioritetima.

Kada je u pitanju školovanje romske deca, mnoge opštine su nekada imale zaposlene socijalne radnike da vode računa posebno o njima zbog napuštanja školovanja u ranom uzrastu, pre završene osmogodišnje škole. Zadatak im je bio da „guraju“ romsku decu natrag u školu i utiču (ako treba i prete zakonskim sankcijama) na romske roditelje da moraju da šalju decu u školu sve dok ne završe osmogodišnje školovanje. To je u mnogim slučajevima pomagalo, makar u produživanju za koju godinu školovanje romske dece. Danas o tome niko ne vodi računa, osim sporadično i nedovoljno pojedina romska udruženja. Za to ne postoje posebna sredstva i nema lokalnih samouprava ili gradova koje bi imale nekog interesa da povećaju upisivanje ili završavanje školovanja Roma. U stvari, javljaju se sasvim suprotne tendencije. Pod pritiskom roditelja koji su nevoljni da im deca pohađaju školu sa romskom decom, u saglasnosti sa lokalnim školskim vlastima koji u romskoj deci vide obrazovni i disciplinski problem, preduzimaju se mere da što manje romske dece bude obuhvaćeno redovnim osmogodišnjim školovanjem.

Ukidanjem ili smanjenjem doprinosa države za obrazovanje, troškovi školovanja suštinski rastu. Povećan je broj romskih i neromskih porodica koje nisu u stanju da izdrže troškove školovanja. Smanjuje se broj roditelja koji mogu deci da obezbede adekvatnu odeću, školski pribor i prevoz do škole, što je minimum neophodnih troškova. Većina Roma ima i dodatni problem, jer žive u neadekvatnim stambenim uslovima, u pretpranim kolibama, bez legalne električne energije i adekvatnog grejanja, gde uslovi ne omogućuju učenje.

Obrazovanje zahteva značajnu investiciju u vremenu, energiji i sredstvima i kao takvo, od mnogih Roma se doživljava kao luksuz koji oni jednostavno ne mogu sebi da priušte. Pogotovo je teško u situaciji pogoršanih ekonomskih uslova u kojima se od romske dece od malena očekuje da doprinose porodičnoj borbi za elementarno preživljavanje. Zauzvrat, nedostatak obrazovanja značajno smanjuje njihove mogućnosti nalaženja zaposlenja i smanjuje izbor mogućih vrsta zaposlenja.

Romsku decu, a naročito romske devojčice, maltretiraju ostala deca u školama i nastavnici. Suočavaju se sa odvojenim školovanjem u lošijim školama. Često pohađaju škole za mentalno zaostalu decu kao jedinom mogućnošću da nastave neko školovanje.

Romske devojčice, koje ne govore jezik većinske zajednice već samo romski, suočavaju se sa problemom elementarnog praćenja školske nastave. Dok se romski dečaci obično ohrabruju već u porodici i široj romskoj zajednici da nauče jezik većinskog naroda zbog očekivanja da se, kad odrastu, bave porodičnim poslovima koji nužno podrazumevaju kontakte na tom jeziku, devojčicama se ne poklanja ta pažnja. Njih čak i obeshrabruju, jer se očekuje da žive izolovane u romskoj zajednici.

Neophodno je da se spreči širenje rodno zasnovane diskriminacije u obrazovanju romske dece, da se omogući pristup zanatskom i tehničkom obrazovanju romskim devojčicama, da se školuju i zaposle Romkinje kao školske nastavnice i pedagoškinje i da se stvore programi obrazovanja i opismenjavanja u romskim zajednicama za Romkinje.

Jedno od dugoročnih rešenja obrazovanja romskih žena je da romski roditelji imaju veća i drugačija očekivanja od svojih kćeri.

Više puta je naglašena potreba da se formiraju stipendije i školski programi za Romkinje, koje su napustile školu prerano da bi se udale, a žele da se vrate u proces obrazovanja.

Zdravlje. Ogromna većina Romkinja živi u zaprepašujuće nehigijenskim životnim uslovima sa čim je kombinovana redovna pojava nedostajućeg kvaliteta ishrane. Prema nezvaničnim podacima, širom Srbije postoji oko 600 nehigijenskih naselja gde živi oko 300.000 od ukupno 500.000 Roma. Romske kolibe su obično podizane od bilo kakvog priručnog materijala koji se može naći. Najčešće takva naselja nemaju ni tekuću vodu, ni kanalizaciju, električnu energiju, niti dobijaju komunalne usluge iznošenja smeća i čišćenja ulica. Mnoga romska naselja su delimično ukopana u zemlju, zagađena insektima, glodarima i fekalijama što sve predstavlja očigledan životni i zdravstveni rizik za same Rome i njihovu okolinu. Gradovi Srbije i čitavog regiona danas su okruženi siromašnim romskim naseljima u koje društvo ne ulaže da bi njihovu situaciju iznosila kao argument da Romi „neće ili ne umeju“ bolje (sve u nadi da će se problem rešiti nekako sam od sebe, tj. da će Romi „odustati“ i odseliti se). Zvanično, govori se o siromaštvu Roma, ali ni jedan zvanični dokument ili službena izjava nikada ne sadrži pojam „rasizam“.

Nedostatak sanitarija, identifikacionih službenih dokumenata i zdravstvenih kartona doprinosi da za većinu Romkinja zdravstveni sistem i njihove besplatne usluge jednostavno nisu dostupne. Nehigijenski način života romske zajednice doprinosi značajnoj pojavi ginekoloških oboljenja kod romskih žena, često sa tragičnijim posledicama no kod ostale populacije.

Visoka reproduktivna stopa romske populacije samo otežava sve pomenute probleme. Veliki je broj maloletnih majki i pojava se radjaju deca iz incestuoznih odnosa. Imajući u vidu nizak nivo zdravstvene zaštite roditelja

i cele romske zajednice, minimalnu ili nepostojeću prenatalnu zaštitu pristupačnu/korišćenu, nije iznadađenje veoma visoka stopa dečije smrtnosti. Po pravilu, dvostruko je veća od većinskog okolnog naroda. Deca koja prežive rano detinjstvo su, češće nego deca većinskog naroda, žrtve trajnih fizičkih ili psihičkih nedostataka.

Romkinje imaju kraći očekivani životni vek i najveću stopu fertiliteta, smrtnosti, nezaposlenosti i siromaštva. One pate od lošijeg zdravlja, proširenog društvenog isključenja, raznovrsnije i ozbiljnije diskriminacije. Mnogo češće od žena drugih etniciteta, Romkinje su prinuđene da prodaju svoje telo i dostojanstvo radi pukog preživljavanja, sopstvenog i svoje dece. „Kobna Ciganka neukroćne seksualnosti“ iz muških snova, nije ništa drugo do najčešće očajna samohrana majka koja bje životnu bitku preživljavanja u svoj svojoj dramatičnosti. Na pitanje šta želi da postane kad poraste (inače odlična) romska učenica kaže odlučno, „pekarka“ (jer veruje da bi tako, okružena hlebom, imala makar tu elementarnu namirnicu dovoljno).

Romske devojčice, devojke i žene su lišene mogućnosti da odlučuju o svojim životima. One se najčešće prisiljavaju da napuste školu čim počnu da ulaze u pubertet sa namerom da im se sačuva nevinost za brak. Seksualne zabrane i kult nevinosti su veoma jaki u romskim zajednicama predstavljajući jedan od glavnih razloga što se devojčice drže u totalnom neznanju u pogledu sopstvene zdravstvene zaštite. Za njih jednostavno nema drugih opcija sem onih koje su im namenile diskriminatorna, mizogina tradicija sopstvene zajednice.

Seksualna i reproduktivna prava Romkinja zavise od svakodnevnog borbe protiv nedostatka odgovarajućeg krova nad glavom, seksualnih tabua, ranih i ugovorenih brakova i domaćeg nasilja. Važno je zaštititi seksualna i reproduktivna prava Romkinja i omogućiti im u tom pogledu jednake mogućnosti.

Neophodno je nastojati da vlasti:

- a) učine zdravstveni sistem pristupačnim Romkinjama bez komplikovanih procedura i birokratije, koje najčešće znače put ka uskraćivanju zdravstvenih usluga,
- b) obezbede fondove za obrazovanje unutar romskih zajednica kako bi zdravstvenom obukom obuhvatili žene i muškarce kako bi efekti slepog insistiranja na kultu nevinosti, ranim brakovima i seksualnim tabuima prestali da predstavljaju nepremostivu prepreku u zdravstvenoj zaštiti Romkinja.

Zaposlenje. Većina problema sa kojima se suočavaju Romkinje danas imaju uzroke u slabom obrazovnom nivou i postojećim ograničenjima tržišta rada. Ulična i pijačna prodaja od nedavno ne samo da je zabranjena zakonom, već se i striktno proteruje sa javnih mesta u Srbiji. To dodatno ugrožava preživljavanje hiljade Roma koji su do skora nalazili u takvim aktivnostima kakav-takav izvor zarade.

Programi u pomoći pri zapošljavanju trebalo bi da stvore radna mesta koja bi omogućavali Romkinjama da doprinose i svojim zajednicama (np. školske nastavnice i socijalne radnice).

Aktivnosti stvaranja prihoda putem samozaposlenosti je jedan od dobrih načina ekonomskog osnaživanja romskih žena čime se doprinosi razbijanju začaranog kruga siromaštva i nezaposlenosti u romskim zajednicama.

Neophodno je stvoriti linije za mikrokreditiranje i male preduzetničke programe da bi se omogućilo zaposlenje smanjivanjem zavisnosti od programa humanitarne i socijalne pomoći. Time bi se podigao opšti kvalitet života Romkinja.

Ogroman problem romskih žena koji se ogleda u zajedničkom, sinergičnom delovanju više nepovoljnih faktora (nedostatak obrazovanja, nezaposlenost, stambeni problem i rodna diskriminacija unutar romskih zajednica i široj sredini), predstavljaju odlične argumente u prilog opravdanom uvođenju programa jednakih mogućnosti za njih sa merama afirmativne akcije na svim nivoima, od elementarnog obrazovanja do zaposlenja i kredita.

Politička participacija. Politička mobilizacija je postao novi značajni momenat u životima romskih zajednica u poslednjoj deceniji širom istočne i južne Evrope, naročito u zemaljama u tranziciji. Romkinje učestvuju u romskoj političkoj mobilizaciji znatno manje od romskih muškaraca.

Veoma su retke Romkinje koje su trenutno na rukovodećim ili drugim mestima gde se donose odluke, kako u sistemu službenog, političkog života i struktura, tako u sistemu nevladinih organizacija. Nema ni jedne Romkinje u skupštinama i vladama. Nema ni jedne Romkinje u skupštinama i izvršnim savetima lokalnih samouprava. Rezultat toga je visok stepen ignorisanja problema romskih žena kombinovano sa neprihvatanjem samog njihovog postojanja. Žensko učešće u nevladinim organizacijama i vođenje poslova tih organizacija prvi je neophodni korak ka političkoj participaciji i borbi protiv rasne diskriminacije.

Da bi se koristila politika za poboljšanje položaja svoje zajednice, treba uložiti napore u pravcu organizovanja, okupljanja i ujedinjavanja. To je još jedan dodatni teret odgovornosti na plećima romskih žena, što bi trebalo da vodi trajnoj transformaciji i poboljšanju sopstvenog položaja rušeći rasizam, seksizam, siromaštvo, izolovanost i mizoginiju. Tu je primenjiva poznata romska poslovice: „Dete se ne rađa sa zubima“, što uznači, za sve treba vremena.

Nema prihvatljive alternative društvenoj, ekonomskoj i političkoj integraciji romskih zajednica u kulture i zajednice većinskih naroda njihovog okruženja. Romkinje ne smeju da budu izvan tih integrativnih procesa. Moraju da budu aktivne u povezivanju lojalnih inicijativa za ženska prava Romkinja sa međunarodnim programima i organizacijama u stvaranju nacionalnog plana za napredak Roma i unošenje pitanja romskih žena u nacionalne programe akcija.

Neophodno je obezbediti da se prava romskih žena razmatraju i sadrže unutar mehanizama za nadgledanje postojanja ispunjenosti političkih kriterijuma za pristup Evropskoj uniji i da se obezbedi unapređenje jednake zastupljenosti romskih žena i muškaraca u strukturama vlasti.

Prioritetan domen romskih žena je obrazovanje i zaposlenost, mere društvene pomoći, programi ravoja zajednice i uvođenje i unapređenje funkcionisanja lokalnih službi.

Unoseći rodni aspekt u domen javne diskusije, Romkinje doprinose preispitivanju patrijarhalnih pravila romske zajednice. Preispitivanjem rasnih momenata i rasne diskriminacije u javnosti, romske žene doprinose preispitivanju političkog glavnog toka. Politika te „velike scene „ ili „glavnog toka“ snažno nastoji da zabašuri novi rasizam prema Romima i novu netoleranciju prema ženama. Ta dva nusprodukta srbijanske tranzicije se svom snagom obrušavaju na Romkinje.

Napori Romkinja da zahtevaju jednaka ljudska prava u okviru konteksta romske borbe protiv diskriminacije i za društvenu integraciju muškarci Romi često doživljavaju kao štetno, preuranjeno, neodgovarajuće i, u najmanju ruku, od marginalnog značaja za centralno pitanje opšteg poboljšanja položaja Roma.

Neke Romkinje, aktivistkinje, čine nezavistan pokret za romska prava i od srbijanskog ženskog pokreta. Neke se oslanjaju na ženski pokret a neke na romsko, muško liderstvo. Većina romskih žena aktivistkinja ne želi da kreira zasebne pokrete i radije nastoje da uvedu pitanja romskih žena u glavne tokove borbe za opšta romska prava na svim nivoima struktura romske političke mobilizacije.

Istraživanja o položaju Romkinja. Po jednom nedavno sprovedenom istraživanju, polovina Romkinja se ne pita za koga će se udati i koliko će imati dece; dve trećine udatih prvo dete rađaju maloletne; svega šest od 209 anketiranih je završilo srednju skolu. Romkinje ne odlučuju gotovo ni o čemu, pa ni o svom školovanju i porodici. Romkinjama je u 66,7% slučajeva u potpunosti nametnut rad u kući i podizanje dece, a sve odluke donose brat, otac ili muž.

Najekstremniji oblik dominacije muškaraca u romskoj porodici je činjenica da im još uvek bračnog partnera (u 48,5% slučajeva) bira najčešće otac. Njih 67% prvo dete rađa u periodu od 15. do 18. godine života, što je posledica tradicionalnog očekivanja zajednice. Ukoliko se to ne desi „porodica gubi obraz i na devojkju pada žig sramote“, pa 86% njih smatra da običaje treba poštovati. „Kad ne bih bila nevinna, ubili bi me, jer je to bruka. Ne bih mogla živeti ni kod mojih ni kod njega. Sigurno bi me odmah udali negde daleko odavde za nekoga ko ima puno dece i ko je star“, navodi se u izvestaju, uz primer Romkinje koja je odbila udaju, pa su je obe porodice maltretirale.

Tri četvrtine ispitanih Romkinja kazalo je da se od većinskog stanovništva oseća delimično ili potpuno diskriminisano u kontaktima prilikom traženja posla,

lekarskog pregleda, školovanja i svakodnevne komunikacije. Polovinu najviše vređa kada Rome nazivaju Ciganima, trećini smeta što ostali govore kako su prljavi, dok 15% Romkinja kaže da im smeta što ih označavaju nepismenim, glupim, neobrazovanim, tradicionalnim i sklonim krađi.

Skoro 80% smatra da bi položaj popravile ako bi se školovale, a većinska populacija trebalo bi da im omogući da se obrazuju i zaposle. Veoma ohrabruje visok procenat ispitanika većinskog stanovništva koji smatraju da su Romi ugroženi i da im je pomoć društva neophodna. Rezultati istraživanja pokazuju da su Romkinje najmarginalizovanija društvena grupa u zajednici, da su najsiromašnije, skoro potpuno nepismene i onemogućene da se zaposle.

Vidan napredak ostvaren je u oblasti zdravstvene zaštite. Za razliku od pre pet godine kada je 60% Romkinja porođaje obavljalo isključivo kod kuće, danas je među starijim od 30 godina njih svega 5,1% sa takvim iskustvom. Polovina je rekla da ne mogu planirati porodicu, 29,5% kao zaštitu od neželjene trudnoće koristile su kondom, a 18% se „čuvaju same“ ili ih „čuvaju muževi“. Trećina žena i dece govore samo romski jezik. Poslednjih nekoliko godina sve više dece je uključeno u vrtiće. 47,1% dece ide u osnovne, a 4,8% u srednje škole.

Romske aktivistkinje ističu da je njihova želja razbijanje stereotipne slike o Romkinjama, koje su u društvu bile promovisane samo kao pevačice i zabavljačice. Bitna je intenzivna edukacija romskih žena o važnosti političkog aktivizma koji one kao većinom nepismene i u tradicionalnoj, patrijarhalnoj porodici potlačene, nisu u stanju da prihvate ni primene. Veliki je problem što je većina ovih žena sklona da rasizam i mizoginiju prihvati kao datost koja ne može da se promeni, te uglavnom „gledaju svoja posla“, odnosno ostaju u okvirima tradicionalne, patrijarhalne porodice u kojoj žensko dete nema jednaka prava na školovanje ili društveni život u odnosu na muške članove porodice. „Prilikom popisivanja za izborni registar, imali smo problema da popišemo Romkinje, jer čak i one koje su imale dokumenta, nisu ih posedovale jer su kod „glave porodice“. To pokazuje da su one potlačene u društvu i u svojoj užoj sredini.

Nevladine organizacije Bibija, Eureka i Ženski prostor obavile su istraživanje o položaju žena romske nacionalnosti, u kojem su registrovani mnogobrojni slučajevi nasilja, uključujući rane i ugovorene brakove, silovanje i silovanje u braku, ekonomsko i verbalno maltretiranje. Najveći broj anketiranih Romkinja je kao razlog za ostanak u vezi s nasilnikom naveo strah od sramote i stigmatizacije u porodici i lokalnoj zajednici, ekonomsku zavisnost, neposredovanje imovine ili drugog mesta gde bi mogle da odu i oklevanje da se „razdvoji porodica“.

Iako je nasilje u porodici problem za mnoge žene iz romske i iz većinske zajednice, u slučaju Romkinja pogoršan je međusobnim nepoverenjem u odnosu s policijom. Mnoge oklevaju da prijave nasilje ili, ako ga prijave, usledi policijska akcija. U nekim slučajevima dođe do daljeg maltretiranja, navodi se u izveštaju.

Samo deset Romkinja od ukupno njih 63, koje su rekle da su svakog dana žrtve psihičkog i fizičkog nasilja u porodici, tražilo je pomoć policije. U samo četiri slučaja policija je efikasno intervenisala. Državni organi skoro bez izuzetaka prepuste žrtve nasilja počiniocima i/ili ne podignu optužnicu protiv počinioca nasilja.

Svedočenja romskih žena pokazuju da pripadnici MUP-a često odbijaju da ih zaštite, a u nekim slučajevima ih i sami maltretiraju.

Država ne deluje adekvatno kada je reč o nasilju nad Romkinjama i kao primer navodi se da pripadnici MUP-a često ne dolaze na poziv žrtve kada utvrde da se radi o ženi romske nacionalnosti.

Romkinje, zbog svog siromaštva, često nemaju pristup ni sigurnim ženskim kućama. Vesna Stanojević, koordinatorica Savetovaništa za borbu protiv nasilja u porodici, to demantuje. Ona ukazuje da u dve sigurne kuće trenutno ima oko 30 Romkinja, „što pokazuje da nije tačno da se vrši diskriminacija nad Romkinjama po pitanju pristupa u ženska skloništa“. Kako dodaje, postignuti su rezultati kada je reč o prevazilaženju teškoća koje su Romkinje preživele.

Romske žene i deca su najčešće žrtve rasističkih napada neonacističkih grupa, navodi se u izveštaju nevladinih organizacija. Jedan od primera je i iskaz D.M. (45) iz Niša: „Prošle godine, kada sam se sa pijace vraćala kući, u centru Niša je počela da me prati grupa od 15 mladića s noževima, koji su govorili da sam Ciganka i da će me ubiti. Jako sam se uplašila i počela sam da bežim od njih. Videla sam policijski auto, došla sam do njega i rekla: ‘Molim vas, pomozite mi, ubiće me’. Policijski auto je počeo da ih goni, a momci su počeli da beže. Ne znam šta se desilo posle toga, ne znam da li ih je policija uhapsila. Bila sam sretna što sam dobro“.

Žene u sportu⁴⁶

Žena u sportu nije slabija, samo je prosto drugačija. Pred kraj devetnaestog i na početku dvadesetog veka veoma uticajan medicinski establišment počeo je na stručnim skupovima da upozorava bele žene više srednje klase na poguban uticaj sporta na žensko telo. Atletika je po tim, navodno, veoma stručno zasnovanim nalazima bila pogubna za reproduktivni sistem žena. Uz to, na psihičkom planu je dovodila do debiliteta. Žene su u izjavama i kroz medicinsku stručnu literaturu upozoravane da sport može da dovede do pojave sekundarnih muških polnih karakteristika, kao što su pojava dubljeg glasa, rast brkova i brade ili pojačanje dlakavosti na drugim delovima tela, kao i preteran razvitak miškulature ramena,

⁴⁶ Mršević Z, (2000): *Žene i sport: ugrožena ženstvenost?* Ed. M. Blagojević, *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, 557-522. AŽIN, Beograd.

ruku i nogu. Očigledna svrha tih upozorenja je bila da se žene ograniče i vrate pod kontrolu posebno kroz upozorenja na njihove „prirodne“ i „patriotske“ uloge supruga i majki.

Kada su se tokom 20-ih i 30-ih godina 20. veka, sva medicinska predviđanja o muškobanjastim ženama koje su dobile bradu i brkove i izgubile moć da rađaju zbog sporta, pokazala kao netačna, pojavile su se neke drugačije formulisane društvene zabrane ženskog sporta. Umesto upozorenja o pojavi maljavosti na licima žena-sportistkinja i pomeranju ili čak opasnosti od ispadanja materice, žene koje su želele da se bave sportom počele su da se suočavaju sa mogućim gubitkom društvenog statusa, tj. odbacivanjem. Naime, bliska ženska prijateljstva, koja bi se ostvarivala kroz sport, postala su sumnjiva. Ono što se za muškarce smatralo dobrim i poželjnim u vidu druženja i saradnje u muškim sportskim kolektivima, za sportistkinje je počelo da se smatra kao „učenje i prihvatanje lezbejskog ponašanja“. Sportistkinje su sve nazivane transvestitima, neostvarenim muškarcima, muškobanjastim lezbejkama, koje su u sportu našle mogućnost da ispolje svoje bolesne seksualne sklonosti ka osobama istog pola, patološke potrebe za fizičkim dokazivanjem, oblačenjem u mušku odeću i bavljenje muškim aktivnostima.

U Švedskoj skoro da nema diskriminacije među polovima. Nedavno je dečiji program jedne TV stanice napravio eksperiment tako što je sedam dana emitovao potpuno ravnopravno sportska takmičenja devojčica i dečaka. Već posle nekoliko dana počeli su da se javljaju gledaoci koji su protestovali zbog prikazivanja „isključivo“ ženskog sporta. Zaključak iz tog i nekih drugih sličnih istraživanja je da kada je odnos prikazivanja muškog i ženskog sporta 70-80% muškog a 20-30% ženskog sporta, da se to smatra „podjednakim“, a kada se poveća prikazivanje ženskog sporta i sportistkinja, smatra se preteranim i neproporcionalnim. Muškim sportovima se tradicionalno posvećuje veća pažnja, čak i kada na istim takmičenjima, npr. olimpijskim igrama, svetskim prvenstvima i sl, postižu slabije rezultate od sportistkinja svoje zemlje. Peto, šesto ili „sjajno“ sedamnaesto mesto u muškoj konkurenciji tako dobija više pohvala i publiciteta od drugog, trećeg pa čak i prvog mesta u ženskoj konkurenciji.

Interes publike je društvena konstrukcija. Kreira se i onim što se nudi za gledanje. Ako su u medijima prisutne samo muške ekipe i takmičenja u muškom sportu, onda će i interes biti sve više orijentisan na muški sport.

1968. na Vimbldonu pobjednik Rod Lejver je dobio 8.000 dolara a pobjednica Bili Džin King – 3.000. Žene su ćutale i trpele tu diskriminaciju sledeće dve godine. Onda je skandal eksplodirao na prestižnom turniru u Los Angelesu, gde je muškom pobjedniku ponuđena nagrada čak osam puta veća no pobjednici u ženskoj konkurenciji. Takmičarke su dobijale neke nagrade tek od četvrtfinala dok su muškarci od eliminacija dobijali honorare. Žene su morale da plate svoje putne i smeštajne troškove. Doneta je odluka o bojkotu uz pomoć sponzora Svetskog teniskog magazina i organizovan je paralelni turnir u Hjustonu. Američka teniska

federacija je odmah suspendovala sve učesnice i isključila ih iz reprezentacije; zabranjeno im je učešće na grand-slem turnirima i oduzeto pravo da budu rangirane na svetskim rang listama. Bujica, međutim, više nije mogla da se obuzda. Već 1971. organizovano je 19 takvih paralelnih, nezavisnih turnira sa nagradnim fondom od preko 300.000 dolara. Ženski tenis je uspeo da izbori svoje mesto pod suncem. Nove zvezde: Kris Everet, Martina Navratilova, Štefi Graf, Aranča Sančez, Monika Seleš, zaradjivale su sve veće svote novca.

Možda nije poznato da su nekada kod nas postojale zvanične trke u ženskom biciklizmu. Pre 44 godine je to ukinuto i nikada se više nije ponovo organizovalo. Nekadašnja šampionka zvala se Marija Kalmeta Berić iz Zadra gde i danas Živi i vlasnica je gostinice Zlatno sidro.

Gotovo polovinu takmičara na Olimpijadi u Sidneju 2000. činile su sportiskinje.

Sportiskinje u svetu čine samo 8% od svih sportista. U svetskim sportskim forumima ima ih 10%.

Ako se pitamo ko danas u Srbiji raspolaže parama koje se dodeljuju sportu, biće jasnije ako pogledamo par institucija koje te pare dobijaju. Od 1910. do danas 21 muškarac je bio predsednik Olimpijskog komiteta Srbije. Od 1949. do danas 7 muškaraca su bili generalni sekretari. Nosioci Olimpijskog ordena u istoriji su bili 17 muškaraca. U Međunarodni olimpijski komitet imenovana su do sad 6 muškaraca. Trenutno (2010, oktobar) u predsedništvu od 22 člana 20 je muškaraca i 2 žene (predsednik i potpredsednici su muškarci). Nadzorni odbor su 3 muškarca.

Od 70 članova koje Sportski savez Srbije delegira u Međunarodnim sportskim federacijama 66 su muškarci i samo je 4 žene. Kad pogledamo pojedinačne sportske saveze evo samo nekih (ima ih oko 90): Univerzitetski sportski savez Srbije, Skupštinu čine 15 muškaraca i nijedna žena, UO 8 muškaraca i ni jedna žena, nadzorni odbor 3 muškarca i ni jedna žena. Ateletski savez, UO 10 članova, 9 muškaraca i 1 žena. Biciklistički savez, 10 članova 9 muškaraca i 1 žena (nadzorni odbor 3 muškarca). Vaterpolo savez, UO 16 članova, ni jedna žena (ni na drugim funkcijama ni jedno žensko ime). Veslački savez, upravljačke funkcije 13 članova ni jedna žena. Kajakaški savez, 8 muškaraca. Odbojkaški savez, 7 muškaraca (predsednik, pet potpredsednika i generalni sekretar).

Diskriminacija žena sportiskinja. Porodica i država su odgovorni za omogućavanje ženskoj deci da se bave sportom. Bolje je da se ulaže u sport nego u zatvorske i medicinske ustanove.

Nad ženama sportiskinjama se sprovodi nasilje. Radi sportskih rezultata prinuđuju se na nehumane treninge, uzimanje anabolika i raznih sve savršenijih dopinga, (savršenijih, naravno, ne u smislu smanjene opasnosti po život, već otežanog otkrivanja). Sportiskinje harasiraju treneri ucenujući ih da bi bili u ekipi, išli u inostranstvo na takmičenje i pripreme.

Ako u jednoj zemlji postoji dobro razvijena muška sportska disciplina, a neadekvatno slabo razvijena ženska, onda postoji diskriminacija. Znači da postoje iskusni treneri, sportski objekti, dobra i jaka domaća takmičenja, formirana publika, interes omladine da se bavi tim sportom, nacionalna „škola“ toga sporta, spremnost vlasti da finansira sport. Sve se to investira u muške takmičare a malo ili nimalo u ženske.

Diskriminacija je tvrditi da su rezultati sportiskinja „slabiji“ od muškaraca i da je zato ženski sport manje atraktivan i manje uspešan. Pre svega, u sportu postoje kategorije, po uzrastu, polu, i dr. Ne mogu da se mere rezultati pionira i seniora, pa da se izvede zaključak da je pionirski sport dosadan, jer su njihovi rezultati slabiji od seniorskih ili da oni ne bi trebalo da se bave sportom uopšte. Isto važi i za osobe sa invaliditetom. Oni nikada neće postići vrhunске rezultate iz kategorije profesionalnih muškaraca, ali da li je to razlog da im se uskrati bavljenje sportom? Rezultati žena menjaju se veoma brzo. Ni muški rezultati nisu toliko napredovali kao ženski. Danas devojčice od 12-13 godina plivaju u vremenu u kome je Džoni Vajsmiler nekada osvajao zlatnu olimpijsku medalju. Odavno je konstatovano da je vrhunski sport zapravo opasan po zdravlje. Ako bi sva sredstva, interes i napore vezane za sport usmerili samo ka vrhunskom sportu i malobrojnoj eliti, koja je u stanju da postiže vrhunске rezultate, to bi značilo da nismo shvatili značaj i korist sporta. On nije u tome što će nekoliko veštački nabilodovanih i koječime naključanih tipova „probijati“ za koju desetinu sekunde neki svetski rekord, već u masovnom i rekreativnom i takmičarskom bavljenju sportskim aktivnostima što više ljudi svih uzrasta. Naravno, bez diskriminacije polova.

Pobednice u ženskoj konkurenciji često dobijaju manje nagrade, jer sponzori manje daju na ženski sport. Nije retkost da dobijaju nagrade u naturi, npr. komplet šminke ili veš mašinu. Muškarci, međutim, po pravilu dobijaju ček na visoke iznose, a ako je u pitanju stvar, može da bude neki vrlo skupi automobil izvikanе marke.

Osnovni problem je nedostatak materijalnih sredstava, što dovodi do slabe klupske organizacije i nestručnog rada u njima. Dame nisu ni za šta krive. One imaju želje, ljubavi i motiva da se bave sportom. Najviše jedna petina klubova u ženskoj košarci oganizavana je na profesionalni način. Ostale treniraju tri do četiri puta nedeljno, dovoljno za održavanje zdravlja i kondicije rekreativca. Izbor trenera najčešće nije posledica želje, već nužde, proistekle iz siromaštva, tako da se ne angažuju najbolji stručnjaci, već oni koji bi trebalo tek da uče.

Razlozi zašto je ženski sport zanemaren, kažu treneri, je manje novca, opšte nesređeno stanje u društvu, odlazak trenera i igračica u inostranstvo, nedostatak međunarodnih uspeha, nezainteresovanost medija i sponzora.

Bodi bilding se smatra muškim sportom. Sada ima i dosta žena koje se time bave. Jedna od bodi bilderki smatra da je to sport koji više odgovara ženama no muškarcima, jer navodno brže daje rezultate i žene brže mogu da

preoblikuju svoje telo, vitkije su, bolje građene. Mnoge glumice, tv voditeljke, manekenke uzimaju časove bodi bildinga u fitnes klubovima.

Fenomen: suprug trener, otac trener. Žene treneri su bolje za žene od muškaraca, jer su osećajne i imaju više razumevanja. O zdravlju sportiskinja mora da se vodi posebna briga od najmlađeg uzrasta. Za to su pogodnije žene treneri, a neophodni su i stalni klupski lekari kojih najčešće uopšte nema. Devojke su osetljive, emotivne i teško je sa njima ostvariti profesionalni kontakt. Trener mora da bude dobar psiholog da bi talenat došao do izražaja. Kad se sve uzme u obzir, bolje je da trener ne bude muškarac već žena.

Mogućnost povreda kod žena je veća. Nestručni treneri, koji misle da je sve samo u što više rada, dovode sportiskinje do povreda. Žene u sportu su emotivnije. Porazi i pobeđe, takmičarske neizvesnosti i napetosti ostavljaju traga. Treneri često ne umeju s tim da izađu na kraj i misle da će samo vi-kanjem i pretnjama da „zavedu red“, što opet ima odraza i na igru i kvalitet sportskih aktivnosti.

Pitanje je koliko žene mogu da izdrže sportski profesionalizam, jer je poznato da dobri rezultati zahtevaju odricanje, česte i surove pripreme. Materinstvo je poseban problem, jer je pored sporta teško posvetiti se detetu. Biti sportista je kao trgovački putnik: nikda niste kod kuće, maksimum vremena ste profesionalno anagažovani i sređivanje privatnog života postaje prava umetnost. Neophodna je podrška i bezrezervno razumevanje partnera i sređen privatni život da bi se postigli profesionani visoki rezultati. Sportiskinje su više no iko prepuštene same sebi, kao Don Kihoti, sami protiv svih, i protivnica, i trenera, i sopstvenog tela i zdravstvenih problema, i sudija i sredine. Izgled + harizmatičnost + uspešnost + mladost, preduslovi su za sportsku slavu. Sve češće nisu samo i isključivo na strani muškaraca, već i na strani žena, posebno teniserki.

Promene protekle decenije u Sjedinjenim Državama. Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država je pre desetak godina doneo jednu presudu koja se tiče žena sportiskinja: privatni Univerzitet Braun je proglašen krivim za diskriminaciju žena, jer ima manjkavu ponudu univerzitetskih sportskih ženskih reprezentacija, što se protivi odredbama Devetog Poglavlja saveznog antidiskriminativnog zakona. Odredbe tog Poglavlja zabranjuju polne predrasude u bilo kojoj javnoj ili privatnoj obrazovnoj ustanovi koja dobija novac iz saveznog budžeta. Deveto Poglavlje je zakon donet 1972, a zvanična tumačanje koja se odnose na ženski univerzitetski sport sadrže zahtev da procenat sportiskinja bude sličan procentu studentkinja na svakom univerzitetu. Dodatni kriterijumi (za „vađenje“ onih univerziteta koji ne zadovoljavaju prvi kriterijum) se tiču toga da li univerzitet u potpunosti zadovoljava potrebe svojih trenutno postojećih sportiskinja.

Univerzitet Braun je 1991. radi uštede ukinuo dva dosta popularna ženska sporta, gimnastiku i odbojku, zajedno sa dva, na tom univerzitetu dosta nepopularna muška sporta, vaterpolo i golf. U proleće 1992. su gimnastičarke i odbojkašice Brauna, tužile svoj Univerzitet za polnu diskriminaciju. Okružni sud je odmah naredio uspostavljanje „pređašnjeg stanja“, tj. vraćanje ova dva ženska tima na univerzitetski budžet. Na žalbu Univerziteta, doneo je odluku o „mirovanju“ dok se ne ispituju sve okolnosti. Sudski postupci su se vodili na svim sudskim instancama dosta dugo. Braun je potrošio preko milion dolara na advokate, veštake i vođenje parnice, uglavnom računajući da tužiteljke neće imati toliko novca da nastave parnicu. Branili su se da Univerzitet ne može da bude odgovoran za postojanje različitog nivoa interesa za bavljenje sportom među studentima različitog pola, za različit nivo interesa gledalaca koji postoji između muškog i ženskog sporta, kao i da bi prisilno ispunjavanje kvota, značilo smanjenje para za ono za šta se izgleda pare uvek moraju naći, a to su muški sportovi.

U međuvremenu, da se ipak približi neophodnoj kvoti ženskih sportistkinja uvedena su nova tri ženska sporta: dizanje tegova, jahanje i vaterpolo. Uz to, poboljšani su objekti namenjeni sportistkinjama, svlačionice i donet je plan usaglašavanja sa Devetim poglavljem po kome će se na tom Univerzitetu uvesti nove juniorske ženske ekipe u mačevanju, gimnastici, skijanju i vaterpolu.

U međuvremenu su u žalbenom postupku odluku u slučaju Univerziteta Braun čekale slične tužbe protiv diskriminacije sportistkinja na univerzitetima Mejn, Masačusets, Rod Ajlend i Porto Riko. Žalbeni sud je odobrio Braunov plan po pitanju svih korisnih novina, ali je zahtevao ispunjenje tužilačkih zahteva za vraćanje ženske gimnastike i odbojke u status univerzitetskih reprezentacija. Braun se žalio Vrhovnom Sudu Sjedinjenih Država, koji je tu žalbu u celosti odbio navodeći da je Deveto poglavlje zakon u ovoj zemlji već tri decenije i da se ne mogu tolerisati pokušaji njegovog izigravanja umesto poštovanja. Slučaj „Braun“ koji se prostim rečnikom svodu na situaciju „imaš 51% žena koje studiraju a samo 38% studentkinja u ženskim sportskim univerzitetskim reprezentacijama, znači kriv si za diskriminaciju žena“, postao je test slučaj i budući slučajevi diskriminacije sportistkinja na univerzitetima neće proći.

Za vreme boravka u Americi na Univerzitetu u Ajovi, otkrila sam da je veoma zahtevno biti sportistkinja, jer su stalno na udaru potpuno istih predrasuda. Sportistkinjama je zbog toga manje ili više zabranjeno da nose kratku kosu, budu nenašminkane ili izbegavaju van sportskog terena da nose visoke potpetice, suknje i sličnu stereotipno shvaćenu ženstvenu odeću. Biti optužena da si lezbejka znači kraj sportke karijere. Žene treneri na sportskom terenu kada vode ekipu sve izgledaju kao da su krenule u pozorište, imaju tamne, svečane kostime, svilene bluže, visoke potpetice, vrlo nafriziranu kosu, tešku šminku. Za njih važe mnogo striktnija pravila ponašanja nego za recimo profesorke prava, koje nose na časovima i džins, udobnu obuću ravnih potpetica, kratku kosu i sl. Muškarci ponekada kažu da su

diskiminisani, jer ne dobijaju od sponzora kao žene besplatnu garderobu, šminku, frizerske i kozmetičarske usluge. Međutim, oni zarađuju više u odnosu na žene. Inače sva ta davanja sportiskinjama su motivisana jednim ciljem: da one na svaki način izgledaju „ženstveno“ i ne „brukaju“ svoj univerzitet svojim muškobanjastim izgledom da ne bi to delovalo odbojno na sponzore.

Izjave sportiskinja. Ja volim sport. To je za mene oduvek bio način da se osećam dobro. Kao dete sam trenirala u jednom atletskom klubu. Mnogo sam volela da trčim i bila sam dobra u tome. Osvojila sam razne nagrade.

Prosto uživam da se bavim raznim sportskim aktivnostima. Nije to samo želja za igrom i nadmetanjem sa drugima, već uživam i u postizanju novih sposobnosti, u osećaju ponosa na svoje snažno telo, i povećanog samopouzdanja.

Nekada sam imala običaj da tri do četiri puta nedeljno trčim. Nisam mogla samo da se bavim razvojem gornjeg dela moga tela. Naime, ja sam bila veslačica, a posle treninga imala sam običaj da preplivam jedan dobar komad. I tako svaki dan 15-20 km veslanja i 500 m plivanja, pa je trčanje dolazilo kao nekakva protivteža.

Za razliku od većine druge dece, ja sam kao učenica prosto obožavala fizičko vaspitanje.

Kada god uđem u sportsku dvoranu, osetim taj svuda isti, dobro poznati miris gume, tople vode, i svega onoga što se već tamo oseća, osetim se kao privilegovana osoba. Znam da sam dobila pristup na mesto gde su žene primane tek od pre par decenija, i na koje i danas hiljade žena usled siromaštva, svakodnevne iscrpljujuće borbe za opstanak i raznih drugih zabrana, vidljivih i nevidljivih barijera, još uvek nemaju pristup.

Moja velika strast nekada je bila veslanje u kajaku – i to onoj specijalnoj vrsti koju koriste Inuiti na Grenlandu. Bila sam u tome savim dobra. Sada je moje celo telo vidljivo razvijeno od toga, posebno ramena i uopšte gornji deo tela. Bila sam veslačica na duge staze. Uspela sam da završim Tur de Gudenea 4 puta. Za one koji ne znaju, to je najduža trka u kajaku na svetu, kao neki kajak maraton. Za žene i juniore staza je dugačka 60 km. Pripremala sam se jednom i za mušku stazu koja je dugačka 120 km, što nije samo duplo duža staza, već i daleko teža, jer se vesla po brzacima, među stenama i virovima, dok je ženska staza uglavnom na jezerima ili mirnijim tokovima reka.

Jedini sportovi koje zaista cenim su borilačke veštine. Kao dete sam bila prosto fascinirana lepotom pokreta, snagom, fizičkom i psihičkom moći koja stoji iza njih i kontroliše ih. Posle lošeg iskustva sa sportom u školi, imala sam dugo problema da se upišem na neki kurs. Kao studentkinja sam se konačno upisala u tekvondo klub i za mene je to bilo fantastično iskustvo. To je bio pravi sport za mene i ubrzo sam počela da napredujem, jer sam počela da popravljam lošu fizičku kondiciju. Sa kondicijom je išla i sve bolja tehnika.

Najimpresivnije iskustvo u mom životu je noćenje u pustinji na Sinaju gde sam bila sa planinarskom grupom.

Ja sam oduvek bila stidljivo dete i za mene je najteža stvar u životu bila fiskulturna svlačionica. Nešto me je tada tamo činilo da se osećam strašno ranjivom. Uprokos tom problemu, veoma sam uživala u fizičkom osećaju zadovoljstva i emotivnom uzbuđenju koje je nosila fiskultura a kasnije i bavljenje košarkom. Bilo mi je veliko iskustva da padnem od umora posle treninga i da se osećam zaista dobro.

Ja sam u poređenju sa devojčicama iz svoje generacije bila najmanja i najmršavija a plus svega, nosila sam naočare, i bila rahitična. Bila sam pravi knjiški moljac i pošto sam bila odlična učenica, nekako se očekivalo da budem trapava, da na fiskulturi budem levo smetalo sa dve leve noge i ruke. Valjda ni ja sama nisam imala nikakvo drugo očekivanje. Bilo je za sve veliko iznenađenje kada se pokazalo da sam brza i spretna, da beskrajno uživam u uzbuđenjima koje nosi igra, naročito, da volim da se nadmećem i da pobeđujem. Imala sam više srca i borbenosti od većine devojčica i sigurno više inteligencije od bilo kog dečaka, pa sam tako počela aktivno da se bavim sportom.

Ono što osećam kada se bavim sportom je neka vrsta osećaja tipa, „u, ala mi je fino i ala mi sve ovo prija.“

Sport mi je omogućio bukvalno da zavolim samu sebe, da mogu da kažem: „Hej, pa ovo si stvarno super uradila“. U sportu sam naučila neke, da tako kažem, životno neophodne alate kao što su koncentracija, samodisciplina, motivacija, određenost, timski rad.

Sportsko iskustvo je značajno podiglo moje samopouzdanje, jer sam naučila kroz iskustvo da je moje telo dobro za sport, kao i da je bavljenje sportom stvarno jedna velika zabava. Poslednje čime sam se bavila od sportova je bilo plivanje, ali mi je to nekako i najbrže dosadilo. Sada sam u periodu u kome se ne bavim redovno nikakvim sportskim aktivnostima, ali planiram da se uskoro aktiviram, jer mi je dragocen taj osećaj moći koje sport brzo i jednostavno svakome omogućuje, bez obzira da li si posebno dobar u disciplini kojom se baviš.

Još se još uvek bavim aikidom ali ne takmičarski. Najviše se borim sa sopstvnim viškom kilograma.

Oduvek sam mrzela fiskulturu u školi. Zahvaljujući surovoj nastavnici fizičkog koja nas je terala na razne opasne akrobacije i vežbe na spravama. Bila sam isprepadana od tih časova, koji su za mene bili pravo mučenje. Izgleda da mi je to prvo iskustvo uništilo zauvek volju za bavljenjem sportom. Da bi to moglo da bude i zabavno, otkrila sam kroz ples. Jako volim da igram i pričinjava mi veliko zadovoljstvo da igram celo veče bez prestanka.

Bila sam ono što se zove knjiški moljac. Nisam volela fiskulturu nikada. Provlačila sam se kao najgora, jer mi jednostavno nije išlo. Niko nije ni očekivao da mi ide, pa me niko ni na šta nije terao ili pokušavao da me motiviše. Volim da pešačim, dugo, kilometrima, i danas sam pasionirana planinarka.

Bilo šta povezano sa timskom igrom bila je prava tortura za nagluvu tinejdžerku kakva sam bila ja. Timski sportovi su bili pravi pakao, jer nisam mogla da čujem ili razumem pravilno pozive i uputstva saigrača. Sećam se dobro razočranog gundanja tima kome bih bila dodeljena: „Eto, sada ćemo da izgubimo zahvaljujući njoj“. Kasnije sam počela da planinarim. To mi je odlično išlo i danas uživam u dugim i zahtevnim turama.

Vrlo rano sam otkrila svoje lezbejske sklonosti i bio je pravi pakao na fiskulturi, jer sam se plašila da će neko otkriti s kakvim uživanjem posmatram svoje drugarice.

Mrzela sam fiskulturu u školi. Ja sam prosto nespretna u svemu: u gimnastici i igrama, i spora u atletici i plivanju i to je to. Niko mi tada nije rekao da bih mogla da se bavim planinarenjem, pa sam s tim počela dosta kasno. Sada nastojim da nadoknadim sve što sam propustila ranije.

Za mene je najgore sećanje bilo kada smo morali da preskačmo „konja“ i da hodamo po „gredi“. U školi sam prosto mrzela fizičko. Nesenzitivni nastavnici prosto nisu umeli da pobude ma kakvo zadovoljstvo u nama. Mogu da razumem mnoge koji ovde kažu da je fiskultura bila za njih trauma, i sa mnom je ista situacija.

Za mene je fiskultura u školi bila apsolutni horor. Bila sam prosto loša u svim vrstama sportskih aktivnosti ili igrama loptom. Kada sam porasla, počela sam da falsifikujem razna opravdanja stalno se pozivajući na probleme sa menstruacijom, glavoboljama, gripovima i sl. Sada volim da igram, a neko društvo me je nagovorilo na jedrenje, tako da sada u tome uživamo kada god su vremenske prilike pogodne. Inače i ja spadam u one koji kažu i sveg srca, „sport jednako je smrt“.

Moja nekadašnja taktika za preživljavanje je bila da na časovima fiskulture budem što nevidljivija da bih uradila što je moguće manje vežbi. Sada volim vežbanje i redovno trčim i radim gimnastiku.

Kao dete sam jako volela sve igre loptom. Na časovima fuskulture su nas „davili“ sa gimnastikom koja mi prosto nije išla od ruke. Tražila sam da sa drugima, koji su se slično osećali, igram košarku, odbojku, bilo šta. Nisu nam dozvolili, jer, navodno, moralo se raditi po programu a ne po individualnim željama. U slobodno vreme sam igrala fudbal sa dečacima na ulici i pitala sam se kakav je to program koji njima dozvoljava da igraju fudbal i na časovima fiskulture, a devojkicama nije bilo dozvoljena ma kakva igra.

Želela sam kao dete da naučim neke borilačke veštine. Na ulici sam se nekoliko puta potukla i pobedila. Imala sam dobre, brze ruke i želela sam da naučim da boksujem. Kome god bih to rekla, ismejavali bi me ili me očinski ubeđivali da se okanem jalovih razmišljanja, jer „to nije za devojčice“. Tako je prošlo mnogo dragocenih godina za vreme kojih su dečaci postajali dobri sportisti. Tek kao studentkinja sam se upisala na karate, to je bilo jedino moguće za žensko i jedini sport najbliži boksu koji sam oduvek volela.

Kada mi je bilo 11-12 godina molila sam nastavnike fizičkog da mi dozvole da radim fizičko sa dečacima, jer su oni uvek igrali igre lopotom, košarku, fudbal, odbojku. Nastavnici su rekli da je, što se njih tiče to u redu, ali da moram da pitam dečake da li se oni slažu. Oni su bili moji drugovi i van škole smo igrali fudbal, pa su znali da sam u tome solidna. Pristali su, ali uslov je bio da ne plaćem ni pod kakvim uslovima da se ne bi nastavnici mešali. Ja sam pristala i tako sam provela ostatak osnovne škole radeći fizičko sa dečacima. Krila sam pomno menstruaciju da me ne bi izostavljali iz ekipe na „važnim“ utakmicama.

Kada se govori o sportu, ta tema me čini frustriranom. Pomislim na sve te hiljade dana i sati žrtvovanih sportu koji nisu ostavili nikakvog traga. Naravno, puls mi je odličan, nikada se ne zaduвам, ali sam zaista jedna lenjivica, koja provodi vreme za svojim pisaćim stolom, sećajući se kakva sam aždaja nekada bila, sjajno građena sa jedinom brigom da li ću stići prva ili druga u trci. Svi moji dani bili su sport i sve moje misli bile su sport. Ta devojkа je danas mrtva i od nje nije ništa ostalo. Pitam se da li je sve to vredelo toliko truda i vremena.

Volim da vozim bicikl, ali moj muž voli da gleda prenose fudbalskih utakmica. Kada vozim sama, onda mi je dosadno. Mislim da me svi čudno posmatraju i da se pitaju: zašto ta žena vozi sama, zar nema nikoga da joj se pridruži?

Prošle sezone naš košarkaški tim je igrao stvarno dobro i u jednom važnom susretu sa inostranim, boljim timom, dok su naše devojkе izgarale dajući sve od sebe da bi ostvarile što bolji rezultat, čula sam podsmešljivi komentar dva momka iza mene, da su one „ionako sve lezbejke“. Taj komentar je trebalo potpuno da obezvredi njihove napore i umanjí njihovu pobeđu i uopšte ženski sport.

Kao dete sam se bavila baletom. To se ne smatra sportom mada je napornije od ma kakvog sporta. Smatrao se za devojkicu pravom fizičkom aktivnošću koja će joj pomoći da se pravilno (znači „nepreterano“ razvije). U školi sam na fiskulturi bila snažnija i u boljoj kondiciji od mnogih vršnjaka baš zbog bavljenja baletom, ali su me tamo opominjali da ne budem gruba pitajući se kako neko može da bude tako grub iako se bavi baletom. U stvari, nisam bila gruba već prosto snažnija i brza od ostalih, to je sve.

Bavila sam se sportom celog života. Sada sam redovna rekreativka, ali moram da kažem da bih jako volela da postoji neko takmičenje i za nas starije. Takmičenje je taj izazov koji budi u meni ono najlepše i mislim da bi moralo da se razmišlja o nekom organizovanom sistemu takmičenja za veteranke.

Za žene u mojoj porodici slavljа su bili dečiji rođendani i proslave godišnjica nečega: braka, diplome, useljenja u novu kuđu i sl. Za muškarce slavljа su bila sportske pobeđe tima za koji je porodica navijala.

Kada sam bila devojkica uvek su mi govorili da fudbal, vaterpolo, formula 1 i sl. nisu za žene. Nisam razumela zašto...zar su žene toliko glupe i nesposobne da ne mogu da nauče da se bave tim aktivnostima? Moja majka se uvek mrštila kada bi moj otac ili brat provodili sate gledajući na TV-u fudbal. Iz toga sam zaključivala

da žene zbog nečega ne treba da vole ni da gledaju sportske prenose. Ni to nisam razumela, jer sam volela i da igram fudbal i da ga gledam na TV-u. I sada je isto, ne razumem zašto su žene izvan toga.

Biti sportiskinja znači biti nešto kao „lošija“ žena ili manje ženstvena. U svakom slučaju, nešto si kao pod sumnjom. To sigurno nije nešto čime bi se ona mogla hvaliti izvan sportskog kolektiva. Biti sportista znači biti nešto kao muževniji muškarac, imati neki muški plus. Tako, kada se jedna moja rođaka bavljala sa jednim odbojkašem, svi u porodici su ponosno isticali da je on sportista i sjajan mladić. Kada je, međutim, moj brat počeo da izlazi sa jednom devojkom koja je plivala, svi su se snuždili i pitali ga: „Šta će ti ona?“ Bilo je i upozorenja da možda neće moći da ima decu, kao svašta se „navuče“ u tim bazenima, da je „previše“ snažna i da će želiti sigurno da dominira, da neće nikada imati interes za kuću i decu i sigurno neće znati ili hteti da kuva. Očekivalo se čak i da neće umeti ni da se ponaša kako treba i svi su prilikom susreta strpeli da će ona reći nešto prostački, da će valjda da psuje, pljuje na parket ili razbije nešto. Kada su njih dvoje jednom otišli u pozorište, svi su rekli: „Ma šta se ta pravi kao kulturna, kada mi znamo da nije“. Neverovatno, ali istinito.

Ja sam bila u osnovnoj školi uvek jača i brža od vršnjaka. Tada sam naučila da moram da se pretvaram pred njima da sam slabija. Među drugaricama nisam morala da se pretvaram i mogla sam da se pokažem u najboljem svetlu. Međutim, kada sam postala sportiskinja, pokazalo se da nije „dobro“ biti žena pa još dobra u sportu. Ženski sport je uvek smatran drugorazrednim i nevažnim i svi su me zabrinuto pitali za moju budućnost, šta mislim da će se sa mnom „desiti“ misleći da neću moći nikada da se udam.

Sport je previše važan za muškarce da bi oni ikada dozvolili da žene u tome ravnopravno učestvuju, i ne daj bože, stiču iste mogućnosti da zarađuju, putuju i provode se. Sport je odlična škola muške solidarnosti, i taman posla da žene kroz sport nauče isto. To njima nikako ne bi odgovaralo.

Očevi nastavljaju da kupuju fudbalske i košarkaške lopte svojim sinovima a barbike svojim kćerima. Majke žele da njihove kćeri budu „prilagođene“ i da ne izazivaju nikoga ni očeve ni buduće kandidate za muževe. Kad se devojke bave sportom je baš to – izazov koji mnogi od njih ne žele mirno da podnose.

Moj otac je imao nas tri kćeri. Možda zato što nije imao sina, nastojao je da se mi sve bavimo sportom, posebno ja kao najstarija. U prvo vreme sam džogirala sa njim, a sa 7 godina me je upisao u svoj karate klub gde smo zajedno trenirali. On je jako vodio računa o zdravoj ishrani. Mada sam prestala da se bavim sportom kada sam izašla iz juniorskog doba i nisam baš sve to volela, sada znam da je i moje zdravlje i samopouzdanje sigurno rezultat tog sportskog detinjstva.

Nikada me nije interesovao sport. Malo sam igrala odbojku u školi i badminton na izletima, i to je sve. Nemam interes to ni da gledam na TV-u, niti da se time

bavim. Nisam razmišljala zašto je to tako. Možda to i nije baš moj izbor, mada ja mislim da jeste; možda je to došlo spolja, kao neprimetno nametnuta ženska uloga i ono što se od žene očekuje.

Fiskultura se oduvek dosta cenila u mojoj srednjoj školi, ali to mi nije teško padalo. Onda je došao za nastavnika jedan bivši oficir koji je počeo da nas driluje preko svake mere, posebno muškarce. Ni nas devojke nije ostavljao na miru, ne toliko što je smatrao da bi mi mogle da nešto učinimo u sportu, već zato što smo mu služile kao primer da grdi mladiće da se ne trude dovoljno, kao eto vidite šta mogu devojke. Mislim da je bio sadista po karakteru.

Oduvek sam igrala tenis. To je skup sport, i sve u vezi sa tenisom je skupo. Znati dobro da igraš tenis je prestižno i ne može svako da se time pohvali. Moji roditelji su baš želeli, da moja sestra i ja znamo te prestižne sportove (valjda da upozamo odgovarajuće kandidate za muževe), pa sam ja osim tenisa i dobro skijala, što je, takođe, skupo i prestižno. Toga nisam bila svesna kao dete, ali sada, kada plaćam za svoje kćeri da se bave tim sportovima, znam u čemu je fazon.

Kao dete sam trenirala plivanje i bila sam dosta dobra. Imala sam rezultate koji su bili značajni u gradu u mom uzrastu. Kako sam van treninga bila znatno bolja plivačica od svih svojih vršnjaka koji nisu ništa trenirali, smatrala sam dugo, da je plivanje nešto u čemu su žene sigurno prirodno bolje od muškaraca, pa sam se kasnije razočarala kada sam shvatila da je to samo razlika između onih koji nešto treniraju od onih koji ne treniraju ništa.

Bavila sam se baletom i gimnastikom. Nikada me niko nije diskriminisao ili ja možda to nisam zapažala. Sećam se da su dečaci koji su trenirali te sportove zajedno sa mnom uvek bili izloženi podsmehu što se bave baletom i gimnastikom. Nisam shvatala zašto se to smatra „nemuševnim“ kada sam bar ja znala koliko su treninzi teški i naporni.

U srednjoj školi sam konačno shvatila da je ženama mesto u društvu neko drugorazredno, baš kroz fiskulturu. Naime, tamo se smatralo da je muška fiskultura veoma važna. Za njih je postojao pravi fudbalski teren sa pravom, dobro održavanom travom. Mi smo, kada je bilo lepo vreme, za vreme časova fiskulture išle u park da se šetamo, a zimi smo u nekoj praznoj učionici igrale folklor.

Kada sam bila dete, otac me je odveo da jašem ponije. Kada sam naučila da jašem male konje, prešla sam i na veće. Onda sam počela da se bavim aikidom, plivanjem, skijanjem, stonim tenisom i sl. Uživala sam u svemu tome. Sada znam da je sport važan ne samo kao jedna vrsta fizičke aktivnosti, već je od ogromnog značaja za razvitak samopouzdanja, samodiscipline, povećane motivacije i želje za uspehom, vrednoće i sličnih osobina koje mi danas kao inženjeru veoma pomažu u profesiji.

Odrasla sam u kraju gde su se deca igrala na ulici i provodila sve slobodno vreme na ulici. Tamo smo svi igrali košakru. Bila sam jedina devojčica koja je

kako smo rasli, nastavila da se igra da dečacima, dok su moje drugarice počele sve više da sede u ulazima, šapuću među sobom i sl. Moj otac me je često grdio što se „derem“ iako je buka koja je dopirala sa ulice bila od svih koji su igrali. Njemu se ipak činilo da se ja derem najviše samo zato što je to zapravo bio jedini ženski glas među muškim i što su ostale devojke sedele mirno na pragovima tiho pričajući.

Osim časova fizičkog nije bilo nikakvih drugih mogućnosti za devojčice da se bave sportom dok su dečaci imali na raspolaganju razne klubove gde bi ih pozivali, davali im besplatne trenerke, dresove i patike. Nama je obično stavljano do znanja da smo slabije od dečaka, kao da je to neka naša krivica. Smatrala sam da devojčice „ne zaslužuju“ da im neko omogući da se bave sportom, jer smo niže rastom i sporije.

Nikada nisam čula za neku ženu ili devojku iz moga društva ili moje porodice koja bi se bavila sportom ili koja bi makar volela sport. Pomalo trčim zbog kilaže najviše i svi prave viceve oko toga.

Imam deset godina mlađeg brata i mi nismo mogli zajedno da se igramo na ulici. Kako nisam imala kao drugi brata ili sestru da se pomažemo u igrama, smatrala sam da je to moj hendikep, zbog toga nisam rado primana da igram fudbal. Tek posle sam shvatila da to nije što nemam brata ili sestru da igramo zajedno, već zato što sam devojčica.

Biti sportiskinja znači voditi život koji niko drugi ne vodi, skroz različit od svega što drugi smatraju normalnim. Moj dan je potpuno različit. Ustajem vrlo rano, u 5.30 sam već u bazenu. Posle prvog jutarnjeg treninga jedem, obično nešto što sam ponela sa sobom, jer nemam vremena da se vraćam kući, a nemam ni novaca da stalno nešto kupujem, pa je to običan sendvič. U 8.30 do 11.30 idem na fakultet gde imam časove. Jao, kako mi se tada spava, celo moje telo i duša spavaju. Posle toga opet trening. Da skratim, ceo dan se borim sa umorom i nedostatkom vremena, treniram i jedem. U krevet idem u 7.30 uveče. Kako misliš da bih inače ustala u 5 ujutru? Za mene ne postoji kafici, bioskopi, restorani, pozorišta, pa ni običan TV program. Samo ta stalna potreba za snom i hranom.

Životno iskustvo sportiskinja je drugačije no kod drugih žena. Sport nas je naučio da pobeđujemo, a to druge žene ne znaju. Takođe, sport nas je naučio i kako da gubimo bitku a ne rat, kako da porazi budu deo ili uvod u pobeđe a ne konačni porazi, što, takođe, druge žene ne znaju. Mi smo naučile šta znači upornost i istrajnost, šta znači želeći pobeđu. Mi znamo šta znači biti nezavisna individua, ali i kako sarađivati. Mi znamo da se borimo i to primenjujemo i u životu kasnije.

Za nas sportiskinje kažu da smo lezbejke i to je jedna od najvećih prepreka za ženski sport. Mi nismo lezbejke više no druge žene, ali ono što jesmo to je da odstupamo znatno od ženske društvene uloge koja je ženama stereotipno nameњena u društvu, zato nas i nazivaju lezbejkama. Biti lezbejka znači biti različita, a mi jesmo različite. Biti samopouzdana, nezavisna, profesionalna, neorijentisana na muškarce (ženski sport je vrsta ženske samodovoljnosti), žena koja voli žene,

odnosno koja poštuje žene i sa njima saraduje umesto da ih mrzi i ometa ih. Zbog toga nas nazivaju lezbejkama i pokušavaju da se ženski sport ne razvije preterano i da ne bude mnogo nas koje smo takve.

Ženski sportovi dobijaju uvek najgore vreme za treninge u bazenu ili dvorani. Samopodrazumevajuće je da će muškarci imati najbolje termine, što znači ne u ranu zoru ili kasnu noć kao devojke. Imam mnogo problema kao trener da se izborim da to ne bude uvek tako i moram da radim uvek ono što mrzim – kada razgovaram i pregovaram sa svakim malim birokratom, pominjem da sam bila više od deset godina državna reprezentativka, šampionka države i sl. To moje kolege muškarci uopšte ne moraju. Oni su uvek na svom mestu bez dokazivanja, jer biti muškarac samo po sebi je nešto kao biti šampion i kada neko to nikada nije ni izbliza bio.

Bavim se umetničkim plivanjem. Svi govore da to i nije neki sport. Treniramo isto toliko naporno kao i trkači, samo što se naši rezultati ne mere štopericom ili prestizanjem protivnika. Nazivaju nas smešnim devojčicama i svi misle da smo „slatke“ i dekorativne i da je sve to jedan tako ženstven sport. Nikome ne pada na um da bi to mogli da rade i muškarci. To bi bio kraj sveta.

Žene u muzeju⁴⁷

Aristokratkinje, Batšebe, i polaznice škole uljudne prostitucije – ženski portreti i ženske grupe u slikarskoj zbirci Muzeja lepih umetnosti (Szepmuveszeti Muzeum) u Budimpešti⁴⁸

Uvod. Muzeji nisu samo patrijarhalne institucije, npr. poput drugih tradicionalnih institucija tipa akademija i filharmonija. Oni kao da su, u svojoj okamenjenoj nepromenljivosti, oličjenje patrijarhata po sebi. Akademska visokoškolsko obrazovanje se, koliko god sporo, vremenom ipak menja i postaje rodno osetljivo dok žene ne samo da sviraju, već sve više i diriguju i komponuju. Izgleda kao da samo muzeji ostaju petrificirani patrijarhalni odraz patrijarhalnog sveta prošlosti. Novu renesansnu ne možemo da izmislimo, mada možemo drugačije da je tumačimo. Nove slike iz prošlih vremena nemamo, a one koje su ostale, nisu promenljive.

Da li se išta može promeniti u tromoj okamenjenosti muzeja? Može. Menjaju se postavke, izložbeni temati i rodni pristupi. Promenili smo se i mi, ženska publika s kraja dvadesetog veka. Analiza prikaza ženskih likova kroz ženske portrete i

⁴⁷ Mršević Z, (1999), *ProFemina*, Aristokratkinje, Batšebe i polaznice škole uljudne prostitucije, Ženski portreti i ženske grupe u slikarskoj zbirci Muzeja lepih umetnosti (Szepmuveszeti Muzeum) u Budimpešti, no. 17-20, str 113-127.

⁴⁸ Tekst je nastao početkom 1999, tokom četvoromesečnog senior visiting fellowhip-a na Central European University, u Budimpešti.

ženske grupe u slikarskoj zbirki Muzeja lepih umetnosti u Budimpešti predlog je za novi i drugačiji pristup muzeju.⁴⁹

Muzej lepih umetnosti u Budimpešti nastao je spajanjem nekoliko poznatih i vrednih zbirki mađjarskih aristokratskih i građanskih porodica Esterhazi, Jankovich Pirker, Ipolji, Palfi. Danas obuhvata samo inostrane autore, jer se zbirka zbog velikog broja predmeta podelila pedesetih godina na zbirku mađjarskih i inostranih autora. Prva je danas smeštena u Budimskom dvorcu a druga se nalazi u Muzeja lepih umetnosti. Muzej je, od 1906. kada je otvoren, do danas, imao devet direktora, od kojih je bila i jedna žena, Klara Garaš, direktorka u dvadesetogodišnjem periodu od 1964. do 1984.

U ovom tekstu biće reči samo o slikama⁵⁰ i to iz dve muzejske zbirke – Zbirke slikarstva devetnaestog veka i Zbirke starih majstora (prerenesansa, renesansa, barok).⁵¹ Analizirano je stotinak slika iz dve osnovne grupe, slika sa pojedinačnim ženskim likom, radno nazvanom ženski portreti, iako se ne radi samo o klasičnom portretisanju lica već kompletnim predstavama žena u njihovom punom fizičkom korpusu i grupa žena. Nije analiziran prikaz ženskih likova u grupama sastavljenim od muškaraca i žena zbog nedostatka prostora.

Prozori i maramice – ženski portreti.⁵² Smatra se da portretisanje lepih žena ima funkciju sinegdohe za lepotu samu po sebi u slikarstvu uopšte. Mnogi portreti lepih žena danas se karakterišu kao predstavljanje idealne lepote u kojoj pitanje identiteta postaje nevažno. Što se tiče budimpeštanskog Muzeja lepih umetnosti, sve to manje-više ne stoji. Ženski likovi su ili identifikovani, makar delimično, makar po svom prvom imenu, ili su zaboravljene identifikacije, tj. nije zabeležen njihov identitet. Sem u slučaju nekoliko italijanskih portreta devojaka, nesumnjivo je da se radi o realnim identitetima, personalitetima i autentičnim ženskim karakteristikama. Portreti žena u Muzeju lepih umetnosti u Budimpešti, na radost savremene publike, nisu samo portreti lepih žena. One u većini slučajeva nisu uopšte ni po

⁴⁹ Ne mora sve uvek da bude podeljeno po regionima, vekovima, stilovima, eventualno autorima.

⁵⁰ Muzej inače, ima i vrednu egipatsku i antičku zbirku.

⁵¹ Muzejska postavka iz Zbirke moderne umetnosti je previše oskudna za analizu koja je sprovedena.

⁵² Portreti definišu, poput imena. Oni donose uživanje onima koji ih prepoznaju i priznanje za umetnika koji je predstavio tu ubedljivu sličnost. Portreti donose savremenima ali i nama intruderima iz nekog drugog vremena, prisustvo odsutnog lica i daju život mrtvima. Više nego bilo koji drugi slikarski žanr, portreti nikada nisu samo ono što predstavljaju nego i ono što na prvi pogled ne predstavljaju.

kom kriterijumu lepe, ali jesu strastvene, muškobanjaste, opasne, moćne, podatne, blage ili sračunato manipulativne.

Slikarski postupak izjednačavanja muškarca i kulture, žene i prirode dešava se uglavnom kroz različito definisanje pozadine, pa se tako iza ili oko žene nalaze šumski pejzaži i cveće a iza muškarca kameni portali i stubovi, statue, zgrade. Ma šta da se nalazilo iza ili oko žena, dato je kao prizor koji se vidi kroz prozor enterijera u kome je smešten ženski lik. Ona nije aktivna participantkinja ni jednog tipa tako viđenog eksterijera. Štaviše, ti „pogledi kroz prozor“ gotovo nikada nisu realistični, ne nude nešto što je npr. renesansna žena stvarno mogla da vidi kroz svoj prozor, već se uvek radi o nekom sadržinskom dodatku koji dopunjava ceo prikaz. Najrečitije je olujno ili preodlujno nebo, koje jasno govori o psihičkom stanju ženskih likova. Šumski pejzaž podvlači žensku pripadnost prirodi, omiljene ruševine starih crkava i opatija podvlače ženinu religioznost. Ulično ganjanje i javni masakri volova, ulični ratovi kamenicama, ataci razularenih mladića na ugledne prolaznike i javno prisutne prostitutke odevene u šarenu napadnu odeću, potpuno razgoličenih grudi (ono što se dešavalo na javnim prostorima renesansnih gradova, taverni, pjaceta i gildi), nikada nije predstavljeno kroz te prozore iza ženskih likova. Prozori su u stvarnosti bili veza između dva rodno podeljena sveta – javnog, kome dominiraju u potpunosti muškarci i privatnog, koji naseljavaju žene. Prozori na slikama ženskih likova očito imaju jednu drugu funkciju i nisu ni put ni most u savremenu javnost vremena kome su pripadali ženski likovi u prvom planu.

Umirenost ženskog pokreta (one ne trče, ne skaču, ne penju se, ne jašu, ne mačuju, niti bilo šta fizički rade) likovni su odraz hipoteza o fizičkoj podređenosti žene usled koje se rađa ženska antipatija ka fizičkom radu i uopšte kretanju, što je transistorijska teorija kojom polna podela rada nije prepoznata kao sukob seksualnosti i rada.

Ženski habitus⁵³ je uglavnom sastavljen od pomeranja kose ili odeće rukom, iščekivanja ili je puko poziranje, stajanje. Ženski likovi su prikazani, ako umetnik ima pozitivan stav prema njima, jezikom klasičnog tela, službene literature ili vladajuće klase, jezikom koji je vladao hijerarhijom i etiketom palata, crkava, institucija i privatnih domova. Neki vid groteske (prevelika raširena suknja koja domira slikom, prerastajući dimenzije ženskog lika je najčešća), nesrazmera između tela i glave, preobilnost ili neka slična neumerenost, pre je opšti stav o ženskom telu kao prirodnoj nesavršenosti, tj. prirodnoj groteski, nego specifično negativan stav prema određenom ženskom liku.

⁵³ Habitus se definiše kao stečene sposobnosti za kretanjem, stavovima i gestovima. Habitusi ne samo da variraju, da se razlikuju između pojedinaca i njihovih imitacija, oni posebno variraju između društava, obrazovnih nivoa, vlasništva i mode. U njima možemo da vidimo tehničke, kolektivni rad i individualne prakse pre nego samo duh i sposobnosti ponavljanja.

Što se tiče maramica, ženski likovi ih vidljivo imaju i kada poziraju i kada ne plaču. U šesnaestom veku obični ljudi Evrope su tresli nos bez maramica, ali je među građanstvom usvojeno pravilo da se koristi u tu svrhu rukav. Bogataši su, međutim, nosili vidljive maramice u svojim džepovima da javno pokazu da ih imaju, da su kulturni i imućni, da ne tresu nos ni u rukav niti rukama. Korišćenje maramica, viljušaka, posebnih tanjira za svakog člana porodice značilo je uspostavljanje društvene čistoće kroz telesnu čistoću. To je ono što je odvajalo elitu od vulgarnih. Uloga ženskih likova je bila da održe tu porodičnu disciplinu uvežbavanja elitizma kroz čistotu svake vrste, što je naročito bila uloga građanskih gazdarica.

Doktrina za žene, odražena verno kroz prikaz ženskih pojedinačnih likova je bila dugo deo stereotipa: dopustite ženama da imaju svoje vrline, i one imaju sve; dozvolite ženama da nemaju vrline i one više ništa nemaju. Suštinska jeretičarka u religijskom diskursu (femina se smatra izvedenim pojmom iz fe i minus, što znači nedostatak vere), žena se portretiše kao pripadnica škole uljudne prostitucije, kao opasna žena, građanska gazdarica, aristorkatkinja, kraljica ili samoubica. Između njih je mali korak, a ni on nije napravljen doborovljno, sopstvenim izborom i samoinicijativno, već je uglavnom nametnut kroz neumoljivost društvenih okvira.

Škola uljudne prostitucije. Meki pornić nije izum našeg doba, već je kao pandan postojećoj „tvrdoj pornografiji“ oduvek pratio vizuelno umetničko stvaralaštvo, primenjujući različite trikove da nedvosmisleno izazove određeno erotsko uzbuđenje. Pritom ne otkriva previše, nije preeksplicitan u svom izrazu da bi bio odbačen od „pristojne“ (dakle, imućne, publike). Škola uljudne prostitucije produkuje erotski provokativna umetnička dela pre svega želeći da po svaku cenu izbegne udare cenzure. Ona nastoji da ostvari puno pravo umetničkog građanstva, pa i više, ne samo toleranciju na marginama umetnosti, već i umetničku priznatost i nagrađenost, sigurno muzejsko mesto, poželjnost u privatnim kolekcijama, tačnije da je kupuje „fina“ svet. Sva izložena dela su, u tom smislu, potpuno uspešna, jer ne treba zaboraviti da dolaze iz porodičnih zbirki, nabavljenih da budu ponosno izložene u porodičnim zamkovima pogledima svojih zabrinutih (i potencijalno ljutih) supruga, svoje nevine (naročito, ženske) dece, svojih prijatelja i njihovih supruga i dece, sveštenih lica, uticajne rodbine oba pola, i sličnih cenzorskim neumoljivostima. Prošle su ispit čim su došle do nas. Koliko su pak, uzbuđivale i erotizovale, to je drugo pitanje. Rekli bismo ne baš mnogo.

Takva ciljna ambivalentnost zahteva dobro razrađene kamuflažne strategije. Kamuflaža u primerima iz budimpeštanskog Muzeja lepih umetnosti se sastoji uglavnom iz upotrebe predmeta koji impliciraju umetničke ili intelektualne sadržine, kao što su npr. muzički instrumenti (na kojima niko ne svira, već su samo deo umetničkog dekora, ili tobože svira neko na teatralan način), knjige (koje niko ne čita ili ih čita na teatralan, odglumljeni način), smeštanje scenarija u naizgled antičke enterijere i eksterijere, prisustvo antičkih figura, ruševina, stubova, pa čak

i egipatskih sfingi, prisustvo voća kao nedužnog mrtvoprirodnog dekora ali jasne dvosmislene rečitosti, pokrivenost tela koja mnogo više nagoveštava nego otkriva (sigurno nema svrhu da pokrije potpuno ili sakrije definitivno). To je ujedno situacija kada su ženski likovi, više no u bilo kojoj grupi ženskih likova, pripadnice nekih drugih nacija, mulatkinje, ciganke, temperamentne južnjakinje tamne kože i kovrdžave kose.

No, za razliku od opasnih žena, ženski likovi iz škole uljudne prostitucije nemaju nikakvu preteću karakteristiku. One su prosto podatne, čekajuće, pasivno spremne da dobrodošlicom dočekaju poglede i upotrebu svake vrste svoga tela. Ne deluju autonomno strastvene, ukoliko su strastvene uopšte, već kao da je i njihova strast samo profesionalna gluma u meri dovoljnoj da zadovolji mušteriju, ali ne i da predstavlja opasnost od manipulativnih zamki.

Mlada žena svira violu da gamba, (Jan Kopezky, 1667-1740, Nirnberg).⁵⁴ Ona, pre svega, uopšte ne svira, već gotovo obnaženog torza, zgužvane odeće (plava draperija preko zelene haljine sa čipkama) drži levom rukom violu, a desnom kao prebira po klavijaturi obrnuto obojenoj (crne dirke su veće a bele manje). Crvenilo obraza kao da joj je od alkohola. Izgleda umereno izazivački, nikako ne vulgarno ili napadno, više čekajući ono što će se izvesno desiti, a to je sigurni, dobrodošli dolazak muškarca-mušterije. Alegorija pogleda, (Jacob de Becker). Tipičan je primer za umetničku školu uljudne prostitucije. U prvom planu je potpuno naga ženska figura, gotovo bordelski pornografski u ponudbenoj pozi. Samozadovoljno se ogleda u ogledalu koga drži visoko u podignutoj ruci. U drugom planu ispred enterijera u kome se ženska figura nalazi je egipatska sfinga, a iza njega pognuta figura mladica sa plaštom koja može da se protumači i kao figura palog anđela, nebo kao pred oluju. Petra Camaro, (Theodore Chassereau, 1819-1856). Vidi se igrajuća bosonoga Ciganka, olujno nebo. Istrgnuto voće, (Friedrich August von Kaulbach, 1850-1920). Iza ženskog lika je priroda, u levoj ruci joj je korpa sa voćem u ponudbenoj pozi. Do pola su obnažene dojke. Deluje kaoo prostitutka pod velom alegorijske čednosti, u bordo somotu, sa malo nakita, mladog ali iskusnog lica. Portret Lejdi sa narandžom, (Jan van Noordt, 1620-1670). Iza ženskog lika mulatskih rasnih karakteristika je pejzaž sa olujnim nebom. Ona je data gotovo iz profila, u izazovno razgrnutoj odeći. Draperija je boje olujnog neba. Od nakita nosi bisernu ogrlicu i naušnice. Crnokosa, kovrčava, tamnoputa, punačka, punudbenim gestom drži narandžu. Portret žene sa karanfilom, (Nizozemski slikar 16v). Hladna je i proračunata, suzdržana, izazovna za poseban tip muškaraca. Muza Kleo, (Pierre Mignard, 1612-1695, Pariz). Ženski lik u desnoj ruci drži knjigu, a oko nje su rasute debele knjige, kao da je čitanje radnja nervoznog čupanja listova i razbacivanja knjiga.

⁵⁴ Vremensko – prostorna stilska pripadnost pomenutih slika naznačena je samo ovlaš i okvirno. U funkciji je informacije. U zagradi, iza naziva slika, zajedno je sa imenom autora, jer ništa od toga nije bilo u fokusu analize.

Bosonoga je. Drži ugašenu baklju kao skiptar u levoj ruci, pogledom uprtim u vis poput teatralnog iščekivanju inspiracije „od gore“, u stvari, sa osnovnom idejom izlaganja svog obnaženog tela detaljnom poglednu gledalaca. Alegorija slobode, (Francesco Furini, 1660-1646). Kao medaljon, poluobnaženi torzo, sa pomalo umornim, zajapurenim licem za razliku od belog i mladolikog tela. Na krilu, u ruci drži nakit i šestar kao simbole imućnosti i nauke, tj. slobode koju pružaju materijalna dobra i znanje, daleki odraz heterizma, školovanih prostitutki. Portret Lejdi, (Herman de Buy, 1601-1670). Raspuštena kosa, obnažen vrat i deo torza, sa crno-belom odećom u funkciji je poigravanja sa građanskom predstavom ženskog odevanja, ali sa nedvosmislenim elementom moralne raspusnosti (nemogućom kod portreta uglednih građanki), sa porukom „sve su one takve“. Ta njihova crta se može očekivati i u građanskom svetu ako je muškarci ne drže pod kontrolom. Portret Lejdi, (Jonson von Cenben, 1593-1662, Amsterdam). Ženski lik bez nakita, oskudno obučenog torza, na ivici je da bude smatrana za mladu gazdaricu. Crna pozadina, lice neatraktivne ali strastvene, podatne žene čiji se izgled nikada ne daje portretima građanskih supruga. Venera svira lautu sa kupidonom, (Parasio Micheli, 1516-1578, Venecija). Bujni ženski lik, obnaženih grudi, iščekujući pogled, zgužvana odeća koja nagoveštava radnje koje su se tu dešavale. Lautu je očigledna kamuflaža i služi kao protivteža potpuno obnaženim grudima, tipičnih za italijanske prostitutke toga vremena. Leto, (Bonifacio Veronese, 1487-1553, Venecija). Izazovno je obnažena u ponudbenoj, primajućoj pozi. Portret žene, (Thomas Lawrence, 1769-1830, London). Ženski lik je predstavljen kao lik madam u bordel, sa licem iskusne žene, nekada nesumnjivo lice lepotice. Odeća je pomalo zgužvana više na neuredan no erotizujući način, ali dovoljno upućujući da je svrha te odeće skidanje, razodevanje u funkciji proračunate erotske igre, pre nego čuvanje npr. telesne toplote ili ostvarivanje drugih svrha odevnosti. Magdalena – 1897, (Pierre Puvis de Chevannes, 1824-1898). Velika slika do pola nage ženske figure. Liči na karijatidu po bezličnom licu. Mediteranska svetlost, mediteransko plavo more i nebo, mediteranski pejzaž. Pasivno i iracionalno, nezaposleno sedi da bi prezentirala svoje anatomske savršeno telo praćeno bezličnim, beskarakternim, zapravo likovno nedovršenim licem. Sumrak, (Ludwig von Herterich, 1856-1932). Ženska figura gotovo data sa leđa u prirodnoj veličini, koja svira klavir. Odevena u crnu haljinu nasuprot čega je snežno bela koža vrata i leđnog dekoltea. Istaknut je senzualni vrat kao nesumnjivog izvora erotske energije i likovne svetlosti na crnoj nedefinisanoj pozadini. Jedna od najerotičnijih i najveštije kamufliranih slika iz domena uljudne prostitucije na koju aktivnost implicira akcentovano otkrivanje samo jedne (sigurno ne najvulgarnije predstavljene) erogene zone ženskog tela – njenog vrata.

Opasne žene. Opasne, manipulativno sposobne žene kontrolišu muškarce svojim prenaglašenim erotskim nabojem, čak i kad ta erotika nije uvek vidljivo

predstavljena. Često se radi o ružnim, muškobanjastim ženama. Iz savremene perspektive neke od njih bi se mogle okarakterisati kao „man in drag“. Strastvenost se pripisivala muškarcu, pa je strastvena žena morala da nosi izvesne muške crte. Ovi ženski likovi dati su pre likovnim jezikom muškog straha od žena nego jezikom kritike ženskih nedostataka. Ponekad su, poput kućnih ljubimaca, označeni samo jednim, prvim imenom, skraćenim na dvosložnu formu, pogodnu za pamćenje i imprativni vokativ.

Dama sa lepezom, (Eduard Manet, 1832-1883). Ružna, groteskna žena, sa starim, grubim, gotovo muškim licem. Slikom dominira ogromna raširena bela suknja nausprot crnoj kosi i istaknutim, gotovo muškim obrvama žene. Iza nje su vetrom zanjihane zavese. Portret Roze Ris, (Hans Makart, 1840-1884). Velika slika žene zastrašujućeg izgleda, sa plamtećom crvenom pozadinom iste boje kao njene usne. Razbarušena, bujna kosa, gotovo muško dominirajuće lice i superiorni pogled, ponosno upravljen pravo u gledaoce. Malenim šakama drži ogledalo i ram slike. Proleće, (Franz von Stuck, 1863-1929). Izazovna žene, rido-plave raspuštene kose, odevena samo u svoju kosu, sa ljubičastim cvećem u ruci i ljubičastim vencem oko glave, juri bele oblake. Saloma sa glavom Jovana Krstitelja, (Lucah Chranach stariji). Strastvena žena, telesnih proporcija poput deteta. Glava je predimenzionirana u odnosu na telo; kosa je obavijena poput zmija oko njenog vrata i tela. Čudan šešir sa pufnama po obodu, nakrivljen je na jednu stranu. Ona je u odaji, a kroz prozor se vidi apstraktno divalj, negostoljubiv, u potpunom meteorološkom miru, pejzaž sa stenom, jezerom i šumom. Eva, (Hans Balduing Grien, 15 vek, Strazbur). Pandan je Adamu. U prirodnoj je veličini. Plava, sa botičelijevski rasutom bujnom, plavom, raskošnom kosom, lukavog osmeha žene koja zna kako se ostvaruju ciljevi uz pomoć manipulacije strastima, nimalo ne žaleći ni za čim, za razliku od Adama koji očajan, budalasto zuri iznad glave ne verujući šta mu se i desilo. Ona drži levu ruku sa grančicom i jabukom preko genitalija na način koji izgleda kao da će svakog momenta da je pomeri, više u otkrivajućoj nego prekrivajućoj pozi. Telo je dato u toploj gami, anatomski korektno. Pozadina je tamna i nedefinisana. Venera, (Lorenzo Costa, 1460-1535, Mantova). Ženski lik predstavljen u istoj pozi kao Eva. Ima manipulišući, lukavi pogled, bez pandanske muške figure Adama. Lili, (John Quincey Adams, 1874-1929). Monumentalna slika ženskog lika u prirodnoj veličini. Oskudno je odevena u čipkastu providnu draperiju. Opasna, izazovna, bosonoga žena je starija, iskusna, crnokosa, iza koje je mermerni blok kao simbol kuće, koju ona stiže i osvaja preko osvojenog muškog vlasnika. Portret Lejdi kao alegorije vernosti, (Mateo Roselli, 1578-1650, Firenca). Na tamnoj pozadini, grubog lica gotovo muških crta, drži u naručju obrgljeno psetance. Zastrašujuća je u svojoj rešenosti, suprotno od navodne ženske povodljivosti i nestalnosti, što je naglašeno muškim crtama lica. Dijana, (Bartholomeus Spranger, 1546-1611, Antwerpen). Opasna, obnaženih grudi, sa strastvenim facijalnim grčom koji joj ruži lice. Desnom rukom podiže dojku, prekrivenu potpuno providnim velom, kao

na ponudu. Žena sa cvećem, (Camille Corot, 1796-1875). Prestarela, razgolićena bista, namerno nesavršene lepote, sa senzualnim usnama, zavodničkim pokretom ruke se dodiruje po kosi. Portret Magdalene, (El Greko, 1541-1614). Ženski lik je u svetloplavoj odeći sa belim velom. Obnaženog je torza, sa zgužvanom, neurednom odećom. U krilu drži knjigu i na njoj lobanju. Iza nje je stena sa bršljanom kojeg vetar kao da otkida od podloge. Nebo se iznad nje otvara (nebo je iste boje kao i njena odeća), a iza nje je pejzaž kao sa druge planete: pustoš, planeta iznad horizonta. Sa plavom, raspuštenom kosom, pogledom punim iščekivanja, ona je ženski lik hladne erotike, uprkos tome što je na slici sve uzburkano i uzvitlano, u čemu i leži njena opasnost. To je žena koja uzrokuje probleme ostajući naizgled njima nedodirnuta. Porcija, (Firentinski slikar 17 vek). Crna slika, crna kosa, crna haljina, kontrast sa blestavo belom kožom torza, raspuštene kose. Cela figura je koncentrisana na kutiju sa nakitom nad šta se nadnosi kao da se greje na plamenu. Oličenje je gramzivosti.

Vladarke i aristokratkinje. Antički model za ženu vladarku je bilo teško naći. Minerva, iako poznata po hrabrosti i mudrosti, što se smatra poželjnim karakteristikama vladara, nije bila ni supruga, ni majka, pa nije mogla da posluži svrsi. Dijana je bila previše moćna boginja, neodgovarajuća zbog svog uživanja u lovu i sukoba sa ostalim bogovima. Mnogo je bilo lakše njihovo portretisanje poput luksuznijih građanki kojima nikakav poseban uzor nije bio potreban. Tako su vladarke varirale između tipa opasnih žena (vojvotkinja od Ričmonda) i gazdarica (kiparska i ugarska kraljica).

Portret Frensis Stjuart, vojvotkinje od Ričmonda i Lenoksa, (Sir Peter Lely, 1618-1680, Utrecht). Kompletan ženski lik je u prirodnoj veličini. Moćna, opasna žena, sa teškom draperijom, koja pada pored nje. Torzo joj je obnažen do početka grudi, gde počiva krupan biser u funkciji priznanja i zaslužene nagrade njenih telesnih kvaliteta. Iza nje je kućno stepenište, teška draperija, a u mermernom reljefu predstavljeni su kupidoni. Jedna je od žena koje su prodrle u aristokratske domove koristeći svoju strastvenost kao manipulaciju sa muškarcima kao imaocima i davaocima društvenog statusa i imanja. Portret žene grofa Kalmana Naka, (Friedrich von Amerling, 1803-1887). Slika monumentalnih dimenzija, sa ženskim likom odevenim u crni baršun, teški somot, bisere. Veliki kućni pas pod njenom levom rukom je simbol domaće vlasti. U desnom uglu je pisači sto sa pisačim priborom spremnim za upotrebu kao simbolom njenog obrazovanja ali i kontrolom nad kućnim finansijama. U pozici je iščekivanja. Teške zavese iza nje su kao granice unutrašnjeg sveta u kome je gospodarica. Portret Barbale Kirchlener, žene Imre Sentđerđija, (Ferdinand Georg Wardmueller, 1793-1865). Nositeljka porodičnog nakita, odeća crno-belo, blago zatupast karakterni izgled, crvena baršunasta fotelja, neutralna pozadina. Infantkinja Margarita Tereza, (Žan Batista Mortiner del Mizo, 1611-1667, Madrid). Slikom dominira groteskno velika, raši-

rena suknja, tamni tonovi preovlađuju izuzev zlatne infantkinjine kose, na levoj strani je jedva vidljiva pozadina, odlučno dečje lice uvereno u sve što su je učili, tipična ideološka posvećenost mladih žena. Portret imperatorke Marije Ludovike, (Friedrich Heinrich Fueger, 1751-1818, Beč). Hladna, utegnuta, bezlična pored praznog trona na koji se posesivno oslanja desnom rukom. Portret Katarine Koronaro, kiparske kraljice, (Đentile Belini, 1429-1507). Stariji ženski lik, snažnog karaktera, u drastičnoj suprotnosti sa prethodnim beskrvnim prikazom, očito komandujuća žena, neobičan zmijoliki nakit obmotava njen torzo. Da nije krune i nakita, bila bi po karakterološkoj pripadnosti najsličnija kategoriji građanskih gazdarica. Portret Aleksandre Pavlovne, supruge Palatina Jozefa, (Ruski umetnik 19v). Lik beznačajne lepotice odevene u roze i belu čipkanu odeću, smeštene u sliku u obliku medaljona, pejsaž iza je šumski. Ugarska kraljica Marija (Umetnik legende Marije Magdalene, najverovatnije slika nastala oko 1530). Kraljica najsličnija građanskim gazdaricama u svojoj crno-belom čedno zakopčanoj odeći i svom odlučnom licu preduzumljive žene naučene na odgovornosti donošenja odluka i zapovedanja. Neobično savremno izgledajući lik, i za današnje posetioce jedan od zaštitnih znakova Muzeja lepih umetnosti.

Devojčice i devojke. Mlada devojka sa belim šalom, (Gustav Dore, 1832-1883). Ženska figura je postavljena dijagonalno od gornjeg desnog do donjeg levog ugla u pozi teatralnog iščivanja, nebo je u predolujnom stanju iako devojku još obasjava sunce. Ispod ruke joj je knjiga i lepeza, oko nje uskomešano drveće koje čini suprotnost utegnutoj odeći koja ističe njen mladalački vitak struk. Portet devojčice, (August Renoir, 1841-1919). Prolećni valer tople game, smirenost, dečja praznina izraza. Čekajuća devojka, (Johann Mathias Ranftl, 1805-1854). Mala slika seoske devojke koja sedi smireno u prirodi, ruralni ambijent, ona sedi na početku drvenog mostića ili ostacima nekadašnjeg mosta, pogled u desno, čeka. Prodavačica vode (Francesco Goja, 1746-1828). Jednostavna mlada žena iz naroda sa dve posude sa vodom, prirodna u prirodnom eksterijeru, tako teško dostupnom građankama. Portret slikareve kćeri, (Christian Seybold, 1690-1760). Jedan u nizu portreta sasvim mladih predtinejdžerskih devojčica, bez nakita, zelena, jednostavna odeća, plava začesljana kosa, obesnost mladosti, lišena potpuno erotike. Spavajuća devojka, (Domeniko Feti, 1589-1624, Venecija). U prvom planu je sto sa draperijom boje starog zlata, devojka spava sa velikom maramicom u ruci, kao da je pre no što je usnula, plakala. Glava mlade devojke, (Jan Lievens, 1607-1674, Amsterdam). Duhovit dečji pogled uprt u vis kao u pokušaju da se obuzda praskanje u smeh.

Većina tih slika žena nisu portreti određenih osoba već neproblematiznovani objekti koji se slažu sa idealom mladalačke ženske lepote. Depersonalizacija kao instrument predstavljanja idealizovane lepote nije samo rezervisana za ženske portrete. Muzej lepih umetnosti poznaje i nekoliko takvih muških likova u sličnoj

funkciji. Nijedan neidentifikovan muški portret nikada nije okarakterisan kao univerzalna predstava lepote, sama sebi svrha. U Muzeju lepih umetnosti u Budimpešti ima više takvih muških likova, npr. to su portreti muškaraca Albrehta Direra, Sebastijana del Pjomba, Đordonea.

No, renesansni portret lepe žene nije samo jednostavno portret sa ženskim likom radije nego sa muškim. Ženski subjekt predstavlja scenu za diskutovanje posebno teškog pitanja o predstavljanju lepote po sebi.

Sa nakitom i kožom boje slonovače, ali pocrvenelom, služi da provocira mentalnu rekonstrukciju ne same žene kao takve, nego predstavlja argument u raspravi (dakako između muškaraca) šta je ženska lepota. Ocene te vrste oduvek su se smatrale kao neprikosnoveno „pravo“ muškaraca. U tom slučaju predstavljena je forma i karakter individualne žene kao lutke, prikaza savršene ideje (da li je potrebno pominjati uopšte, samozvanog) muškog „znalca“, karta bačena na sto drugim muškarcima za izjašnjavanje, slaganje ili neslaganje, progonoziranje pravaca njenih promena, neminovno dolazećih tokom vremena i životnih uloga.

Portret Lejdi, (Italijanski umetnik 16v), portret Lejdi, (Tintoreto 16v), portret devojke (Palme Vekio), portret devojke, (Sebastiano del Piombo, 1485-1547, Rim), portret Viktorije Farneze, (Venecijanski slikar 1515) duhoviti su likovi mlade žene koja još nije prestala da se igra. Njihova zajednička karakteristika je da su sve mlade; nisu gazdarice ni prostitutke, ali su mnogo bliže da u budućnosti pređu u drugu kategoriju; bez nakita, malo obnažene biste, rukom razgrću odeću pokretom koji može da bude i pokrivanje i otkrivanje.

Gazdarice. Za građanske puritance žena nije više bila posuda greha, babilonska kurva čija je seksualnost zastrašujuća i smrtonosna, nego pomoćnica muškarca, prva i najvažnija saradnica, druga po autoritetu i primarna za uspostavljanje i održavanje domaće čistote. Puritanci porodicu smatraju nezamislivo važnom za političku, ideološku i religioznu indoktrinaciju, što podrazumeva grubo izjednačavanje žena i muškaraca u sprovođenju tog zajedničkog porodičnog projekta.

Domaća scena u koju su sve građanske gazdarice smeštene je mistifikovana privatna sfera, po našim današnjim shvatanjima, politizovana i učinjena ideološkim konstruktom. Žena je definisana kao svojina muškarca, kontrolisana i disciplinovana zakonom koji je zahtevao od žena zatvorena usta (ćutanje, tišinu, nesuprotstavljanje autoritetu oca i muža, i posebno, odsustvo javnog ženskog nastupanja), zatvoreno telo (nevinost pre braka i čestitost, tj. vernost mužu, u braku), i život u zatvorenom prostoru (ograničeno kretanje na kućni prostor i gotovo potpuna ekskluzija iz javnog prostora), ograničenost na privatni domen.

Građanski portreti gazdarica ogledaju proizvodnju normativizovane žene, u okvirima diskurzivne prakse građanske elite u ekonomskom usponu. Samo takva žena, paradoksalno (potpuno odevena, od tela se vide samo šake i lice), predstavljala je klasično žensko telo, „završeno“, kako kaže Bahtin. Dokazi te završenosti, dakle

klasičnosti građanskih gazdarica, odnosno njihovog normativnog konformizma, su zatvorenost tela, zatvorenost usta i zatvorenost u kući.

Žena je, različito od muškarca, proizvedena u imovinsku kategoriju, koju konceptualizuje samo zemlja ili neki drugi vredni svojinski resursi. Nagrada za njeno aktivno i kooperativno prihvatanje takve društvene i porodične uloge je dodela (ako ne baš i simetrična, egalitarna podela) muževljevog društvenog i imovinskog statusa. Trampa ženske autentičnosti i slobode za neslobodu, koja pruža u datim društvenim okvirima najveću i jedino moguću slobodu i ugled za ženu, bio je standardni sadržaj prestacije istorijskog društvenog ugovora među polovima građanske klase.

Kako je došlo do njega? Gradovi su sve više prisiljavali žene da žive u zatvorenim domaćinstvima i ograničavali su prava žena da donose ekonomske odluke. Porast podele na domen javnog i privatnog je podela u kojoj su polna podela rada i seksualno potčinjavanje žena očigledno univerzalni delovi kulture opadanje porodice kao ekonomske jedinice proizvodnje i porast mnogih novih jedinica proizvodnje koji su polno podeljeni. Odvaja se proizvodnja od potrošnje, rad od kuće, domaći rad od rada spolja, javno od privatnog. Diskvalifikacija domaćeg rada kao rada, pojava kućne pomoćnice kao zamene za ženu u domaćinstvima srednje klase, pomeraju rad u pravcu ekskluzivnog muškog javnog domena. Zbog svoje male uloge i učestvovanja u gradskoj ekonomiji, žene su bile male ekonomske vrednosti izvan uloge porodične, supružanske saveznice i muževljeve saradnice u sticanju njegove imovine.

Dužnosti žene, van tog proizvodnog ali nepriznatog rada, bile su takve da je bilo od najveće moguće važnosti da njena reputacija ne bude ni na koji način okrnjena ili okaljana nikakvim, ma i najmanjim skandalom. Muškarci su, na najbolji način, izbegavali da njihove žene dožive ma kakav skandal držeći ih u kućama, ograničavajući njihovu javnu pojavu. Žene su bile smatrane kao moralno slabe, mentalno nestabilne i lako povodljive u nemoralno ponašanje. Muškarci su sve činili da drže žene izvan zanimanja, koja bi zahtevala pokretljivost i javno predstavljanje. Od njih se očekivalo da izvršavaju naređenja koja su im data. Ona je apsolutno poslušna ne samo u izvršavanju njegovih eksplicitnih zapovesti već i onih neizrečenih zapovesti. Sve žene su poslušne ako muževi znaju da se ponašaju kao muževi – dominantni slogan je tog vremena i građanske kulture.

Nevinost i čestitost (*virginity and chastity*) – obe stoje nasuprot seksualnom promiskuitetu namećući delimičnu ili potpunu ograničenost seksualnih aktivnosti.

U petnaestom veku (1496. detaljno opisana) tipična je, za to vreme, ženska obuća za izlazak, tzv. *zokolli*. Cokoli su bile prvobitno visoke kao tri muške pesnice, a u 17. veku su visoke koliko dve stopala. Prvobitno je njihova funkcija bila da sačuva dugu žensku odeću od blata i prljavštine koje su tekle ulicama. Ima nagoveštaja da su u Veneciji, gde su se najduže zadržale dostigavši nesrazmernu visinu, smatrane samo još jednim od izraza ljubomore venecijanskih plemića koji

su na taj način onemogućavali ženama da se kreću same u javnom prostoru ili makar da budu nevidljive kada izlaze. Morale su da se oslanjaju na dve služavke da ne bi pale, hodajući i tako pomognute, mukotrпно i sporo.

Nevinost pubertetske, neudate devojke je bila roba za budućeg muža i vlasnika (pasivna nevinost koja odgovara sistemu patrijarhalne kontrole). Ne samo da je puritanski muž posedovao žensku seksualnost u braku, nego je posedovao unapred. Cena koju je plaćao je davanje skoro jednakog položaja supruzi, građanskoj gazdarici, koja je uspešno „istrčala trku“, doživotno u saglasnosti sa zahtevima *virginity and chastity*. Otuda ženska novopronađena snaga u likovima gazdarica oličena možda najbolje u likovima poput Benigne Mizinger, Margerite Merte i Margarete de Ger, koje su zadržale svoja oba imena iako udate, iskazujući snagu svojih ličnosti, jer su platile punu cenu društvenog ugovora svoga doba, i komandujući, jer su gazdarice muževljevog doma.

Interesatno je da u muzejskoj prodavnici razglednica nema nijedne reprodukcije te impresivne povorke u crno-belo odevenih gazdarica, kao da, budući neerotične, nemaju danas nikakvu drugu vrednost čime bi se prodale.

Portret Benigne Mizinger, žene Mihaela Fiklera, (Švapski slikar, 1531). Žena snažnog izraza, srednjih godina, bez nakita, očigledno komandujuća, sa jasnim izrazom ženske snage, odevena skromno građanski, potpuno pokrivena kose, na plavoj pozadini, tipična gospodarica građanskog doma i poslova, na slici malih, kućnih dimenzija, koja zrači neskrivenom dominacijom ženskog lika. Portret Margarete de Ger, žene Jakoba Tripa, (Nicolaes Maes, 1634-1693, Amsterdam), stara, bez nakita, sa velikom belom kragnom kao jedinim ukrasom, obučena u crno, sedi u neudobnoj fotelji, gazdarica. Portret Lejdi, (Thomas de Keyser, 1596-1667, Amsterdam). Gazdarica, punačka, u crno odevena žena bez nakita, očigledna životna veteranka. Portret žene, (Nicoles Elias Izkenay, 1591-1653, Amsterdam). Gazdarica u crno odevena i zakopčane do guše, u levoj ruci maramica, čipkana kragna, gotovo u prirodnoj veličini, dominantna žena. Portret Lejdi Tornhil, (Viljem Hogarth, 1671-1761, London). Gazdarica, u crno odevena, nagovešteno nekadašnje lepuškasto devojačko lice armirano čvrstinom i vrlinom. Portret gospođe Keneta Marčisona, (Sir Henry Roeburn, 1756-1823, Edinburg). Gazdarica. Portret žene, (Viljem Drost, 1633-1664, Amsterdam). Gazdarica, nositeljka porodičnog nakita, opasna žena ali ne na erotski način, već na način posedovanja društvene moći, imovine i položaja, čedno obučena i zakopčana do grla i do samih početaka šaka. Portret mlade žene, (Johannes Ponwelsz Moreelse, 1571-1638, Utrecht). Mlada gazdarica, crna odeća zakopčana do grla, bela kragna, nema baš nikakve pozadine što ukazuje da nema prošlost pa ni drugih misli van sadašnjosti doma njenog supruga. Portret Margarite Merte, žene Hajnriha Pilgrima, (Nicolas Neufchetel, 1527-1597, Nirnberg). U prirodnoj veličini, skroz u crnoj dugoj odori, zakopčana do grla, mlada žena u enterijeru, nema nakita, skrštene ruke, odlučna u svojoj ulozi gazdarice.

Samoubice. Iako se možda, kako priče kažu, nisu sve samoubile, jasna je njihovih zajednička likovna predstava kao uzročnika sopstvene smrti. Ili je u pitanju grešni život (Lukrecija), ili previše strasti (Kleopatra), ili premalo istih (devica). Smrt Kleopatre, (Domenico Puligo, 1492-1527, Firenca). Zla, strašna žena, razgolićena kao simbol greha, zmija je ujeda za golu dojku, predstava opomene drugim ženama. Devica u žalosti, (Hans Baldung Grien). Samrtan izraz lica hladne game boje leša, kroz njene grudi prolazi koplje, cela slika je hladne game, svetao je i topao jedino oreol iznad njene glave, ruke stisnute u molitvi ili odbrani od spoljne sile, potpuno obučena u zeleno i belo, pozadina apstraktno tamna, iznad glave sasušena grana kao simbol njenog besplodnog, dakle promašenog života. Lucretia, (Master of the Holy boold, 1500-1520, Briz), samoubica, nož ili mač zariva sebi između obnaženih grudi

Dr Kej Skarpeta.⁵⁵ Književni lik dr Kej Skarpete je delo Patriše Kornvel (Patricia Cornwell), američke autorke top krimi bestselera devedesetih godina. Do sada je objavila devet knjiga⁵⁶, uglavnom iz tzv. „Skarpeta“ serije za šta je dobila sve najvazije književne nagrade, dodeljivane autorima krimi romana angloameričkog jezičkog područja. Sva njena dela se odlikuju visokim, gotovo prepotentnim, i na momente za običnog čitaoca, nečitljivim nivoom stručnosti iz oblasti medicine, farmakologije, kompjuterske tehnologije, kriminalističkih tehnika, posebno tehnike mikrotragova i hemijske, spektarske analize, što je očito u funkciji postizanja „nivoa“, poput muzičkih instrumenata i antičkih stubova iz škole uljudne prostitucije. Milionska čitalačka publika njenih knjiga, među kojima su i muškarci, očarana je do obožavanja njenim glavnim likom, dr Kej Skarpetom.

Doktorica Kej Skarpeta je, za krimi romane, neočekivane profesije. Ona je „chief medical examiner of Virginia“, što je kao zanimanje teško prevodivo, jer nema paralelu u domaćim zvanjima, ali u svakom slučaju, opisno rečeno, dr Skarpeta je glavna za forenzične obdukcije u državi Virdžinija. Neočekivano je da, van onoga što se od osobe tog zanimanja očekuje (da odrede uzrok i vreme smrti), dr Skarpeta aktivo učestvuje u istrazi do te mere da je u svakoj knjizi njen život neposredno u opasnosti, u sukobu sa opasnim kriminalcima ili perfidnim ubicama iz strasti ili koristoljublja.

Kej Skarpeta je socijalni šampion, tj. „ništa nije tako uspešno kao uspeh“. Kroz šesnaestogodišnje visokoškolsko školovanje na najboljim univerzitetima Amerike (posle diplome na koledžu, došla je diploma iz medicine, pa prava, a zatim i specijalizacija iz patologije) nije samo prokročila put u najviše profesio-

⁵⁵ U stvarnom životu Patriša Kornvel je bila novinarka u krimi rubrici lokalnih, ričmondskih novina i šest važnih godina, kompjuterska analitičarka kod glavnog patologa Virdžinije (chief medical examiner of Virdžinija).

⁵⁶ Post mortem, Body of Evidence, All that remains, Cruel and Unusual, The Body Farm, From Potters Fled, Unnatural Exposure, Hornett's Nest, Cause of Death.

nalne, elitne (čitaj, muške) krugove državne administracije. Kej Skarpeta je, kao pravi produkt američkog sna, iako dete skromnog italijansko-iseljeničkog porekla, ne samo ušla među elitu, već je postala jedna od najboljih i nezamenljivih. Njen metod rešavanja slučaja podrazumeva aktivno učešće od momenta prvog uviđaja na mestu ubistva do poslednjeg momenta, uglavnom lične egzekucije zla kao čina legalne samoodbrane.

Kej Skarpeta, sem što je obdarena neobičnom radnom energijom, potpunom profesionalnom posvećenošću, ali i ženskom intuicijom, odlično barata kompjuterom, odlično puca iz vatrenog oružja i odlično saraduje sa muškim kolegama. Dok joj prve tri karakterne osobine omogućavaju rešavanje krimi slučajeva na profesionalno-intelektualnom, intuitivnom planu, druge tri joj neposredno spasavaju život u dinamičnim akcijama neposrednog susreta sa kriminalcima.

Iako je Patriša Kornvel lezbejka⁵⁷, za njenu krimi produkciju se ne bi moglo reći da spada u novi podžanr tzv. lezbejskog krimića. Naime, glavna junakinja, dr Kej Skarpeta, je heteroseksualna, a i scenario ne obuhvata mariginalizovana mesta gej subkulture, već najviše društvene krugove moći i odlučivanja. Nagoveštaja ka kretanju u pravcu lezbejskog krimića ima sve više u njenim novim knjigama u kojima na scenu stupa njena sestričina, lezbejka Lusi, kao njena naslednica, koja je aktivno učestvovala u rešavanju Skarpetinih slučajeva još od svojih tinejdžerskih dana. Kako serija teče, Lusi pohađa FBI akademiju. Čvrsto rešena na svaki način da se bavi pravim stvarima, tačnije progonom kriminalaca, naročito ubica, radi na isti, paradigmaticno elitistički, način svoje slavne tetke Kej Skarpete. Ta, kako se pokazalo, za publiku opojna, paradigma podrzumeva najviše, najbolje školovanje sa najboljim mogućim uspehom, praćeno najvišim mogućim podrškama (čitaj, „vezama“) sa tetkine strane, kombinovano sopstvenim najboljim mogućim talentima i potpunom profesionalnom predanošću.

Iako bez prave konkurencije, jedna od globalnih ženskih ikona trivijalne književnosti devedesetih godina, dr Kej Skarpeta, još nije dospela na film. Trenutno su u toku pripreme, a na mnogim internet dijaloškim listama (krimi, književnim, lezbejskim, feminističkim, filmskim, medicinskim i sl), vode se žučne rasprave (u kojim učestvuju neverovatni brojevi od par stotina hiljada lično zainteresovanih) koja bi glumica mogla da dobije tu čast da glumi dr Skarpetu, pri čemu je jedino sigurno da se očekuje da Džodi Foster igra ulogu Lusi. Otkriće dva severnoitalijanska portreta u Muzeju lepih umetnosti u Budimpešti, doprinos je autorke ovog

⁵⁷ Dodatna pikanterija iz privatnog života Patriše Kornvel je da zamalo nije postala žrtva ubistva iz strasti agenta FBI-a visokog ranga. On je naime, gonjen ljubomorom što ga je napustila njegova prijateljica zbog Patriše Kornvel, pucao na nju kao svoga „konkurenta“. Za to zlo delo je na suđenju koje su pratili milioni „zaradio“, po američkim drakonskim zakonima, par decenija zatvora, što sve ukupno sigurno nije odmoglo popularnosti knjiga Patriše Kornvel. Ona je, na očajanje svoje čitalačke publike, u svojim poslednjim knjigama, privremeno prestala da glorifikuje Lusin uspon u FBI karijeri.

teksta tim diskusijama u pravcu razrešenja osnovne dileme, kako dr Kej Skarpeta treba da izgleda, prateći kako je njena književna „majka“ Patriša Kornvel ocrtala. Dakle, dr Skarpeta je plavokosa žena srednjih godina, severnoitalijanskog porekla, ambiozna, uspešna, efikasna, prodornog intelekta, beskompromisna životna fajterka na strani *law and order-a*.

Portret Lejdi, (Alesandro Alori, 1535-1607, Firenca). Severnjački svetlo lice i kosa, zakopčana do guše, malo diskretnog nakita, kosa skupljena u punđu i začesljana. Možda preblaga za dr Skarpetu? Portret Lejdi, (Agnole Bronzino, 1503-1572, Firenca). Intelektualno čelo, hladan analitički pogled, zakopčana do grla u bogatu odeću ali bez nakita, oličenje unutrašnje čvrstine. Možda idealan lik za dr Skarpetu?

Intelektualke. Za razliku od ženskih likova iz škole uljudne prostitucije, ženski intelektualni likovi ne zrače nikakvom erotikom, nikakvom podatnošću, niti ma kakvom pozivajućom ženstvenošću. One stvarno čitaju, odnosno koriste knjige, koje nisu u funkciji dekora ili kamuflaža za nešto drugo. Toga drugog nema. Intelektualni ženski likovi nikada nemaju nista drugo sem sadašnjeg momenta posvećenosti intelektualnim sadržajima.

Sveta Katarina Aleksandrijska, (Marco Baseti, 1503-1530, Venecija). Potpuno obučena stojeća ženska figura sa knjigom u desnoj ruci i perom u levoj, bosa je što je simbol životnih teškoća u ostvarenju svojih visokih ciljeva i nikako nije u uobičajenoj funkciji ženske bosonogosti, tj. u funkciji nesputane erotike, pejsaž je nestvaran, geometrijskih oblika. Marija Margareta čita, (Majstor ženskih figura 16v, Meklenben). Mala slika minucioznog slikarskog rada, ženska figura kao obasjana knjigom koju drži poluotvorenu u rukama, precizno urađen nakit, u prvom planu zapravo ukrasni predmet, simbol dragocenosti znanja koji se stiče iz knjige, kao i da znanje može da se stiče samo u ambijentu ležerne imućnosti i bogatstva. Sveta Barbara, (Holandski umetnik, 1530). Knjiga u levoj ruci, palmova grana u desnoj, odeća iako je draperija, kroja je kao da je viteški oklop što je nedvosmisleni nagoveštaj njene posvećenosti viteško-monaškog tipa, iza su daleke ruševine na steni, a u neposrednoj blizini terasa stambene zgrade.

Ženske grupe. Slike sa kompozicijom, sastavljenom isključivo od ženskih likova, mnogo su ređe od onih sastavljenih od isključivo muških likova (scene iz bitaka, lovova, poljskih radova, krunisanja) ili muških i ženskih zajedno (satiri sa bahantkinjama, otmice sabinjanki, porodične scene, pučki, karnevalski, kafanski prizori). Udruživanje žena u zajedničkim pothvatima, ženska solidarnost ili bar privremene empatične veze razumevanje nemaju pravog odraza u slikarstvu, što se retko dešavalo i u životu, budući nepriznate, neprihvatljive pa i nedozvoljene. Najčešći prihvatljiv i shvatljiv razlog za ekskluzivitet ženskih grupa je, tokom dugih vekova, žensko kupanje. Muzej lepih umetnosti ipak nudi par potpuno

neočekivanih prizora izvan higijensko-erotičnih, alegorijskih ženskih brćkanja po vodi. Nalazimo natruhe lezbejske povezanosti u atmosferi tih slika, možda ne zato što je tamo stvarno ima, već što je tamo smešta čežnja gledaoca za njima. Na šta kao gledaoci imamo pravo, ma kog pola da smo.

Lezbejske neočekivanosti. Mistično venčanje svete Katarine Aleksandrijske, (Lucas Chranach stariji, 1472-1553, Vajmar). Sliku čine pet ženskih likova i mali Hristos u majčinom krilu i zvanično, ona predstavlja „venčanje“ svete Katarine sa malim Hristom. Međutim, ceo prizor izgleda, pre kao venčanje Katarine i Marije nego Katarine i malog Hrista. One daju zapravo jedna drugoj ruku, a dete između njih ne narušava njihov odnos svojim pasivnim prisustvom, funkcionišući najviše kao tematsko opravdanje. Obe žene imaju gotovo dečja lica, iza njih je nestvaran pejzaž sa usponom anđela, svedoka venčanja. Sve žene su potpuno obučene. Katarina je u prvom planu u zlatnoj odeći i sa mačem, simbolom svoga, gotovo muškog društvenog statusa. Grofica Manfredi predstavlja porodicu vojnika, (Thomas Stothard, 1755-1854, London). Neobična slika malih dimenzija, jakog emotivnog naboja, sa očiglednom temom ženske nežnosti. U prvom planu su dve sedeće ženske figure koje se drže za ruku u neobičnom momentu zajedničke empatije, sličnih lica, sličnih godina i telesne građe (osnovni princip homoseksualnosti je da „isto privlači isto“). Oko njih je četvoro dece, u pozadini je olujni pejsaž. Između te oluje koja besni na horizontu i dve emocijama povezane žene, kao anđeo čuvar nalazi se vojnik u, par vekova uveliko zastarelom oklopu, oslonjen na mač, koji posmatra prizor sa blagonaklonim odobravanjem. Žena i deca su njegovi, ali on očigledno groficu ne doživljava kao ma kakvu pretnju svom neprikosnovenom statusu muža i oca, obasjan toplom gamom koja zrači iz središnje scene sa dve žene, a nesvestan udaljene oluje koja se nadvila nad prizor trenutne sreće. Madona i dete i sveta Roza od Lime, (Hoze Anatolinez, 1635-1675). Slika monumentalnih razmera predstavlja zapravo ono što danas možemo da shvatimo kao majčinstvo dve žene, kao ženski par angažovan u podizanju zajedničkog deteta. Saloma, (Francesco Custici, 1575-1626, Sijena). Slika velikih dimenzija sa dve ženske figure u prirodnoj veličini, očigledno emotivno povezane, gotovo simbiotički zavisne jedna od druge. Ona anonimna, iz drugog plana, nosi baklju kojim osvetljava Salomi put a drugom rukom joj direktivnim pokretom kažiprsta ukazuje kojim putem da ide, tako da je ona očigledno ta koja stoji iza Salominih odluka. Saloma, u prvom planu u krvavo crvenoj haljini, nosi odsečenu glavu sveca na tanjiru, osvrćući se preko ramena, kao da traži podršku od žene koja je iza nje. Obe su u mraku, osveteljene samo bakljom koju okrenutu na dole (element crne mise) drži druga žena, u nedefinisanom zatvorenom prostoru.

Kupačice, Batšebe i mame. Kupačice (Henry Lerolle, 1848-1920). Tri žene u gotovo prirodnoj veličini, impresionistička slika, ženska tela su izvor svetlosti,

prva ulazi u vodu u sredini slike koja je ujedno i svetlosno jezgro, druga sedi na obali i ona je kao u senci, treća se skida i sprema da udje u vodu i donosi svetlost, pejzaž je rečni ili jezerski. Žene na plaži, (Rupert Bunny, 1864-1947). Tri ženska lika kao da se pate na hladnoj, vetrovitoj plazi pod nebom koje naslućuje oluju. Sunce obasjava drugu obalu dok je plaža i ženska grupa u senci oblaka. Središnja ženska figura koja kao da prkosi i uživa u vetru a u stvari je i sama izvor vetra, druga kleči naga u plicaku i očigledno se ne usuđuje da pliva po sve hladnijem i vetrovitijem vremenu, a treća, obučena, prikuplja odeću razbacanu vetrom po plazi. Osim središnjeg ženskog lika, ni jedna ne uživa, u očiglednim „otkud ja ovde“ pozama, dok i ta u sredini ima više jednu inatsku rešenost da uživa po svaku cenu, pa šta košta da košta, bilo hladno ili ne, opasno ili ne. Batšeba u kupatilu, (Aurelio Lomi, 1556-1622, Piza). Tri žene se bave Batšebinom higijenom, a druge dve se nalaze u drugom planu, jedna kao da prilazi a druga posmatra. Olujno nebo u pozadini podudara se valerski sa teškom draperijom iza Batšebe. Mračno je kao za vreme ili neposredno pred oluju. Žena koja briše Batšebinu desnu nogu kao da je napeto spremna da skoči, iščekujući nešto da se desi, nervozno pogleda u stranu. Batšeba u kupatilu, (Sebastiano Rici, 1708-1711). Obuhvata pet ženskih likova od kojih je u sredini obnažena Batšeba. Iako četiri sluškinje obavljaju neke radnje koje podrazumevaju fizičke dodire sa Batšebom (češljanje, brisanje), one nemaju nikakav međusobni odnos, i zapravo su potpuno emotivno i akciono odvojene i ceo prikaz nema nikakvu žensku atmosferu. Osim predstavljanja nage ženske lepote, smeštene u antički polueksterijer, nema neku drugu sadržinu, pa pripada najviše školi uljudne prostitucije. Tri gracije, (Batista Naldini, 1537-1591). Prizor ženske povezanosti koja nije dovoljnog intenziteta da odoli kupidonovoj streli, koliko god dve drugarice pokušavale da odgovore treću, ona veselo stupa pravo ka svojoj sudbini bez obzira na ženska nastojanja da je od toga spasu. Materinstvo, (Eugene Carriete, 1849-1906). Ženski i dečji lik srasli u jajolikoj zajedničkoj formi, detetovo lice odražava nekakvu melanholiju gotovo tihu patnju a majčino lice pomirenost sa datom situacijom. Materinstvo, (Maurice Denise, 1870-1945). Tri ženska lika, kao isklesana u kamenu, majka je dijagonalna, oko nje dve žene, dete u majčinom krilu, nema nikakve ženske atmosfere niti intime, oni bi isto tako mogli da budu i tri muškarca sa detetom. Baka i unuk, (Pierre Bonard, 1867-1947). Baka u drugom planu kao tamna figura orijentisana na lik deteta u prvom planu koji je obasjan svetlošću i koji je komunicira pogledom sa likom starije žene potpuno koncentrisan na sebe. Šetačice, (Luigi Nono, 1850-1918). U hrišćanskom mediteranskom pejzažu, tri ženske figure, majka, odrasla žena u centru pažnje, odevena u intenzivno roze, držeći intenzivan suncobran crvene boje, iza nje sluškinja upola sakrivena, odevena u belo, majka drži devojčicu za ruku. Pitanja, (George Sauter, 1866-1935). Dve sedeće ženske figure, desna je starija, odevena u tamno, gotovo potpuno obmotana odećom i sedi više okrenuta leđima da joj se lice vidi samo delimično ispod punđe, druga mlađa žena data je anfas, odevena u svetlu

draperiju gotovo tipa venčanice, ona je kao okupana svetlom koje kao da izvire iz njenog vela, ali u stvari, izvor svetla je knjiga koju starija žena drži u rukama i koja je gotovo opipljivim, materijalizovanim zrakom svetla povezana sa mladom ženom. Optimistična, okupana svetlošću nije praćena izrazom lica mlade žene koje je skamenjeno, bezlično, zureće u prostor ispred.

Prostitutke. Tri dame u trpezariji, (Henri de Toulouse-Lautrece, 1854-1901). Tri, ne toliko stare, koliko radom islužene prostitutke, nemarno obučene, neuredno očešljane, loše našminkane, sede rezignirane za kafanskim stolom (interesantno je da je kafanski, dakle, javni enterijer nazvan trpezarijom, kao da se radi o delu kućnog enterijera). Životne veteranke, pre privlače simpatije nego antipatije. Dijana otkriva trudnoću kod Kalipso, (Abraham Jansens elder, 1575-1632, Antwerpen). Desetak obnaženih ženskih likova u prirodi, šuma na obali jezera ili reke, Dijana drži ruku uznemirenoj Kalipso između nogu. Mitsko-antički sadržaj je očigledan izgovor da se naslika prosto obilje ženskog, raskošnog mesa, pa prema tome nesumnjivo kao grupa spada pod pojam škole uljudne prostitucije. Scena iz bordela, (Jan Sten, 1625-1679, Lajden). Pijana ženska figura dijagonalno postavljena, u ponudbenoj pozi, obučena, ali u izgužvanu, raskopčanu odeću, raširenih nogu, visoko podignute čaše vina, iščekujući mušterije koji se u dnu kompozicije pojavljuju u pregovorima sa madam.

Za kraj: muzejska subverzija ili otkriće neobičnih slika. Ova grupa od tri slike zapravo ne spada ni u pojedinačne ženske likove niti u ženske grupe, već mešovite grupe koje nisu bile predmet našeg interesa. Njihova neobičnost (propovedajuća žena koja je zbog te svoje uloge na silu proglašena propovedajućim Hristom, žena koja tuče muškarca naslikana od jedine žene slikarke u trenutnoj muzejskoj postavci i predajuća Katarina Aleksandrijska) zaista su nezaobilazne u ma kom razmatranju prikaza ženskih likova.

Hristos među naučnicima, (Paul Trager, 1698-1762, Beč). Verovatno se ne radi uopšte o Hristu, jer je u pitanju, ako je verovati sopstvenim očima, mlada žena, ženska glava, ženska plava kosa očešljana na ženski način, žensko crvenilo obraza i usana, široka ženska odeća sa komotnim rukavima, ženske punačke šake oslonjene jedna na knjigu a druga podignuta u retoričkom gestu ubeđivanja slušalaca u publici. Ona objašnjava nešto trima muškim figurama koji su očigledno muški kvrgavi, bradati, velikih maljavih šaka i ruku što je sve u oštrom polnom kontrastu sa ženskim likom propovednice/ka. Jael i Sitera, (Artemisia Gentilechi, 1593-1652, Rim). Ženski lik je angažovan u batinanju usnulog muškarca. Levom rukom ga drži za kosu a desnom udara bičem, dok on, u nesvesti (verovatno pijan, sa blaženim osmehom na usnama) spava i ništa ne oseća. Ženski lik nije oličenje jarosti ili ma kakvih drugih emocija, već je predana tom poslu na jedan smiren način, kao da se radi o dnevnoj rutini. Rasprava svete Katarine Aleksandrijske,

(Francisko Ribalta, 1565-1622). Ženski lik predaje na javnom mestu, očigledno u centru pažnje. Šest zgužvanih muških likova u očiglednom fizičkom grču kao odrazu psihički šokantnih zbivanja, dakle, skroz uznemireni onim što se dešava i što čuju, su fizički smešteni pod njenim nogama. Svi su manji od nje. Prvi do nje i najstariji, gleda je udvorički, nekoliko drugih izgledaju kao da su ošnuti njenim rečima, sakrivenih lica. Iza nje je muškarac na tronu koji se uznemiren pridiže deleći opšte uzbuđenje, u iščekujućoj pozi, ona je u svetloj haljini, retorički podignute jedne ruke u propovednoj pozi.

Žene u krizi⁵⁸

Ekonomska i socijalna prava se u javnosti, potpuno neopravdano, često stavljaju u kontekst „prevaziđenih komunističkih vremena“, pri čemu se zaboravlja, ili ne zna, da upravo iskustva najuspešnijih poslodavaca u razvijenim tržišnim privredama ukazuju da je najisplativiji radnik – zadovoljan radnik a nikako ne uplašeni radnik uništenog dostojanstva, narušenog fizičkog i psihičkog zdravstvenog stanja.

Talas otpuštanja radnika u Srbiji nije rezultat samo kucanja svetske ekonomske krize na vrata srpske privrede, već i ne do kraja stabilizovanog i uravnoteženog odnosa poslodavaca i radnika kao i uloge države, koja treba da garantuje osnovna pravila tog odnosa.

Ekonomska i socijalna prava radnika u Srbiji se često krše i nedovoljno su zaštićena. Čak i pravo na osmočasovno radno vreme, čije je priznavanje pre vek i po inspirisalo međunarodni praznik rada 1. maj, u praksi je uskraćeno mnogim radnicima. Poslodavci, čak i država, često koriste veliku ponudu radne snage da bi zaposlene ucenjivali, namećući im protivzakonite uslove rada. Istovremeno, pravni mehanizmi zaštite radnika – sudovi, preopterećeni su i zato nedovoljno efikasni. Privatizacija u mnogim slučajevima za posledicu ima viškove radne snage za koje se teško ili nikako ne nalaze rešenja.

Nepravedno je važeće zakonsko rešenje po kome država štetu koja nastaje zbog toga što pojedini poslodavci krše zakon i ne vrše obavezne uplate u obavezne fondove zdravstvenog i socijalnog osiguranja, svaljuje na radnike. Oni, bez svoje krivice, ostaju bez punog iznosa penzije ili zdravstvenog osiguranja ako poslodavac prekrši zakonom utvrđenu obavezu i to koja postoji ne prema radnicima, već prema javnom fondu koji je uspostavila država.

Prihvatanje principa nedeljivosti ljudskih prava znači da su države u istoj meri odgovorne za kršenje i neostvarivanje ekonomskih, socijalnih, kulturnih, građanskih i političkih prava.

⁵⁸ Mršević Z., (2010), Kriza i žene, 198-205, Ed: V.Vukotić, Kriza i razvoj. Institut društvenih nauka, Beograd.

Treba pomenuti: pravo na rad, zapošljavanje i pravičnu naknadu, pravo na pravedne i povoljne uslove rada, pravo na zaštitu na radnom mestu, uključujući pravo na štrajk i udruživanje i učešće u sindikatima, pravo na socijalnu pravdu i socijalno obezbeđenje, uključujući posebnu zaštitu majki i dece, zdravstveno i socijalno osiguranje, penzijsko osiguranje, socijalnu pomoć i slično, pravo na pristup sredstvima rada (zemljištu, kapitalu i kreditima, infrastrukturi, tehnologiji i opremi), pravo na dostojan životni standard i kvalitet života uključujući ishranu, pristup zdravoj pijaćoj vodi i zadovoljavajuće uslove stanovanja, pravo na zdravlje (pravo na osnovnu zdravstvenu zaštitu i preduslove da se vodi zdrav život, uključujući reproduktivna i seksualna prava), prava lica sa invaliditetom, pravo na obrazovanje i dodatno školovanje, pravo na učešće i sticanje koristi od nauke i istraživanja, pravo na učestvovanje u kulturnom i umetničkom životu.

Poslodavci moraju prilagođavati broj i strukturu zaposlenih promenama na tržištu i uspehu svog poslovanja. Imaju pravo da to rade. Nemaju prava da pri tom maltretiraju zaposlene, prete im, ucenjuju ih, prinuđuju ih da rade u nebezbednim uslovima, bez slobodnih dana i bez garantovanog osmočasovnog radnog vremena i sl. Otpuštanja ne smeju da budu posledica hira neodgovornih poslodavaca, krajnji čin mobinga, finale zlostavljanja, a svedoci smo da često jesu.

Odnosi između poslodavaca i radnika preciziraju se međusobnim ugovorima, ali država u tom odnosu štiti elementarnu pravičnost i garantuje socijalnu i zdravstvenu sigurnost i dužna je da tu svoju obavezu ispuni. Poslodavci koji ne uplaćuju doprinose za obavezno penzijsko i zdravstveno osiguranje najdirektnije, krše zakon i obaveza je nadležnih državnih organa, a ne radnika, da takve pojave otkrivaju i sankcionišu. Posebno je nepravično i nedopustivo kada se privatne imperije i menadžerske karijere grade na zakidanju obaveznih zdravstvenih i socijalnih fondova i tuđem besplatnom radu. Ne sme biti „zaštićenih“, kojima država toleriše izbegavanje obaveza prema javnim fondovima, pogotovo dok se drugima izriču kazne za mnogo manje poreske prekršaje. Zaštitnik građana je ukazao da je ohrabren saradnjom sa Inspekcijom rada pri Ministarstvu rada i socijalne politike, koja je efikasno sprovedla nadzor pojedinih poslodavaca čiji radnici štrajkuju i najavila hitno preduzimanje svih zakonskih mera u nadležnosti inspekcije.

Radnici svesno pristaju na teror samo da bi sačuvali svoj jedini izvor opstanka, radno mesto u velikom strahu od besparice i besposlice. Naime, u Srbiji je već nekoliko godina strah od otkaza najčešći i najjači. Jači je čak i od straha od smrti, rata, kriminala. Takav strah je okidač mobinga. Zlonamerno, neprijateljsko ponašanje prema zaposlenom, upereno na ličnost – ugled, čast, profesionalni i stručni identitet, uslove rada koji se mobiranom pogoršavaju do granica izdržljivosti, socijalne kontakte sa ciljem izolacije, gubljenja samopoštovanja i zdravlja. Poremećaj u odnosima prepoznaje se već i u komunikaciji, ignorantskoj ili osornoj i potcenjivačkoj. Sindromi „natrpanih“ i „praznih“ stolova označavaju dva osnovna tipa mobinga, od kojih je prvi preopterećivanje radnika nemoguće velikom koli-

činiom rada, ili suprotno, nedavanje mobiranom radniku ništa da radi. Oba tipa koriste se kao kasniji razlog za otpuštanje zbog „loših radnih rezultata“.

Kriza na prvi pogled pogađa sve, ali to nije potpuno tačno. Efekti krize su različiti i različito pogađaju žene i muškarce. Siromaštvo, nezaposlenost, diskriminacija u radnim odnosima imaju pol. Iako su i žene i mušakrci siromašniji, nezaposleniji i diskriminisaniji u vremenima krize, to sve po već postojećim mehanizmima rodne neravnopravnosti pogađa više žene, na podmucliji i dugotrajniji način. Izvesnost da žena dobije posao je u vremenima krize manja, a da izgubi posao veća, s tim što su grupe žena koje se suočavaju sa posebnim teškoćama na tržištu rada sve brojnije. Neprimenjivanje zakona koji regulišu radnopravne odnose opšte je mesto, ali oni koji inače imaju manje načina da ostvare svoja zakonska prava, sada ih imaju još manje. Diskriminacija žena se sprovodi kako prilikom zapošljavanja tako i prilikom ostvarivanja prava iz radnog odnosa, napredovanja, profesionalnog usavršavanja i prilikom dobijanja otkaza (ostajanja bez posla u privatizacionim procesima). Sve više žena radi na najslabije plaćenim poslovima, u najsiromašnijim privrednim granama i uslužnim delatnostima, dok je razlika u primanjima muškaraca i žena sve veća.

Stručni izveštaji, podaci nevladinih organizacija i mediji ukazuju da se tokom 2009. povećao broj nezaposlenih žena, da je veliki broj njih ostao bez posla sa neisplaćenim zaradama, otpremninama, nepovezanim radnim stažom i bez ikakvih mogućnosti da se ponovo zaposle. Time se nastavio trend prethodnih godina. Specifičnost 2009. godine da je situacija jasnije diferencirana u svom rodnom aspektu tj. žene su jasno identifikovane kao diskriminisanije i obespravljenije među drugim diskriminisanim i obespravljenim tzv. gubitnicima tranzicije.

Posebno pogođene kategorije. U naročito teškoj situaciji su samohrane majke, Romkinje, mlade žene koje tek treba da zasnuju svoj prvi radni odnos, žene iz ruralnih sredina, ali i žene srednjih godina, preko 40 koje poslodavci listom izbegavaju da zaposle tako da nakon gubitka posla, nemaju gotovo nikakve šanse da se ponovo zaposle. Njihov broj se povećava u ovakvoj situaciji. Ne samo da se povećava broj žena pogođenih nezaposlenošću, već se povećava i broj grupa žena koje su u takoj situaciji, tako da ta „posebna“ pogođenost počinje da predstavlja sve više pravilo a sve manje izuzetak. Pitanje ravnopravnosti polova i diskriminacije u oblasti radnih prava, predstavlja pitanje odgovornosti svih socijalnih partnera, političke volje i socijalnog dijaloga na svim nivoima.

Prepreke u samozapošljavanju su nedostatak početnog kapitala, nesigurnost ekonomskog okruženja, kreditna nesposobnost, nedostatak vlasništva nad nekretninama, nedostatak znanja i veština za preduzetništvo, nedostatak samopouzdanja i podrške. Problemi zaposlenih žena ogledaju se u slaboj dostupnosti rukovodećim i najviše plaćenim poslovima, tradicionaloj podeli zanimanja na „muška“, bolje plaćena i prestižnija, i „ženska“, manje plaćena i manje prestižna, masovnom

ženskom radu u „sivoj“ ekonomiji, visokoj koncentraciji ženske radne snage na lošije plaćenim poslovima, pritiscima u pogledu roditeljstva i seksualnom uznemiravanju.

Sindikalno organizovanje zaostaje za promenama na tržištu, što je prepreka da se žene u dovoljnoj meri uključe u procese kolektivnog pregovaranja. Nezaposlenost, niska plaćenost i nesigurnost posla utiču na njihove pregovaračke pozicije. Takvi uslovi mogu biti među uzrocima odlaganja zasnivanja porodice i rađanja, što se može nepovoljno odraziti i na populacioni razvoj. Nedovoljna zastupljenost žena u socijalnom dijalogu isključuje mogućnost da se u njega ugrade specifični rodni interesi.

Nezaposlenost i siromaštvo sa svoje strane daju osnova za nesmetano širenje porodičnog nasilja, seksualnog i svakog drugog maltretiranja radnica na radnom mestu, smanjivanje mogućnosti političke participacije i sve veće isključenosti žena iz javnog života.

Primeri:⁵⁹ Trendove čine slučajevi, pa su tako npr. nevladine organizacije obavestavaju da u *Zrenjaninu* među nezaposlenim radnicima bez posla, otpremnina i povezanog radnog staža većinom žene.

U *Leskovcu* u hipermarketu „Zlatan trag“ za platu od 12 hiljada mesečno, radnici, opet većinom žene, rade 8 sati dnevno bez prekida na utovaru-istovaru robe u prostoriji, koja je otvorena sa obe strane kako bi kamioni mogli da prolaze, tako da su izložene hladnoći tokom čitavog radnog vremena. Nemaju pauzu i nemaju vikend, već rade svakog dana. Otkaz se dobija i za zakašnjenje od nekoliko minuta a prosečno se otkaz dobija posle dve nedelje.

U *Novom Pazaru* otpremnine su isplaćene nekim ali ne svim radnicima privatizovane Trikotaže. Igram slučaja je bez njih ostalo petnaestak radnica koje su u očajanju i nemogućnosti da ostvare svoja prava počele iscrpljujući, dugotrajni štrajk glađu.

Da problem nisu samo pohlepni novopečeni privatizacioni vlasnici, otkriva tragedija u *Užicu* gde se pokazalo da i sama država, koja bi trebalo da garantuje prava iz sveta rada, u stvari eksploatiše radnice i radnike. Rodni aspekt je nezaobilazan, jer su žene većina onih kojima je život nametnuo „izbor“ nezaposlenost ili eksploatacija i obespravljenost. One su te koje su u užičkoj fabrici „Prvi partizan“ radili godinama bez ugovora o radu, i to po 12 sati dnevno u nehiđijenskim uslovima, nezaštićene na rizičnim mestima. Tako je došlo i do rodno aspekta tragedije, jer su većina poginulih bile radnice.

Stopa nezaposlenosti žena u Srbiji je 24% a muškaraca 16%. Plate za iste pozicije su manje ukoliko je na njima žena. Žena nema ni u privatnom poslu ni

⁵⁹ Mršević Z., (2010), Praksa Zaštitnika građana u ostvarivanju i zaštiti socijalnih prava. Radno i socijalno pravo, vol. 14, 2: 1-20. Zbornik radova sa Konferencije Udruženja za radno pravo i socijalno osiguranje Srbije, održana na Zlatiboru (6-9. oktobra 2010.g.)

u privatizaciji. Visina zarade za istu poziciju značajno se umanjuje ukoliko na to radno mesto dolazi žena, pa je i prosečna zarada za žene za deset hiljada manja nego za muškarce. 63% žena izjašnjava se da muškarci više zarađuju, čak i ukoliko imaju isto radno mesto i iste kvalifikacije.

Struktura zaposlenih prema školskoj spremi otkriva da je među zaposlenim ženama 25% sa osnovnom školom, 53% sa srednjom školom, dok je njih 22% sa visokom školom. Kod zaposlenih muškaraca 25% je sa osnovnom školom, 60% ima srednju školu a 15% visokoškolsko obrazovanje. Struktura zaposlenih prema zanimanjima otkriva da je među stručnjacima 53% žena, a 47% muškaraca, stručni radnici i tehničari čine 59% žene, a 41% muškaraca, ali su zakonodavci, funkcioneri rukovodioci, menadžeri samo 25% žene, a 75% muškarci.

Degradacije žena u tranziciji. Proces tranzicije nije prema očekivanjima bio prelazak iz jednopartijskog, ekonomski neefikasnog sistema u demokratski organizovano društvo, već privatizaciju „balkanskog“ tipa koja je najslabija otimačkoj prvobitnoj akumulaciji kapitala. Otvorili su se prostori za špekulante, mutne bogataše, vlasnike sumnjivog novca, koji su pod još sumnjivijim uslovima uvećavali svoj kapital ostavljajući iza sebe pustoš.

Iako zvanična statistika ne pokazuje razliku u procentu žena i procentu muškaraca ugroženih siromaštvom, posebna istraživanja i analize pokazuju da se u zemljama u tranziciji pogoršava ekonomski položaj žena, što je posledica sadejstva različitih činilaca: opšta retradicionalizacija i repatrijarhalizacija društva, pad bruto društvenog proizvoda, smanjenje zaštitne uloge države, restrikcija budžeta koja posebno pogađa žene, jer se smanjuju izdvajanja za zdravstvo i obrazovanje, sužavanje prava vezanih za porodiljsko odsustvo, dečju zaštitu i penzije, smanjenje stope zaposlenosti i rast stope nezaposlenosti, rast učešća žena među siromašnim stanovništvom, povećanje „sive“ ekonomije, što pojačava eksploataciju i diskriminaciju žena, nedovoljna transparentnost procesa privatizacije, koja isključuje većinu žena i konflikt uloga (porodica i posao) gde teret još uvek dominantno nose žene.

Ekonomska zavisnost žena, široko rasprostranjeno žensko siromaštvo i vraćanje žena u tradicionalne patrijarhalne važne su komponente ambijenta u kome garantovanje ženskih ljudskih prava postaje još uvek teško dostižan cilj. Bez uslova za normalan, bezbedan socijalni život žene će i dalje biti diskriminisane i izložene nasilju, a mnoge od njih, poput štrajkačica iz Novog Pazara, postajace ničija briga. Povećanje „sive“ ekonomije tokom devedesetih i njeno opstajanje u dvehiljaditim je scena na kojoj je došlo do pojačane eksploatacije i diskriminacije radne snage a po nekim izvorima, posebno žena.

Krajnji ishod je da danas ekonomistkinja u ministarstvu, novinarka u vodećoj dnevnoj novinari, šefica računovodstva u trgovačkoj firmi, ili lekarka specijalistkinja na klinici mogu da budu, često i jesu, na potpuno isti način zlostavljane pod

pretnjom otkaza, kao i prodavačica koja bez ikakvog radnog odnosa radi na uličnoj tezgi. Mentalitet bahatog „gazdaškog“ ponašanja u svim primerima je potpuno isti, široko rasprostranjen i, za sada, težak za suzbijanje.

REDUKOVANA LITERATURA

Radovi dr Zorice Mršević¹

(1993), Samoorganizovanje žena za pomoć ženama, problemi unutrašnje strukture i iskustva, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Beograd, no. 2, pp. 162-180.

(1994), Ženska prava su ljudska prava, Beograd, Centar za ženske studije, str. 232.

(1995), Žene u zatvoru, *Ženske studije*, Beograd, vol. 1, no. 1, str. 210-223.

(1997), Frauen als Richterinnen und Staatsanwältinnen in Serbien, *BULLETIN des Zentrum fur interdisziplinare Frauenforschung*, Frauen in ehemals sozialistischen Landern, Berlin, no. 14, pp. 23 - 26.

(1998): About Prostitutes and Prostitution. U. N. Božinović, *Women for peace*, 177-180. Belgrade, Women in Black.

(1998): O prostitutkama i prostituciji. U. N. Božinović, *Žene za mir*, 175-179. Beograd, Žene u crnom.

(1998): O prostitutkama i prostituciji. U. N. Božinović, *Žene za mir*, 175-179. Beograd, Žene u crnom.

(1999), *ProFemina*, Aristokratkinje, Batšebe i polaznice škole uljudne prostitucije, Ženski portreti i ženske grupe u slikarskoj zbirci Muzeja lepih umetnosti (Szepmuveszeti Muzeum) u Budimpešti, no. 17-20, str 113-127.

(1999): Neka znaju da smo tu i da nas ima – ili, kako i zašto teoretisati homoseksualnost, teorija koja tek nastaje, ili kako da nas ne sustigne prejak optimizam. U: D. Maljković, Gayto, Zbornik radova lesbo-gay tematke, 15-22 Beograd, Kampanja protiv homofobije i Evropsko udruženje mladih.

(2000), *Ženske studije*, Ka feminističkoj jurisprudenciji, vol. 6, 11/12: 307-329.

(2000): Filthy, old and ugly, Gypsy women from Serbia. Ed. by Adrien Katherin Wing, *Global Critical Race Feminism*, 160-175. New York University Press, New York, London.

¹ Da se izbegne opterećivanje teksta ove publikacije, u literaturi se navode samo radovi autorke i to oni koji su lako dostupni a koji sadrže kompletni referenti materijal.

- (2000): Žene i sport: ugrožena ženstvenost? Ed. M. Blagojević, *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, 557-522. AŽIN, Beograd.
- (2000), Ženska prava u međunarodnom pravu, Banjaluka, Helsinški građanski parlament, treće izmenjeno i dopunjeno izdanje, str. 250.
- (2001), Standardi i mehanizmi za rodnu ravnopravnost u demokratskim zemljama, Beograd, OSCE, str. 202.
- (2002), Standardi i mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti u demokratskim zemljama, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, OSCE. Pp. 226.
- (2002), Istraživanja: žene-sudije, *Prava čoveka*, Beograd, Biro za ljudska prava Savezne Republike Jugoslavije, vol 1, 7-8:91-97.
- (2002): The role of international community in introducing gender equality institutions in domestic situation. Ed: Mira Asović, *Towards Equality*, 215-222. Nikšić, League of women voters of Montenegro.
- (2004), Parametri socijalne egzistencije i funkcionisanja lezbejki - lezbejsko telo u procesima društvene interakcije, *Temida*, vol. 7, 2:17-29.
- (2006), Implementing Quotas: Legal Reform and Enforcement in Serbia and Montenegro, 48-53, Ed: Francesca Binda and Julie Ballington, *The Implementation of Quotas: European Experiences*. IDEA (International Institute for Democracy and Electoral Assistance), Stockholm, Sweden
- (2007), Ka demokratskom društvu – sloboda javnog okupljanja, pravo svih. Institut društvenih nauka, Beograd, pp. 165
- (2007), Ka demokratskom društvu – sistem izbornih kvota, Institut društvenih nauka, Beograd. Pp 285.
- (2008), Dvostruka diskriminacija invalidkinja kao marginalizovane grupe žena, (srp 41-52, eng 43-56). Ed: P. Teofilović. Ombudsman protiv dvostruke diskriminacije žena (Ombudperson against double discrimination of women) Novi Sad, Pokrajinski Ombudsman.
- (2009), Ka demokratskom društvu – istopolne porodice, Institut društvenih nauka, Beograd. Pp 175.
- (2009), Evropa protiv diskriminacije (125 – 146). Ur: Marija Savić. Čitanka od A do Š o lezbejskim i gej ljudskim pravima. Beograd. Labris.
- (2010), Rodno senzitivni jezik kao pitanje ljudskih prava, 85 – 91. Okrugli sto na temu rodno osetljivih jezičkih politika. Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Sektor za inkluzivni razvoj, Beograd
- (2010), Iskustva Zaštitnika građana u borbi protiv diskriminacije osoba sa invaliditetom, 59-70. Ed: Jovica Trkulja. Centar za unapređenje pravnih studije, Beograd.

(2010), Procesi realizacije političkih prava žena, 7-16. U: Kapaciteti političkih stranaka u Vojvodini za ostvarivanje rodne ravnopravnosti. V. Baćanović, Ana Pajvančić. Pokrajinski Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad.

(2010), Kriza i žene, 198-205, Ed: V.Vukotić, Kriza i razvoj. Institut društvenih nauka, Beograd.

(2010), Praksa Zaštitnika građana u ostvarivanju i zaštiti socijalnih prava. Radno i socijalno pravo, vol. 14, 2: 1-20. Zbornik radova sa Konferencije Udruženja za radno pravo i socijalno osiguranje Srbije, održana na Zlatiboru (6-9. oktobra 2010.g.)

(2011), Presude Evropskog suda za ljudska prava u slučajevima porodičnog nasilja, 37 – 51. Ed, Vesna Nikolić-Ristanović i Sanja Čopić, *Prava žrtava EU*. Viktimološko društvo Srbije-VDS. Beograd.

(2011), Poruke Evrope koje nismo čuli, 103 – 111. Ed: V.Vukotić, *Balkan i EU*. Institut društvenih nauka, Beograd.

Ostalo

Demografski pregled, godina IV, br. 31/2009. Definisane uzorka, sprovođenje anketnog istraživanja i obradu podataka realizovala je agencija Strategic marketing iz Beograda.

Ilkić Olivera i Čarević Lepoja, *Žene sa invaliditetom, nevidljive žrtve nasilja*, Beograd, 2008.

THE TREATY OF EUROPEAN UNION <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0013:0046:EN:PDF>

Zaključni komentari Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena: Republika Srbija 38. sednica, 14. maj – 1. jun 2007. CEDAW/C/SCG/CO/I

Stojaković, Gordana, ed. (2001) „Znamenite žene Novog Sada“, Novi Sad: Futura Publikacije.

